АНДРІЙ КУЗЬМЕНКО

Я лише незабутній...

Повітовий Музей
Прилукщини, №10
ч 134
ч 21

Собраніе Повѣстей.

[illegible]

[illegible]

Отъ 1832 до 1837 года.

Харьковской губерніи
[illegible]

Изгнанникъ

посвящена А. Б. Александрову

Повѣсть.

Въ началѣ Іюня 182_го Года провезли [illegible] черезъ
[illegible] часть Сибири [illegible] послѣ
годичнаго принужденнаго отсутствія. — Напрасно
и совершенно безвинно былъ я замѣшанъ въ дѣ-
ло 14го Декабря 1825го Года. — Всё моё преступле-
ніе состояло въ томъ что я находился въ Сто-
лицѣ во время несчастнаго этого событія. —
Нашлись люди, которые будучи сами участни-
ками и находясь въ допросахъ Судной Коммиссіи
[illegible] вмѣстѣ и меня... Всѣ мои оправда-
нія всѣ доказательства остались тщетны,
я сдѣлался виновенъ — и вмѣстѣ съ другими отправ-
ленъ былъ въ печальную страну, гдѣ столько тысячъ
терпятъ одинакую участь не смотря на [illegible] и
причины ~~[illegible]~~ ихъ туда удалившихъ. —
Сколько [illegible] отъ туда невин-
ность моя обнаружилась... и я возвращаюсь [illegible]
но ни [illegible] ни довѣрчивости не
возвратишь. — Я былъ сирота, никого не имѣлъ
на землѣ къ кому былъ бы истинно привязанъ.
и несчастье посѣтило меня, перемѣнило
равнодушіе моё въ ненависть. — Я узналъ
людей [illegible] судятъ по наружности
[illegible]
притворства: я [illegible] ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ въ отношеніи [illegible]

EX
LIBRIS
ПЕТРО
КРАВЧЕНКО

АНДРІЙ КУЗЬМЕНКО

Друже незабутній...

розповідь
про життя
і творчість
ЯКОВА де БАЛЬМЕНА

Історико-літературний нарис

Київ
«Радянський письменник»
1989

ББК 83.3Р1+63.3(2)47
К89

Книжка сучасного українського літературознавця — перше поглиблене дослідження життя і творчості Якова де Бальмена — друга і соратника молодого Тараса Шевченка.

В основу книжки покладено архівні матеріали та інші невідомі й маловідомі джерела. В центрі уваги — формування Я. де Бальмена як письменника і художника, його родинне і літературно-громадське оточення, дружба з передовими людьми часу.

Видання ілюстроване малюнками Я. де Бальмена, репродукціями маловідомих документів і фотографій.

Розрахована на широкі читацькі кола, зокрема на студентів гуманітарних факультетів, на читачів, які цікавляться історико-літературною та мистецькою спадщиною.

Рецензент кандидат філологічних наук
М. М. Павлюк

Художник *Б. І. Прищепа*

Редактор *О. І. Никанорова*

К $\frac{4603020102\text{-}042}{М223(04)\text{-}89}$ 89.183

© Видавництво «Радянський письменник», 1989

ISBN 5-333-00177-4

О друже мій добрий,
друже незабутий...

Т. ШЕВЧЕНКО

Вступ

Яків де Бальмен (1813—1845) — один з найближчих друзів молодого Тараса Шевченка. Присвяченням йому поеми «Кавказ» і звернутою до нього кінцівкою цього твору великий поет увічнив його ім'я в нашій літературі. Тому про Я. де Бальмена так часто говорилось і говориться на сторінках шевченкознавчої літератури. Та сказано про нього ще дуже мало і не завжди вірно. Таке становище пояснюється, зокрема, тим, що царизм свого часу зробив усе можливе, щоб нащадки забули це ім'я.

Втім, 1859 року в лейпцігському збірнику поезій під назвою «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» була опублікована поема «Кавказ» з присвятою Якову де Бальмену. Того ж року ім'я волелюбного друга Т. Шевченка згадано і в Росії. Воно ввійшло до списку випускників 1832 року, надрукованого в книзі «Лицей князя Безбородко». «Граф Яків Петрович де Бальмен,— сказано тут,— в чині ротмістра убитий 14 липня 1845 року, коли відступали від Дарго. Служив у Павлоградському гусарському полку і перебував при командирові 5-го піхотного корпусу, генералові від інфантерії Лідерсові» [1].

Ці скупі відомості про Я. де Бальмена повторились у книзі «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко», виданій 1881 р. Потім вийшли з друку спогади барона О. П. Ніколаї (1890) і записки В. Норова (1907), які кинули промені світла на причину передчасної смерті Я. де Бальмена.

Цінний внесок у справу вивчення його життя й творчості на початку XX сторіччя зробили: мистецтвознавець Є. Опочинін, художник В. Сєров та книговидавець К. Фішер. Виданням альбому рисунків Я. де Бальмена під назвою «Гоголевское время» [2] вони поклали початок збиранню, збереженню, публікацій і вивченню його творчої спадщини. Вдалим продовжен-

ням цієї справи були статті Є. О. «Жизнь офицера 30-х годов прошлого столетия (К рисункам графа Я. П. де Бальмена)» та В. Верещагіна «Старый дневник»[3]. В них ми уже помічаємо бажання дати масовому читачеві хоч коротеньку довідку про життя й творчість Я. де Бальмена. Виявом цієї тенденції була невеличка стаття «Бальмен, де, граф Яков Петрович», опублікована 1911 р. в IV томі «Военной энциклопедии». Короткий дожовтневий період вивчення життя й творчості Я. де Бальмена завершився публікацією невеличких статей під заголовком «Линовицкая усадьба графов де Бальмен» в журналі «Столица и усадьба», підписаних криптонімами «Н. Л.» і «С. К.»[4].

Безперечно, позитивною в збереженні творчої спадщини Я. де Бальмена і пам'яті про нього була роль молодшого брата — Сергія Петровича де Бальмена. В його оселі встановилася стійка атмосфера пошани й любові до вбитого брата. Свого першого сина Сергій Петрович назвав Яковом. На жаль, хлопчик жив дуже мало і помер 11 листопада 1846 р.[5]. Цим ім'ям, як говорять старожили села Линовиці, назвав свого сина і внук письменника — Олександр Сергійович де Бальмен. За словами тих, хто свого часу бував у Линовиці, Сергій Петрович і його діти любовно зберігали портрет Я. де Бальмена і його творчу спадщину. А коли після революції 1905—1907 років Є. Опочинін і В. Сєров зацікавились рисунками Я. де Бальмена, його внук (Олександр Сергійович де Бальмен) дав їм можливість особисто познайомитися з ними, відібрати кращі й зробити все необхідне для публікації та розмноження їх друкарськими засобами.

Перемога Жовтневої революції створила необхідні умови для грунтовного наукового вивчення життя й творчості Я. де Бальмена. Документи, що зберігались у таємних сейфах державних установ та в окремих осіб, були передані в державні архіви.

Перші радянські дослідники життя й творчості Я. де Бальмена — П. Филипович і О. Гер. Про результати своїх досліджень вони сказали в першому томі «Шевченківського збірника», виданому 1924 р. київським видавництвом «СОРАБКОП»[5]. У ньому опубліковано кілька ілюстрацій з підготовленої 1844 р. Я. де Бальменом збірки «Вірші Т. Шевченка». Цікаві узагальнення сказаного про Я. де Бальмена та роздуми над долею його творчої спадщини висловив 1928 р.

мистецтвознавець М. Лернер у статті «Я. П. де Бальмен, друг Т. Г. Шевченка», в якій, зокрема, сказав: «Спадщина Я. П. де Бальмена своєю потрійною цінністю — художньою, побутовою й історичною — заслуговує того, щоб опублікувати її повністю» [6].

Про життя й творчість Кобзаревого друга, повторюючи помилки своїх попередників, часто писали наші шевченкознавці в монографіях, повідомленнях, статтях і коментарях до поеми «Кавказ». Після Великої Вітчизняної війни на сторінках періодичної преси про нього, крім шевченкознавців, почали говорити вчителі та краєзнавці. На жаль, їхні праці не зменшували великих білих плям у біографії Я. де Бальмена і не звільняли нашої популярної й науковсї літератури від помилок, які з'явились у ній ще до Жовтневої революції. Це трапилось тому, що вони здебільшого не зверталися до архівних документів, а користувалися дореволюційними друкованими матеріалами, написаними зі слів тих, хто уже дуже мало знав про життя й творчість Шевченкового друга.

Саме тому в біографічних довідках про нього говориться, що в Ніжинській гімназії вищих наук він навчався одночасно з М. Гоголем та Н. Кукольником, що на початку XX сторіччя в рідному селі Я. де Бальмена зберігався великий альбом рисунків, у якому майже на кожній сторінці був зображений у різних сценах гімназичного життя М. Гоголь, що з усіх гімназичних навчальних дисциплін він найбільше любив малювання. Архівні матеріали дозволяють відкинути ці твердження і сказати: Я. де Бальмен одночасно з М. Гоголем і Н. Кукольником у Ніжинській гімназії вищих наук жодного дня не навчався, бо перший з них закінчив її 1828-го, другий— 1829 р., а Я. де Бальмен вступив до неї 28 березня 1830 р.[7] Звідси ясно, що й зображення М. Гоголя в різних сценах шкільного життя не могло бути в студентському альбомі Я. де Бальмена, а малювання як навчальна дисципліна не могло бути його улюбленим предметом, бо в старших (студентських) класах, в яких тільки й учився Я. де Бальмен, воно не викладалось.

Помилялися й ті, хто писав, що 1842 р. Я. де Бальмен був початкуючим корнетом, який тільки-но вийшов з дитячої кімнати і на все дивився очима хлопчика-паїньки, що він — молодший брат Сергія Петровича де Бальмена і навчався в Ніжинському ліцеї, слу-

жив у кірасирах, ілюстрував поему Т. Шевченка «Сон», був власником поміщицького маєтку в Линовиці й загинув під час походу царського війська проти черкесів. Архівні документи, заперечуючи виписані нами твердження, свідчать: 1842 р. він був не початкуючим корнетом, а штабс-ротмістром з десятирічним стажем дійсної військової служби; він, а не Сергій, був найстаршим сином П. А. де Бальмена; в Ніжинському ліцеї, в який у 1832—1833 навчальному році реформована гімназія вищих наук, він жодного дня не навчався, а в кірасирах ніколи не служив. Ілюструвати поему Т. Шевченка «Сон» він не міг — адже вона написана поетом після його останньої зустрічі з Я. де Бальменом; власниками поміщицького маєтку в селі Линовиці до лютого 1847 р. були його батьки, а з березня 1847 р.— молодші брати Сергій та Олександр. Останнє помилкове твердження, виписане нами, спростовується тим, що Я. де Бальмен загинув у поході царського війська не проти черкесів, а проти горців Дагестану й Чечні.

Уточнення у трактуванні життя й творчості Я. де Бальмена стали можливими, коли в наших архівах було виявлено рукописну збірку його неопублікованих повістей, записник та альбом рисунків 1840 — 1841 рр., а потім — ряд важливих документів біографічного характеру, листи його близьких родичів та інші документальні матеріали. Вони дали достатньо підстав для того, щоб виправити згадані нами помилки, заповнити великі білі плями, що мали місце в біографії Я. де Бальмена, і створити потрібні робочі гіпотези, які кидали світло на спірні питання літературної та громадської діяльності письменника, сприяли б дальшому дослідженню життя й творчості цього щедро обдарованого сина нашого народу.

У світлі нових архівних матеріалів Я. де Бальмен виступав перед нами передовою, талановитою людиною 30—40-х років минулого сторіччя, яка в своєму інтелектуальному розвитку йшла від декабризму до революційно-демократичних ідеалів, стала другом і соратником Т. Шевченка в той час, коли поет розвивався в «натхненного борця проти поміщицько-дворянського ладу та самодержавства» [8] й відігравав важливу роль у розвитку визвольного руху на Україні, людиною, яка своєю діяльністю збагачувала прогресивну вітчизняну літературу й мистецтво, сіяла

життєдайне насіння дружби між російським, українським та польським народами й народами Кавказу, сприяла розвиткові передової суспільно-політичної думки, людиною, життя й творчість якої може служити справі виховання нашої молоді, справі непорушного єднання народів світу для боротьби за дружбу, міцний справедливий мир і торжество соціальної справедливості.

Потомок волелюбних шотландців на Україні

«И он, страдалец жизни краткой,
Все видел, чувствовал и жил...»

Т. ШЕВЧЕНКО

1

Російські де Бальмени — вихідці з Шотландії. Їхні предки брали активну участь у громадському житті своєї країни й були здавна відомі під іменами Рамзаїв. Бурхливі події минулого примушували декого з них залишати Шотландію й емігрувати в Англію, Францію, Швецію, Туреччину та інші держави [1].

На початку XVIII сторіччя один із шотландських Рамзаїв емігрував у Францію. Там під іменем Рамзая де Бальмена він служив у гвардії. Потім потрапив у Туреччину й вступив до султанського війська. 1736 р. приїхав у Петербург, прийняв російське підданство і 12 липня того ж року, діставши чин прем'єр-майора російської армії, розпочав службу в Троїцькому піхотному полку під ім'ям графа Богдана Андріановича де Бальмена. На початку 1738 р. він був підполковником другого Московського полку, у жовтні того ж року командував Муромським піхотним полком, 1740 р. числився в списку генерал-майорів, а 22 серпня 1741 р. загинув у бою зі шведами під містом Вільманстрандом [2].

Його син, Антон Богданович, виховувався в лейб-гвардії Ізмайловському полку. 5 липня 1762 р. його призначено ад'ютантом до фельдмаршала К. Г. Розумовського. У грудні 1768 р. дістав чин полковника й командування Ростовським карабінерним полком, з яким узяв участь у війні з султанською Туреччиною. Відзначився в штурмі Бендер і в боях за Перекопську лінію та за місто Кафу, за що йому на 33-му році життя присвоєно звання генерал-майора. Після Кучук-Кайнарджійського миру з Туреччиною служив у Москві. 22 листопада 1780 р. йому присвоєно звання генерал-поручика, переведено на Україну, а потім знову в Крим. Прийнявши присягу від кримського хана Шагін-Гірея в 1783 р. на вічну вірність Росії, він повернувся до Петербурга і 22 червня 1784 р.

одержав призначення на посаду головного директора Сухопутного шляхетного корпусу, а 8 листопада 1786 р.— ще й на посаду генерал-губернатора Орловсько-Курського намісництва.

Після невдалої експедиції генерала Бібікова до Анапи в 1789 р. Г. О. Потьомкін замінив його де Бальменом. Незважаючи на тяжкий стан здоров'я новий командуючий кавказькими військами 21 червня 1790 р. приїхав у містечко Георгієвськ. За три місяці А. де Бальмен зумів навести порядок у розладнаних військах, повернути їм втрачену боєздатність і спрямувати на нищівну відсіч туркам, які в кінці вересня того ж року пішли з Анапи під командуванням досвідченого сераскира Батал-паші. Російські війська зустріли їх на тому місці, де тепер станиця Хоперська. Після жорстокого бою смертельно хворий А. Б. де Бальмен 1 жовтня 1790 р. повідомив Потьомкіна про повний розгром сорокатисячної армії [3], а через два дні (ранком 4 жовтня) помер *.

А. Б. де Бальмен був одружений з дочкою графа Девієра — вихідця з Португалії. Від цього шлюбу в нього було п'ятеро дітей: дві дочки і три сини — Олександр, Карл і Петро. Дочки виховувались у Смольному інституті, а сини — в Сухопутному та Пажеському корпусах. Олександр, біографія якого написана й опублікована його сином [4], після закінчення Сухопутного шляхетного корпусу служив у гвардійській кавалерії. Захоплювався літературою й мистецтвом. Сам писав ліричні поезії, дарував їх друзям, друкував у зарубіжних журналах і альманахах. З 1801 р. служив у колегії іноземних справ. У березні 1813 р. йому присвоєно звання полковника й направлено в діючу армію, а 1 вересня 1815 р. призначено одним з комісарів на острів Св. Олени для нагляду за Наполеоном, зісланим туди після розгрому французької армії біля Ватерлоо. Там він одружився з Шарлоттою Джонсон.

У травні 1820 р. хвороба примусила його повернутись на батьківщину. Після смерті Ш. Джонсон О. А. де Бальмен одружився з сестрою майбутнього декабриста П. М. Свистунова — Глафірою Миколаївною [5] і в кінці 1822 р. повернувся на службу в Лондонську дипломатичну місію. Микола I відкликав

---

* Поховано генерал-поручика А. Б. де Бальмена на кладовищі містечка Георгієвськ Ставропольського краю.

його з дипломатичної роботи й послав на війну з Туреччиною, звідки він повернувся генерал-майором. Хвороба очей примушувала його часто відриватися від служби, а 19 червня 1838 р. залишити її назавжди.

Другий син А. Б. де Бальмена — Карл Антонович — навчався й виховувався в Пажеському корпусі [6]. Закінчив його 5 жовтня 1801 р. поручиком і одержав призначення в лейб-гвардії Преображенський полк, в якому його щедро нагороджувано й підвищувано у військовому званні. 14 серпня 1809 р. він уже мав чин полковника, а 1810 р. українські єгерські полки, якими він командував, відбили дві турецькі батареї, шість гармат і двадцять шість прапорів, за що йому присвоєно звання генерал-майора, а в квітні наступного року він помер від тяжких ран, одержаних у боях з французами, шведами й турками. У Російському біографічному словникові Половцева про нього сказано так: «Карл Антонович в період воєн з Наполеоном прославився своєю незвичайною хоробрістю, свідченням чого було багато ран та контузій і ряд рідкісних нагород за бойові відзнаки. У 24-річному віці він уже був генерал-майором. У цьому чині й помер через два роки [7]».

У цьому ж Словникові сказано, що про життя і діяльність третього сина А. Б. де Бальмена — Петра Антоновича — ніяких відомостей не збереглося [8]. Однак останнім часом у наших архівах виявлено деякі документи, на підставі яких можна висвітлити найважливіші для нас епізоди з життя й цього сина А. Б. де Бальмена, котрому й судилося стати батьком Якова де Бальмена, друга й соратника великого Кобзаря.

Офіційного документа, де було б указано рік народження Петра Антоновича де Бальмена, в жодному архіві не знайдено. Однак у сповідних списках села Линовиці (вони збереглися в Полтавському обласному державному архіві) за 1829 рік написано, що йому було 44 роки; за 1842 рік — 57, а за 1843-й — 58 [9]. Звідси видно, що П. А. де Бальмен народився 1785 р. В цей час його батько був головним директором Сухопутного корпусу. Тому можна вважати, що П. А. де Бальмен народився в Петербурзі й виховувався в Пажеському корпусі. Закінчив його 1804 р. з занесенням на дошку пошани найкращих вихованців корпусу, присвоєнням чину поручика й призначенням у лейб-

гвардії Ізмайловський полк, в якому служив до 20 грудня 1810 р. [10].

На жаль, у наших архівах не виявлено жодного формулярного списку П. А. де Бальмена. Тому не можна сказати ні того, в яких походах і боях йому довелось брати участь, ні того, де й коли його поранено й якими орденами нагороджено. Та не можна сумніватися в тому, що все це мало місце в житті П. А. де Бальмена, бо його офіцерська служба в армії збіглася з війнами початку XIX сторіччя, в яких активну участь брав його брат Карл. Це підтверджується уже тим, що в кінці 1810 р. він подав прошення про звільнення од військової служби за хворобою. Ми не знаємо, що підірвало його здоров'я, але знаємо, що 20 грудня того ж року було підписано височайший наказ про звільнення П. А. де Бальмена від військової служби за поганим станом здоров'я. Звідси ж видно, що в Ізмайловському гвардійському полку він вислужив чин штабс-капітана, а звільнений од військової служби капітаном [11].

Височайший наказ від 20 грудня 1810 р. не задовольнив П. А. де Бальмена. Але він понад рік не вживав жодних заходів, аби змінити його суть. Причиною міг бути або такий тяжкий стан його здоров'я, що йому було байдуже до того, як зредаговано височайший наказ, або ж він перебував тоді десь на лікуванні, не міг своєчасно ознайомитись із текстом наказу і прочитав його значно пізніше, коли стан здоров'я покращав. А 12 березня 1812 р. він звернувся з проханням змінити текст наказу так, щоб він мав право носити мундир свого полку. 30 березня того ж року його бажання задоволено.

Очевидно, тоді ж П. А. де Бальмен одружився з Софією Олександрівною Башиловою — дочкою таємного радника, сенатора Башилова Олександра Федоровича. Її батьки міцними родинними узами були пов'язані з Україною. За поміщика Кобеляцького повіту О. А. Остроградського вони видали заміж старшу дочку, Марію [12]. В селі Мойсівці (недалеко від Пирятина) жила сестра Башилової — Тетяна Густавівна Волховська. В кінці 90-х років XVIII сторіччя Башилови купили у спадкоємців генерала Стоянова старий маєток, розташований у селі Линовиці, на березі тиховодої річки Рудої, що пересихала й утворювала великі чисті ставки. На місці старих стояновських

ських будівель вони спорудили гарний двоповерховий будинок з колонами, два одноповерхових флігелі та ряд господарчих будівель. Кімнати головного будинку обставили петербурзькими меблями, прикрасили картинами кращих художників світу, померанцевими деревами. Великий сад привели в зразковий порядок. На річці з'явились нові човни, а на березі — гарні причали.

Коли Софія Олександрівна вийшла заміж за Петра Антоновича де Бальмена, Башилови подарували їм цей маєток. Приїзд молодого подружжя в Линовицю гаряче вітали їхні тамтешні родичі й сусіди. Линовицький маєток з гарними будівлями, чудовим парком і тихою широкою річкою справив на Петра Антоновича приємне враження. Линовиця стала постійним місцем його проживання. Лев Жемчужников у своїх спогадах писав про неї так: «Линовиця знаходилась між Прилуками й Пирятином. Понад широкою пирятинською дорогою, обсадженою вербами з обох боків, тяглися рівні поля пшениці. З широкої дороги був поворот у Линовицю, куди вела абсолютно гладенька і пряма дорога. Ліворуч виднілося в зелені село з білою кам'яною церквою, а прямо — маєток власників. Білий кам'яний будинок з колонами і мезоніном стояв посередині. Пірамідальні тополі й біла акація облямовували огорожу і в'їзні ворота. Ліворуч стояв цегляний одноповерховий флігель, в якому доводилося мені так часто і подовгу жити; праворуч од воріт — такий же флігель. Перед будинком — невеличкий палісадник, а за будинком і лівим флігелем — великий сад і став» [13]. Зачарований красою Линовиці, Л. Жемчужников назвав її «милим і поетичним куточком».

2

У цьому селі 16 липня 1813 року і народився Яків — перший син Петра Антоновича й Софії Олександрівни де Бальмен [14]. Щастя молодого подружжя не мало меж. Про свою радість вони повідомляли близьким і далеким родичам, друзям і приятелям, починаючи від мойсівської тітки новонародженого й кінчаючи генерал-губернатором Малоросії. Саме вони — Тетяна Густавівна Волховська і Яків Іванович Лобанов-Ростовський — взяли на себе обов'язки хрещених батьків.

29 липня 1813 р. у день хрещення хлопчика в Линовиці зібралося багато людей. Не виключена можливість, що саме це зібрання близьких і далеких родичів та сусідів де Бальменів поклало початок перетворенню Линовиці в помітний осередок культурного й політичного життя західної частини Полтавської й південної частини Чернігівської губерній. Важливу роль у цьому відіграли позитивні якості характеру Петра Антоновича і стиль його життя в Линовиці. Широко освічений і бувалий, волелюбний і доброзичливий, він вів життя військової людини, яка одержала тривалу відпустку для того, щоб поправити своє здоров'я і знову повернутися на службу. Та повернутися в армію, знівечену Аракчеєвим і його посіпаками, він не поспішав.

Своїм гвардійським мундиром і столичним етикетом, добронравністю й гуманізмом він приваблював до себе всіх, з ким йому доводилося зустрічатись. Линовицькі селяни були задоволені вже тим, що він не брався за поміщицьку справу: землю і кріпаків своєї дружини на себе не переписував, у дворянських виборах участі не брав, у жодних державних органах влади не служив і господарством практично не займався. Коло своїх інтересів він обмежував сімейним життям і зближенням з кращими військовими й цивільними людьми тодішніх Полтавщини, Чернігівщини й Київщини.

Серед гостей де Бальменів, напевно, були й ті передові люди першої чверті XIX ст., з яких виросли декабристи. Бували між ними й відомі тоді полтавські письменники і педагоги (В. В. Капніст та І. М. Муравйов-Апостол, і П. П. Білецький-Носенко та І. П. Котляревський), які вносили в домашнє життя де Бальменів літературну атмосферу. Розмови з ними сіяли волелюбні настрої та ідеї гуманного ставлення до кріпаків, вели до того, що деякі відвідувачі Линовиці починали (слідом за відставним гвардійським капітаном) видавати своїм дворовим відповідну платню, гуманно ставитись до кріпаків, покращувати їхнє становище. Звичайно, про все це довідувався царський уряд, що, безперечно, впливало на формування урядових поглядів на молодого господаря линовицького маєтку й визначало негативне ставлення до нього. Підтвердженням цієї думки може бути хоча б те, що царська геральдія кілька разів відхиляла його

прохання про затвердження за ним і його синами дворянського звання і графського титулу, що вона (царська геральдія) так і не задовольнила його прохання *.

Любов молодих батьків до свого первістка Якова поставила його в центрі сім'ї. Навколо нього оберталися всі їхні думки, почуття й бажання. Не змінилось їхнє ставлення до милого Яшеньки, як вони його називали, і тоді, коли в сім'ї з'явилися менші діти — Сергій, Наталія, Олександр, Серафима і Єлизавета. Останні з них — Серафима і Єлизавета — померли в ранньому дитячому віці. Четверо перших дітей стали об'єктом їхніх щоденних турбот. Вони створювали потрібну для них бібліотеку, збирали цінні колекції кращих творів світового образотворчого мистецтва, купували музичні інструменти й ноти найпопулярніших творів Бетховена, Моцарта, Штрауса, Шопена та інших видатних музикантів Західної Європи, наймали здібних і досвідчених учителів і вихователів.

Палко любила свого хрещеника і Т. Г. Волховська. Заради нього вона часто приїздила в Линовицю. Домагалась обіцянки щасливих батьків приїжджати з ним у Мойсівку. У своєму палаці назавжди виділила для них окрему кімнату. Називала себе заступницею і благодійницею первістка де Бальменів.

Яшенька, або Жак, як згодом називали його рідні й друзі, ріс здоровим і життєрадісним хлопчиком. Важливу роль у його розвитку відіграв великий парк. У ньому він навчився відчувати красу рідної природи, тут зародилась у ньому невичерпна життєдайна любов до неї, втілена згодом у численні образи його повістей і рисунків, опублікованих 1909 р. під назвою «Гоголевское время».

Другом дитячих забав маленького Жака був брат Сергійко. Трохи молодший від нього, Сергійко завжди був супутником у всіх його затіях і розвагах. Вони разом бавились у парку, бігали на галявинах, лазили на дерева, плигали через ярки і ями, катались на човнах, починали полювати на птахів. Про своє раннє захоплення полюванням Я. де Бальмен говорить своїм рисунком, на якому зображено їхнє ди-

---

* Це звання і титул затверджені за його молодшими синами (Сергієм і Олександром) 1854 р.

тяче полювання на домашніх курей в 1825 р. Дальший розвиток цього захоплення знайшов своє відображення в рисунку, який свідчить, що 1827 р. він ходив на полювання уже із справжньою рушницею й собакою, а одна з перших сторінок його студентського щоденника являє собою справжній панегірик полюванню [15].

Є деякі підстави вважати, що початкову освіту Я. де Бальмен одержав не вдома, як безпідставно твердять автори біографічних довідок, а в Прилуцькому пансіоні здібного і вже досвідченого педагога П. П. Білецького-Носенка, в якому трохи раніше навчався і М. А. Маркевич. Перша з підстав — відсутність імені Я. де Бальмена у сповідних списках рідного села за 1822-й і 1823 роки, цебто в такому віці, коли дітей навчали в початкових школах. Друга — заслужений педагогічний авторитет П. П. Білецького-Носенка і популярність його пансіонату на Пирятинщині. Третя — територіальна близькість пансіону до села Линовиці, що давало можливість батькам часто відвідувати сина.

З 1824 р. Яків навчається вдома. Загальне керівництво домашнім навчанням і вихованням сина, очевидно, взяв на себе батько. Практично здійснював ці завдання Юлій Петрович, названий у метричній книзі села Линовиці учителем дітей де Бальменів [16]. Сам Яків де Бальмен 1 січня 1831 р. назвав його своїм другом і наставником. Встановити прізвище цього вчителя, наставника і друга юного Я. де Бальмена, на жаль, не вдалося. Але можна не сумніватися в тому, що Юлій Петрович і є той волелюбний швейцарець Мате, про якого в нашій літературі сказано, що під його керівництвом майбутній письменник одержав грунтовну середню освіту. Його домашніми вчителями, крім Юлія Петровича, батька і матері, були освічені офіцери, що тоді, говорячи словами самого вихованця, майже не виїжджали з їхньої домівки [17],— старий німець Кадаш та приятель видатних петербурзьких декабристів, друг і однодумець О. С. Пушкіна, талановитий художник і педагог Карл Іванович Рабус (1800—1857), який після закінчення Академії мистецтв (1821) приїхав на Україну. Влітку він звідси виїжджав у Крим, а взимку віддавав свої знання талановитій молоді Полтавщини.

У процесі навчання й виховання сина Петро Антонович і Софія Олександрівна розповідали йому про патріотичні подвиги своїх батьків і братів та про їхню дружбу з видатними державними діячами, письменниками, художниками й учасниками визвольно-революційного руху, серед яких було немало їхніх приятелів, друзів і родичів.

Волелюбні розмови П. А. де Бальмена зі своїми однодумцями благотворно впливали на його дітей, особливо на старшого сина. Вплив таких розмов посилювався прямо пропорційно до віку дітей і кількості революційно настроєних людей у колі батькових співрозмовників. Серед них, без сумніву, були родичі де Бальменів — члени таємних революційних організацій Ф. Г. Вишневський і В. А. Глінка. Це дозволяє думати, що у них бували як починальники таємного революційного декабристського руху на Україні — М. М. Новиков та О. К. Капніст, так і керівники Південного товариства — П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін та декабристи, сімейними узами зв'язані з Полтавщиною,— С. Г. Волконський, М. І. Муравйов-Апостол, М. І. Лорер. Декого з них майбутньому письменникові доводилось бачити й слухати і в Линовиці, і в Мойсівці, куди його батьки систематично їздили до своєї родички Т. Г. Волховської, у якої двічі на рік (12 січня й 29 червня) збиралось багато гостей з Полтавщини, Чернігівщини та Київщини.

З розмов батькових друзів і однодумців Я. де Бальмен дізнавався про те, що відбувалося навколо, в тому числі й про наростання визвольно-революційного руху в Росії і про події в світі. З цього ж джерела він довідувався і про перемогу військової революції в Іспанії та повстання в Португалії, про героїчну боротьбу грецького народу за своє визволення з-під турецького гніту та про вождів цього повстання — Ріего, Кверогу, Байрона і О. Іпсіланті, які ставали улюбленими героями передових людей Росії.

Цікаві новини й важливі думки, почуті Яковом де Бальменом з уст батькових друзів, вплітались його вчителями у навчально-виховний процес і відповідно впливали на формування його світогляду. Важливу роль у формуванні естетичних і суспільно-політичних поглядів юнака відіграли твори знайомих місцевих та прогресивних вітчизняних і зарубіжних пись-

менників, якими він дуже рано почав захоплюватись. У зв'язку з цим домашня бібліотека, що складалася з кращих творів письменників світу, починаючи від Плутарха, Овідієвих «Перетворень», «Дон Кіхота» Сервантеса, трагедій Шекспіра, книг французьких енциклопедистів та «Історії якобінців», більше відомої під назвою «Вольтер'янці», «Енеїдою» І. Котляревського, поезіями В. Капніста і творами І. Муравйова-Апостола, стала тим місцем, де жадібний юний читач проводив значну частину свого вільного часу. Вітчизняними письменниками, чиї твори особливо захоплювали його, були В. Жуковський, К. Батюшков, О. Пушкін і К. Рилєєв. Перший з них був давній батьків знайомий. Його твори (особливо «Вечер», «Светлана» і «Певец во стане русских воинов») буквально зачарували майбутнього письменника. Та скоро їхнє місце в серці Якова посіли твори О. Пушкіна і К. Рилєєва. Про Пушкіна охоче говорили вчителі й гості, цивільні й військові. Говорили в Линовиці й Мойсівці, Фарбованому й Качанівці. Багато нового й цікавого про великого поета узнав він від К. І. Рабуса, який своїми натхненними розповідями сказав юному вихованцеві так багато, що ім'я автора «Руслана и Людмилы» засяяло перед ним невгасимим маяком справжнього мистецтва. К. Рилєєв зачарував свого шанувальника сміливою громадянською лірикою («К временщику») та історичними думами («Дмитрий Донской», «Иван Сусанин», «Богдан Хмельницкий»), якими поет пробуджував любов до Вітчизни, в яких говорив про моральну красу безсмертних предків, про необхідність розвивати й примножувати їхню славу. Серед нових зарубіжних письменників виділявся Д. Байрон. Він буквально полонив серце юнака своєю самовідданою участю у героїчній боротьбі греків за свободу й незалежність.

У домашній бібліотеці Яків прочитав і комедії І. Муравйова-Апостола «Ошибки, или Утро вечера мудреней» та «Школа злословия», його роман «Письма из Москвы в Нижний Новгород» та науково-популярну працю «Взгляд на заговор Катилины» [18]. В ній батько трьох видатних декабристів, розповідаючи про самовіддану боротьбу Ціцерона за збереження Римської республіки, як відомо, ратував за республіканський суспільно-політичний лад. Немає сумніву, що ідеї Муравйова-Апостола позитивно вплинули на

Якова де Бальмена, проникнули в його чутливу душу й повели до творів Плутарха. Республіканські ідеї героїв стародавнього світу, моральна краса і значущість їхнього подвижницького життя зміцнювали враження від подвигів Ціцерона, брали в полон його думки і, єднаючись з ідеями заборонених рукописних поезії О. Пушкіна та ворожильних пісень К. Рилєєва й О. Бестужева, несли його в омріяний світ республіканського життя, вільного від тиранії і деспотизму царя та його фаворитів і сатрапів.

1825—1826 навчальний рік розпочався посиленою увагою вчителів і учнів до образотворчого мистецтва, музики й танців. І треба сказати, що їхні зусилля не були даремними: Яків досить-таки легко танцював, вільно грав на гітарі й бездоганно виконував модні тоді романси.

Чутки про збройні повстання в Петербурзі (14 грудня) та в районі Василькова на Київщині (29 грудня) 1825 р. запалили в серці юного сучасника великих подій невгасиме захоплення героїзмом повстанців. Звичайно, він не міг осмислити їхнього історичного значення, але своєю чутливою душею відчув велич і моральну красу учасників обох повстань, поставив їх поруч із героями античного світу та прославленими героями Вітчизняної війни 1812 року. Ці почуття, зігріті щоденними розмовами про декабристів, кинутих у каземати Петропавловської фортеці, примушували Якова глибше замислюватись над тим, що відбувалося тоді в Росії.

1826 рік почався новими репресіями. Микола I, відкинувши машкару олександрівського лібералізму, всіма засобами відверто і грубо посилював терор: кидав у каземати Петропавловської фортеці все нових і нових людей, громив декабристські організації, закривав їхні журнали й альманахи, чавунним цензурним статутом Шишкова душив прогресивну літературу, жорстоко карав будь-які прояви непослуху, а для боротьби з волелюбною думкою завів таємний відділ власної канцелярії з широко розгалуженою сіткою шпигунів і доносників.

Розмови про всі ці страхіття різними каналами доходили до Линовиці й відбивались на поведінці та настроях її мешканців. Так, наприкінці травня 1826 р. в усіх церквах Полтавщини (в тому числі й у линовицькій) зачитувався царський маніфест, в якому

говорилось про непорушність кріпосництва, заборону селянських заколотів і розмов про звільнення від кріпаччини та про міру покарання тих, хто порушуватиме кріпосницькі порядки або розповсюджуватиме думки про звільнення від влади поміщиків. На початку червня того ж року в Линовицю прийшов відкритий лист Миколи I до керуючого міністерством внутрішніх справ. Цим листом царизм зобов'язував місцеві органи влади повторно (таке розпорядження царського уряду було ще в серпні 1822 р.) взяти від усіх чиновників і поміщиків підписку про те, що вони ні до яких таємних товариств не вступатимуть, а від тих, хто колись належав до якогось таємного товариства або тільки спілкувався з ним, взяти ще й докладну інформацію про те товариство.

У другій половині липня 1826 р. всі мешканці Полтавщини уже знали: вночі з 12-го на 13 липня за вироком царського суду в Петербурзі повішені керівники грудневих повстань 1825 року — П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін, К. Ф. Рилєєв і П. Г. Каховський. А згодом у Линовицю прийшов указ Полтавської духовної консисторії, яким вона (згідно із вказівкою св. синоду, що виконував волю кривавого царя) зобов'язувала своїх підлеглих відправити в усіх церквах подячний молебень (за текстом, складеним у св. синоді й погодженим з царем), цебто подякувати богові за розгром декабристів і страту їхніх керівників. Та ще раніше, ніж вказівки синоду про відправлення подячного молебня, на Україну прийшли вісті про останні хвилини життя страчених декабристів, їхні останні розмови з рідними і передсмертні листи до них. На Полтавщині й Чернігівщині дуже широко розповсюдився передсмертний лист К. Ф. Рилєєва до своєї дружини, надісланий близьким приятелем і далеким родичем Якова де Бальмена — поетом В. І. Туманським. Надсилаючи копію цього листа своїй сестрі на Чернігівщину, Туманський писав: «Він (лист К. Ф. Рилєєва.— *А. К.*) тут ходить з рук в руки і читається жадібно. Я бачив багато жінок, що обливались сльозами, читаючи це зворушливе послання» [19]. Немає сумніву: лист В. І. Туманського і копія передсмертного листа К. Ф. Рилєєва дійшли і до Линовиці й були прочитані де Бальменами та їхніми друзями.

Холодним страхом віяло від таких листів і повідомлень, царських розпоряджень і маніфестів, подячних молебнів і дій місцевої поліції та жандармів. «Людьми оволодів глибокий розпач і загальний смуток,— писав у зв'язку з цим О. І. Герцен.— Великосвітське громадянство з підлою і негідною запопадливістю поспішало відмовитись від усіх людських почуттів, від усіх гуманних думок. Майже не було аристократичної сім'ї, яка не мала близьких родичів серед засланих, і майже жодна не насмілювалась носити траур або висловити своє вболівання» [20].

Винятком з цього ганебного правила, як свідчать факти, була сім'я малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна-Волконського. В час арештів, які царизм проводив тоді на Полтавщині й Чернігівщині, він зробив усе можливе для врятування тих, кого можна було врятувати. Йому були зобов'язані своєю свободою і сини В. В. Капніста, і В. Л. Лукашевич. Своєму молодшому братові — С. Г. Волконському — в Петропавловську фортецю він писав: «...ти, голубе мій Сергію, невинний чи винний, завжди знайдеш у мені ніжного брата, який поділяє з тобою і радість, і горе», а після закінчення судового процесу над декабристами додав: «...повір мені, найдорожчий брате, що про тебе всі ми роздумували, і всі наші дії будуть присвячені твоїй користі [21]. Треба сказати, що М. Г. Рєпнін не забув свого слова: турбувався про знедоленого брата, підтримував намір його дружини їхати в Сибір, залишив у себе його первістка. В такому ж дусі виховував і своїх дітей. До винятків із згаданого правила належала й сім'я де Бальменів. Дядько майбутнього письменника — О. А. де Бальмен — настійливо клопотався про полегшення становища брата своєї дружини — П. М. Свистунова, засудженого на двадцятирічну каторгу, і домігся переводу його на поселення в місто Курган Тобольської губернії [22].

Утиски, що чинились царизмом після розгрому декабристів, особливо тривожили тих дворян, які залишили військову службу. Тривожили тому, що на них Микола I дивився з особливим підозрінням, вважаючи їх схильними до нових таємних змов і революційних повстань. Тому-то батько Якова, Петро Антонович де Бальмен, який давно залишив військову службу, не брав участі в цивільній царській службі і був рідним братом О. А. де Бальмена, не міг почуватися

спокійно в тихій Линовиці. Уже 1826 р. він почав думати про повернення до війська.

У зв'язку з цим виникло питання про те, де і як продовжувати навчання й виховання дітей. До вступу сина Якова до Ніжинської гімназії вищих наук керівництво навчанням і вихованням було передано Юлію Петровичу. З ним у юнака склалися взаємини, можливі тільки між людьми, що однаково дивляться на громадянські обов'язки людини й однаково ставляться до різних явищ суспільного життя.

Очевидно, на такому ж грунті Я. де Бальмен зблизився з другим своїм учителем — уже згадуваним К. І. Рабусом, відомим художником-просвітителем, другом декабристів і О. С. Пушкіна, академіком. Його вихованець легко засвоював історію і теорію образотворчого мистецтва, глибоко вникав у зміст і форму шедеврів світового мистецтва. У його свідомість назавжди ввійшли художники італійського Відродження та інші видатні європейські художники. Багато корисного узнав він і про стародавніх та сучасних йому вітчизняних художників, починаючи від А. Рубльова й кінчаючи професорами Академії мистецтв та її талановитими вихованцями — К. П. Брюлловим, О. А. Івановим, якими захопився Т. Шевченко.

Викладання теоретичних курсів Рабус продумано й ефективно поєднував із практичними заняттями. Отож, Яків успішно оволодівав майстерністю рисувальника — його перо з кожним днем ставало слухнянішим. В успіхах свого учня Рабус бачив і підтримував зародження того нового у вітчизняному мистецтві, що, всупереч академічним настановам, намічалось у творчості молодих російських художників. Тому він домагався закріплення цих успіхів творчою роботою, підтримував їх аналізом кращих творів передових художників і цим самим виводив свого вихованця на широку дорогу справжнього мистецтва.

Влітку 1828 р. де Бальмени почали збирати документи, необхідні для вступу до Ніжинської гімназії вищих наук, яку не без підстав вважали кращим вищим навчальним закладом, здатним завершити навчання й виховання сина. 20 вересня у них уже було свідоцтво про його народження й дворянське походження, видане маршалом пирятинського дворянства О. Г. Закревським. Та на цьому збирання документів, необхідних для вступу до вищого навчального закла-

ду, і зупинилося. Навчання продовжувалося вдома. Чому? Невідомо. Може, батьки вирішили ще один навчальний рік вчити сина вдома, щоб завершити середню освіту і вступати вже в студентський клас Ніжинської гімназії вищих наук або на перший курс якогось університету. Може, синові не хотілося розлучатися з батьком, стурбованим мовчанням геральдії, яку він просив видати йому документ про дворянське походження і графський титул, та відсутністю відповіді на його заяву про бажання повернутися на військову службу...

Аби звільнитись від тягаря тривожної невідомості й прискорити повернення на військову службу, Петро Антонович поїхав до Петербурга і 2 січня 1829 р. одержав наказ про призначення майором у 14 єгерський полк [23]. Про повернення батька додому розповідає рисунок Якова де Бальмена, на якому увічнена та хвилина в житті рідної сім'ї, коли П. А. де Бальмен, повернувшись додому, тільки-но ввійшов у вітальню, розбуджений ним прислужник вніс запалений світильник, усі діти радісно кинулись до нього, а біля них, сповнених щастям, ніби зачарована цією сценою, зупинилась Софія Олександрівна.

З Петербурга батько привіз тоді багато цікавих новин. Були між ними і приємні, і неприємні. Приємними були чутки про поширення декабристських ідей серед студентів та професорів вищих навчальних закладів. Але більшість новин була неприємною і тривожною. Серед них — кримінальна справа братів Критських у Москві, арешт у Харкові поручика Лансберга й поліцейське слідство, в яке було втягнуто ряд офіцерів Чугуївського військового поселення та вихованців Харківського університету (В. Розаліон-Сошальський, Петро Балабуха) і Ніжинської гімназії вищих наук (Андрій Божко).

3

Енциклопедична й волелюбна Ніжинська гімназія вищих наук, створена І. С. Орлаєм, заслужено користувалася авторитетом серед передових людей того часу. Про волелюбний характер навчання в ній говорилося далеко за стінами гімназії. Буваючи в Ніжині, де Бальмени багато цікавого чули про лекції таких професорів, як К. В. Шапалінський, М. Г. Білоусов, І. Я. Ландражин, Ф. О. Зінгер та С. М. Андрущенко.

З розповідей ніжинських приятелів вони знали, що після придушення повстання декабристів реакційні професори гімназії пішли в наступ проти своїх супротивників, які продовжували користуватися любов'ю й повагою студентів та передової громадськості міста, що 7 травня 1827 р. старший професор політичних наук М. В. Білевич на засіданні конференції професорів виступив з рапортом, яким зав'язав той конфлікт, який переріс у широковідому «справу про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук»; що новим етапом у боротьбі між професорами гімназії став рапорт Білевича від 22 вересня 1827 р., яким він вину за вільнодумство в гімназії склав на старшого професора математичних наук К. В. Шапалінського, котрий виконував тоді (після від'їзду І. С. Орлая до Одеси) обов'язки директора гімназії, що 5 жовтня 1827 р. директором гімназії став Д. О. Ясновський, очоливши реакційний табір професорів, що волелюбні професори не схилили перед ними свого прапора, а боротьба між ними набирала дедалі загрозливішого характеру [24].

Весною 1829 р. Я. де Бальмен закінчив роботу над курсом середньої школи і був цілком підготовлений до вступних екзаменів у 7-й (студентський) клас Ніжинської гімназії вищих наук, що відповідав першому курсові університету та інших вищих навчальних закладів. Літні канікули юнак проводив за книгами, що їх радив прочитати Рабус, відвідував знайомих, серед яких цього разу міг бути й давній батьків приятель В. Л. Лукашевич, багаторічною дружбою пов'язаний з професорами Ніжинської гімназії. Юному гостеві Лукашевич сказав своє слово про доцільність завершити освіту в Ніжинському вищому навчальному закладі; як завжди, був на червневому балі в Мойсівці, навідувався в Ніжин, де жив у будинку Волховської, що тоді ще називався палацом бригадира Жураховського. Багато вільного часу проводив Яків у розмовах з кріпаками й козаками рідного села, охоче виконував обов'язки хрещеного батька. 27 червня 1829 р. він разом з молодшою сестрою Наталією взяв участь в обряді хрещення дочки дворового кріпака Семена Андрєєва, а 22 серпня того року — в обряді хрещення дочки Сергія Отрахова. Не виключалися з його розпорядку дня й прогулянки в парку та катання у човні на річці, що майже з трьох

боків обмивала їхню садибу й зникала в заростях лозняку та вільхи, де можна було з успіхом полювати на пернату дичину.

Початок 1829—1830 навчального року Я. де Бальмен мав зустріти в Ніжинській гімназії вищих наук. Та цього чомусь не трапилось. Пояснити причину його неявки в гімназію цього разу можна лише хворобою. Очевидно, саме хвороба примусила юнака самостійно вивчати програмний матеріал першого семестру 7-го класу. Це підтверджується тим, що в березні 1830 р. на вступні іспити й на навчання він поїхав не сам, а з батьком і матір'ю, яких, мабуть, не перестав турбувати поганий стан здоров'я сина. Через це ж саме у другому семестрі 1829 — 1830 навчального року батьки жили з ним у Ніжині, а в Линовицю, коли було треба, їздили поодинці, не залишаючи його навіть з Юлієм Петровичем.

Архівні документи показують: 28 березня 1830 р. П. А. де Бальмен подав у Ніжинську гімназію вищих наук прохання, аби його сина Якова допустили до вступних іспитів і зарахували в той клас, в який він покаже себе підготовленим [25]. У цьому ж прошенні він писав, що син його вдома вивчав такі предмети: священну історію, російську граматику, риторику, логіку, літератури, загальну й російську географію, загальну й російську історію, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, конічні перетинання, диференціали й інтеграли, загальну фізику, основи природознавства та мови — латинську, французьку й німецьку.

Директор гімназії тоді ж дозволив Якову де Бальмену складати вступні іспити з тих предметів, які вивчались у першому семестрі 7-го класу. Іспити з священної історії та закону божого приймав протоієрей І. Ф. Мерцалов, з риторики й логіки — старший професор П. І. Нікольський, з історії й географії — професор К. А. Моїсеєв, з математичних наук — старший професор К. В. Шапалінський, з фізики й ботаніки — професор М. Ф. Соловйов, з латинської мови — молодший професор С. М. Андрущенко, з французької — молодший професор І. Я. Ландражин, з німецької — професор Ф. О. Зінгер. Всі вони знайшли знання Якова де Бальмена цілком достатніми для зарахування його в 7-й клас біжучого навчального року.

3 квітня 1830 р. конференція професорів Ніжинської гімназії вищих наук обговорювала прохання П. А. де Бальмена від 28 березня того ж року та результати вступних іспитів його сина і прийняла таку постанову: «Юного графа де Бальмена, що на екзаменах показав себе здібним (по науках) вступити в 7-й клас, а по мовах — в четверте відділення (що відповідало 7-му класові.— *А. К.*) — дозволити слухати в них лекції, а після подання доказів про його походження внести в список вільних слухачів». Наступного дня де Бальмен був серед студентів Ніжинської гімназії вищих наук, знайомився з ними, починав слухати лекції професорів.

Сьомий клас був невеликий, і Яків швидко зблизився із своїми новими товаришами. Вони, уже здружені між собою, справили на новачка приємне враження. Серед них були майбутні чиновники і офіцери: учитель другого кадетського корпусу В. Я. Прокопович, директор Чернігівської гімназії Г. В. Гудима, начальник канцелярії гідрографічного департаменту морського міністерства В. І. Хоменко, суддя Кременчуцького повітового суду М. І. Шепелєв, учитель Острозького повітового училища В. П. Креховецький, начальник 8-ї, а потім 29-ї дивізії, генерал-лейтенант Л. П. Рудановський, службовець міністерства юстиції К. М. Артюхов. Всі вони доброзичливо зустріли новачка, і він зайняв своє місце в їхньому колективі. Цьому, очевидно, сприяло і те, що серед нових друзів Якова був його далекий родич П. А. Катеринич, який підтримував з де Бальменом близькі родинні взаємини.

В Ніжині Яків познайомився і подружив зі своїми земляками з сусідніх сіл Пирятинського і Лубенського повітів — на рік старшим від себе Є. П. Гребінкою та трохи молодшим О. С. Афанасьєвим. Обидва вони жили на квартирі у професора природничих наук М. Ф. Соловйова й тому знали багато дрібниць з життя студентів і боротьби місцевих професорів, яка вже кілька років точилася в гімназії. Добродушні й балакучі, вони охоче відповідали на питання нового знайомого, розповідали про колишнє й сучасне життя гімназії, про все, що знали від старших товаришів та професорів, які відвідували їхнього господаря і не відмежовувалися від студентів.

Головною темою тодішніх студентських розмов був конфлікт між їхніми професорами. За кілька днів Яків до найменших дрібниць знав усю цю історію: улюблені професори студентів — М. Г. Білоусов, К. В. Шапалінський, І. Я. Ландражин та Ф. О. Зінгер — звинувачуються в тому, що розвивають у своїх слухачів політичне й релігійне вільнодумство; М. Г. Білоусов доводив студентам необхідність скинути або вбити царя, коли він використовує дану йому владу на шкоду народові; І. Я. Ландражин розповсюджував серед студентів заборонені твори Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є, Руссо, Пушкіна і Рилєєва; Ф. О. Зінгер заповнював лекції волелюбними міркуваннями, в яких називав дурницями святі мощі й тріски з хреста, що їх темні люди носили на шиях, а К. В. Шапалінський, виконуючий обов'язки директора гімназії, підтримував названих професорів і заохочував до таких вчинків і дій.

Від нових друзів Яків де Бальмен довідався і про допити учнів, які проводив Д. О. Ясновський, приступивши до виконання обов'язків директора гімназії, а також про донос надзирателя Масляникова на студентів-пансіонерів, які в листопаді — грудні 1825 року пошепки вели розмову про такі зміни в Росії, від яких усе полетить догори ногами, наспівували антисамодержавні пісні, що кликали до знищення всієї царської сім'ї, і, нарешті, про те, що 24 лютого 1830 р. до Ніжина приїхав дійсний статський радник Е. Б. Адеркас і що в гімназії знову проводяться допити студентів.

У Ніжині для Якова були створені майже домашні умови, що сприяло успішному оволодінню вузівськими навчальними дисциплінами: Т. Г. Волховська в своєму палаці виділила для де Бальменів кілька кімнат, що прилягали до заднього ганку. В них із комфортом розмістилися батьки, Яків, його наставник Юлій Петрович і прислуга. Батьки потурбувалися, щоб потрібний режим навчального часу встановився й тут. Тільки в години відпочинку та вихідні дні приходили до нього товариші, дозволялися прогулянки з ними в міський і гімназичний сади та відвідування домівок місцевих студентів. Коли в Ніжині нормалізувалося життя, Петро Антонович з'їздив у Линовицю, привіз свідоцтво про дворянське походження сина і 17 квітня 1830 р. передав його в канцелярію гімназії.

Серед ніжинських товаришів Я. де Бальмена вигідно вирізнявся син учителя місцевого повітового училища Платона Осиповича Рудановського — Леонід. З ним, своїм однокласником, завжди охоче зустрічався новачок, найчастіше гостював у нього, бо розмови з ним і його батьком, вихованцем філологічного факультету Харківського університету, були для нього не тільки приємним відпочинком, а й давали йому душевне задоволення, збагачуючи новими знаннями. З Л. Рудановським його зближувало щось спільне в домашньому навчанні й вихованні (він до 4-го класу теж навчався вдома під керівництвом батька), однакові думки про події в гімназії, схожість у поглядах на літературу й мистецтво, у ставленні до науки та в захопленні подвигами героїв античного світу і героїв 14-го та 29 грудня 1825 року.

Л. Рудановський ще застав у гімназії І. С. Орлая, який зумів внести у викладання наук прогресивні ідеї, спрямувати їх вивчення у бік справжнього гуманізму й демократизму. Він був свідком того, як керував гімназією К. В. Шапалінський, чия діяльність «сприяла зародженню у свідомості учнів і кращих професорів вільної думки, критичного ставлення до дійсності [26]. Він знав, як починав пропагувати ідеї рівності, свободи й справедливості професор Білоусов, як почалася багаторічна боротьба між прогресивними й реакційними професорами. Розповідаючи про все це, Л. Рудановський висловлював і своє захоплення лекціями, вчинками та діями улюблених професорів, свою антипатію до професора Білевича та його спільників.

Не змінилася позиція Л. Рудановського і після того, як станом справ у Ніжинській гімназії вищих наук зацікавилися жандарми й до Ніжина з необмеженими повноваженнями приїхав дійсний статський радник Е. Б. Адеркас. Його дії в гімназії дуже схвилювали Л. Рудановського, бо, як стало відомо, Адеркас відразу ж став на бік професорів-школярів (так їх називали студенти), що звинувачували своїх супротивників у вільнодумстві й проповіді царевбивства. Це турбувало його тому, що в Ніжині поширювалися чутки про належність прогресивно настроєних професорів до таємного революційного товариства, що це їхнє товариство уже розкрито, що на Шапалінського, Білоусова, Ландражина й Зінгера вже чекає страшна кара.

Думками й тривогами щодо цього Л. Рудановський ділився зі своїм задушевним другом, і його думки й тривоги скоро стали думками й тривогами Якова де Бальмена.

Майже три місяці (з 24 лютого по 21 травня 1830 р.) Адеркас розслідував справу про вільнодумство. Майже три місяці він своїми допитами відривав професорів од роботи, а студентів од навчання. Майже три місяці наганяв страх на всіх тих, хто любив і поважав волелюбних професорів, хто співчував їм і хотів, щоб вони вирвалися з чіпких пазурів царських посіпак. Серед тих, хто багато пережив і передумав за ці три місяці, були Л. Рудановський та Я. де Бальмен. Від тяжких і тривожних думок вони відпочивали тільки в роботі над підручниками. Ці неймовірно тяжкі три місяці закінчилися 21 травня 1830 р.: Адеркас, перевантажений паперами, що говорили про наявність революційних ідей у Ніжинській гімназії вищих наук, залишив Ніжин і поїхав у Петербург.

Важко було Л. Рудановському і Я. де Бальмену звільнитися від того враження, яке справило на них слідство, проведене Адеркасом. Та нестримний біг часу і нагромадження термінових навчальних завдань тамували біль скривджених сердець, і юні правдолюбці, з тривогою чекаючи вирішення справи у Петербурзі, з дедалі більшою пристрастю бралися за роботу над собою, за підготовку до літніх іспитів.

Вони склали їх відмінно. Конференція професорів гімназії своїм рішенням перевела їх до 8-го класу. За цим же рішенням обох було нагороджено похвальними листами, а ім'я Я. де Бальмена ще занесено до Книги пошани і виставлено на весь майбутній навчальний рік у приміщенні 7-го класу, де він відзначився відмінною успішністю й поведінкою.

Товариські взаємини між Я. де Бальменом і Л. Рудановським, що склалися у таких умовах, під кінець 1829—1830 навчального року переросли в щиру юнацьку дружбу, що єднала їх у студентські роки, зміцнювала їхні життєві прагнення й манила в майбутнє.

Літні канікули Я. де Бальмен провів у Линовиці. Щоденна батьківська ласка, розваги з меншими братами і сестрою, мисливська куртка замість студентського мундира й полювання на пернатих — усе це швидко відновило його сили, а згодом зігнало сліди ніжинської перевтоми та пережитих хвилювань, три-

вог і турбот. Він знову став таким, яким був до поїздки в Ніжин,— веселим і жвавим Жаком, завжди готовим і серйозно взятися за потрібну роботу, і мило попуститися. Знову цілі дні проводив у бібліотеці, віддаючи винятково багато часу іноземній літературі, особливо творам Вольтера та Дідро і паризьким журналам та альманахам, на сторінках яких часто друкувалися вірші дядька Олександра.

Непомітно пролетіли літні шкільні канікули. Студенти прощалися з рідними місцями, виїжджали до своїх навчальних закладів. Прощався зі своїми улюбленими місцями і Яків.

Тим часом над гімназією нависли чорні хмари, передвісники майбутньої грози: всі говорили, що міністр народної освіти заборонив набір учнів до молодших класів гімназії. Уже в цьому вбачали поразку прогресивних професорів, які з гідністю мужніх бійців чекали вирішення своєї долі. Один з них (професор Білоусов) ще не повернувся з Петербурга, хоч час його відпустки закінчився ще 28 серпня. Там він намагався відвести нищівний удар, спрямований проти нього і його однодумців.

У Ніжин М. Г. Білоусов повернувся 3 жовтня 1830 р. А в той час у міністерстві народної освіти на основі матеріалів і висновків Е. Б. Адеркаса готувалася доповідь цареві й шефу жандармів Бенкендорфу під назвою «Об открывшихся беспорядках в гимназии высших наук князя Безбородко». Свою доповідь міністр народної освіти закінчив так: «Я думав би чотирьох вищеозначених професорів (Шапалінського, Білоусова, Ландражина і Зінгера) звільнити з посад за погану поведінку і шкідливий вплив на юнацтво з внесенням цих обставин у їхні пашпорти, щоб таким чином у майбутньому їх ніде не могли терпіти на службі в навчальному відомстві» [27]. Цар погодився з пропозицією свого міністра, доповнивши її такими словами: «...тих з професорів, які не росіяни, вислати за кордон. Росіян же вислати в місця народження, віддавши їх під нагляд поліції» [28].

Гімназія вищих наук жила в небувалому напруженні. З дня на день чекали паперів із столиці. Тому кожне засідання конференції професорів будило тривогу. Засідання конференції призначались і відбувались, а вістей із столиці все не було. Так минули всі дні жовтня. Почався листопад. 6 листопада в призна-

чений час усі були на своїх місцях на черговому засіданні. За винятком професора Зінгера, який тоді хворів. Але й на цьому засіданні конференції нічого про рішення міністерства не було сказано. Минуло ще п'ять днів. А 12 листопада директор гімназії одержав наказ міністра народної освіти князя Лівена, і одразу ж про нього заговорили реакційні професори, а згодом і студенти та учні гімназії. Наступного дня Ясновський зібрав позачергове засідання конференції професорів, прочитав наказ царського міністра і оголосив про звільнення з роботи К. В. Шапалінського, М. Г. Білоусова, І. Я. Ландражина і Ф. О. Зінгера та передачу їх (до одержання розпорядження міністерства внутрішніх справ) під нагляд місцевої поліції.

Безприкладно жорстокий наказ міністра освіти глибоко вразив кожного з них, хоч вони й чекали від своїх супротивників болючого удару. Наказ міністра народної освіти приголомшив і студентів — ніхто з них, в тому числі й Рудановський [29] та Я. де Бальмен, не допускали й думки про таке закінчення багаторічного професорського конфлікту. Чисті серцями й чутливі до неправди, вони дуже боляче переживали жорстоку розправу з тими, кого вважали своїми найкращими вчителями, хто був для них прикладом для наслідування. Ця подія на все життя лишила глибокий слід у їхніх серцях.

Розпорядження міністра внутрішніх справ про висилку крамольних професорів із Ніжина довго чекати не довелося. Ф. О. Зінгера поспішно вислали до Львова, який тоді був під владою Австрії, М. Г. Білоусова — до Києва. Висилка К. В. Шапалінського в Гродненську губернію, звідки він був родом, затрималась у зв'язку з неспокоєм у Царстві Польському та сусідніх з ним губерніях. Ускладнилася справа і з висилкою І. Я. Ландражина. Француз за походженням, який після вітчизняної війни 1812 року прийняв російське підданство, він до початку березня 1831 р. залишався в Ніжині, бо його нікуди було висилати, і «займався приватними уроками та зберігав дружні взаємини з багатьма учнями гімназії» [30]. Але залишати його в Ніжині директор гімназії та його однодумці не хотіли. Тому Ясновський листом до попечителя Харківського навчального округу В. І. Філатова повідомляв, що І. Я. Ландражин вільно займається

приватною педагогічною роботою, що він організував у себе вдома клуб, до участі в якому залучає учнів гімназії. Своїм листом Д. О. Ясновський доводив: діяльність Ландражина в Ніжині дає йому можливість, навіть не працюючи в гімназії, шкідливо впливати на юнацтво, і тому просив вжити всіх заходів, аби кудись вислати крамольного професора. Філатов надіслав донос Ясновського міністрові народної освіти, а той — цареві, за чиїм розпорядженням професора в березні 1831 р. було вислано в місто Тотьму [31].

Можна не сумніватися в тому, що Я. де Бальмен і Л. Рудановський належали до тих студентів, які відвідували домашній клуб І. Я. Ландражина. Адже обидва вважали І. Я. Ландражина одним з найкращих професорів, обидва любили його, обидва до того ж були вільними слухачами, отже, після навчальних занять не контролювалися наглядачами. У своєму клубі зганьблений професор, однодумець героїв 14-го і 29 грудня 1825 року, передавав своїм юним друзям те, що було у нього на душі,— своєрідний заповіт тих, кого Микола I повісив на кронверку Петропавловської фортеці або закував у кайдани й загнав на каторжну роботу в Сибір. У зв'язку з цим Я. де Бальмен і Л. Рудановський слідом за О. І. Герценом, всього на рік-два старшим від них, могли сказати: «Ми були дуже молоді, щоб узяти участь у (повстанні.— *А. К.*) 14 грудня. Розбуджені цим великим днем, ми побачили лише страти й вигнання. Примушені мовчати, ми, стримуючи сльози і замикаючись у собі, навчились виношувати свої думки» [32].

Як саме пропагував свої ідеї І. Я. Ландражин, ми не знаємо. Але знаємо, що в далеку Тотьму його не повезли, погнали пішки, під конвоєм, як злочинця. Знаємо, що в Ніжинській гімназії вищих наук він разом із своїми спільниками залишив добрий посів, що кращі її студенти, в тому числі й Я. де Бальмен та Л. Рудановський, не злякалися заходів, спрямованих на викорінення вільнодумства, і таємно продовжували розвивати традиції, які склалися в ідейно-інтелектуальному житті гімназії в ті роки, коли нею керував І. С. Орлай та К. В. Шапалінський. Свідченням незмінності головного напрямку в ідейно-інтелектуальному житті студентів є те, що 1832 р. царизм змушений був закрити волелюбну енциклопедичну

гімназію вищих наук, а замість неї створив у Ніжині фізико-математичний ліцей.

Орлаївсько-шапалінський напрямок в ідейно-інтелектуальному житті гімназії після погрому 1830 року проявився не тільки в тому, що студенти й учні гімназії відвідували домашній клуб І. Я. Ландражина, а й у їхньому інтересі до повстання в Царстві Польському, яке почалося 17 (29) листопада 1830 р., у переписуванні та вивченні напам'ять заборонених творів вітчизняної літератури, особливо поезії О. Пушкіна та К. Рилєєва, в захопленні волелюбною зарубіжною літературою, у пробах своїх сил на ниві художнього слова. Одним із ватажків тодішньої літературної студентської молоді був Євген Гребінка, який перекладав тоді поему Пушкіна «Полтава» українською мовою. Не виключена можливість, що його літературні спроби захопили і Я. де Бальмена, вихованого в атмосфері любові до художньої літератури, кинули в його душу ту іскру, з якої розгорівся вогонь його творчості. Початком її був студентський щоденник, над яким він потайки працював майже з початку навчання в Ніжині.

4

На зимові канікули 1830—1831 навчального року Яків приїхав у Линовицю. Тут він, може вперше, багато уваги приділив роботі над своїм таємним щоденником: у літературній формі описав полювання на птахів і свою роботу в оранжереї, сільські обряди й роздуми над ними та над своїм майбутнім. Уже ці перші його студентські записи дозволяють сказати, що їх не можна й рівняти з тими творами студентів Київського університету, про які В. Пискорський сказав: «Думка більшості студентів відзначалась повною невизначеністю та непостійністю понять і перебувала, можна сказати, в дитячому стані», в них «майже повна відсутність інтересу до питань сучасної їм дійсності» [33]. Ні, цього ніяк не можна сказати про перші літературні спроби Якова де Бальмена. Навпаки, у них помітні посилений інтерес до сучасного йому народного життя, аналітична думка автора, його бажання і прагнення, розбуджені повстанням декабристів.

11 січня 1831 р. Софія Олександрівна де Бальмен їхала в село Мойсівку на традиційний бал до своєї тітки Т. Г. Волховської і взяла з собою всіх дітей, в тому числі й старшого сина Якова. Там він зустрівся з далекою родичкою, шістнадцятирічною Софією Гаврилівною Вишневською, тільки-но випущеною з Інституту шляхетних дівчат, і палко закохався в неї. У своєму щоденнику він тоді записав: «Біля столу ходили дві дівчини. Та я бачив лише одну — високу, стрункy, в голубому платті, з каштановими локонами на ніжних плечах. Ні! Це була не дівчина, не жінка. Це був ангел, божество, щось неприродне. Що було зі мною — не знаю. Тільки Кароліна Антонівна двічі звернулась до мене й нарешті штовхнула, поки я опам'ятався і взяв чашку з її рук».

Софія Гаврилівна відповіла юнакові такими ж палкими почуттями.

Тоді ж у селі Мойсівці Яків де Бальмен познайомився з сусідом Вишневських — штабс-ротмістром Білгородського уланського полку М. В. Юзефовичем (1802—1889), який 1819 р. закінчив Московський університетський пансіон і поступив на військову службу в дивізію свого дядька, поселену в районі Чугуєва. Поручиком Юзефович брав участь у турецькій війні 1828—1829 рр. Під час штурму фортеці Ахалцих дістав тяжке поранення в праву ногу, вище коліна, але військової служби не залишив. За мужність і відвагу, виявлені в боях, нагороджений орденами Володимира 4 ст. і Анни 2 ст. та чином штабс-ротмістра. Ад'ютантська служба у відомих тоді генералів сприяла тому, що він зустрічався й знайомився з видатними людьми того часу, в тому числі й з О. Пушкіним, який у своєму творі «Путешествие в Арзрум» сказав про свою зустріч з М. В. Юзефовичем і назвав його поетом [34]. Сам Юзефович теж вважав себе поетом і скрізь намагався поводитись так, щоб усі бачили в ньому поета. У цій подобі постав він і 11—12 січня 1831 р. в Мойсівці: у синьому уланському мундирі з червоними лацканами й обшлагами, з військовими нагородами та свіжим шрамом на щоці, він здавався юному де Бальмену то величним героєм, то замріяним поетом.

Юзефович сподобався усім гостям Волховської, за винятком Вишневської, яка захопилася закоханим у неї Я. де Бальменом і не звертала жодної уваги на

теж закоханого в неї штабс-ротмістра. Юзефович, звичайно, помітив це, зблизився із симпатичним і гарним студентом, зрозумів, що зачарувати юну красуню йому не вдасться, і залишився ревнивим спостерігачем її взаємин з Я. де Бальменом. При цьому йому вдалося так глибоко заховати свої почуття до С. Вишневської, так вправно замаскувати мету приїзду в Мойсівку, що закоханий студент не тільки не помітив у ньому свого суперника, а вважав його найкращим другом. Своє незадоволення поведінкою С. Вишневської, яка ні на кого, крім Я. де Бальмена, не звертала уваги, свій гнів на неї Юзефович висловив у двох творах, написаних ним після цієї поїздки в Мойсівку й опублікованих в «Одеському альманасі» за 1831 р.

Обидва вони — зухвалі віршовані послання до С. Г. Вишневської, ім'я якої зашифровано криптонімом «С. Г. В — ой» [35]. Перше послання починається словами пристрасного захоплення зовнішністю юної красуні, її душевною чистотою і дитячою наївністю, а кінчається передбаченням її майбутнього, думками про те, що її чекає моральне спустошення, розпуста, страждання і передчасна смерть. У другому посланні автор розвиває своє міркування про долю цієї красуні, заявляє, що йому жаль її, бо вже згубна розпуста, якій вона, жартуючи і граючись, віддалася в якусь жахливу фатальну мить. Такою миттю він вважав, очевидно, її захоплення Я. де Бальменом і твердив, ніби вона була виявом невблаганної долі, що владно керує життям людей. Тому, відверте і щире кохання С. Вишневської назвавши жалюгідною повістю її морального спустошення, автор стверджував: вона (ця повість) мусить викликати в наших серцях почуття смутку й жалю, а не огиди й осуду, бо, якби не така жахлива мить, дівчина була б варта кохання і прожила б свій вік милою дружиною і порядною матір'ю.

Треба сказати, що обидва послання М. В. Юзефовича до С. Г. Вишневської — це віршований виклад думок і почуттів самозакоханого молодого чоловіка, який розгнівався на гарну дівчину тільки за те, що вона покохала іншого. У посланнях Юзефовича відчувається його надія все ж таки привернути до себе увагу С. Г. Вишневської, причарувати її, одружитися з нею. Те ж саме засвідчують і його вчинки та дії

у Мойсівці, описані Я. де Бальменом у його студентському щоденнику, а також у листі Юзефовича з дороги в Польщу (квітень того ж року) та приїзди його у Мойсівку після польської кампанії. Хоч Я. де Бальмен 14 січня 1832 р. сказав Юзефовичу, що С. Вишневська призналася йому в коханні й заявила про свою згоду йти з ним до шлюбу, той, видно, все ще надіявся полонити серце юної красуні, бо не переставав шукати зустрічей з нею.

В той час, коли у вишуканому палаці Т. Г. Волховської на січневому балі 1831 року гості обговорювали останні новини з Царства Польського, у Варшаві сейм прийняв постанову про позбавлення Миколи I і його сім'ї права на польський престол. Патріотичне товариство, очолене Лелевелем, організувало демонстрацію на честь декабристів, член Патріотичного товариства Адам Гуровський виступив із промовою визвольно-революційного характеру, а духовенство відправило громадянську панахиду по декабристах, повішених Миколою I [36]. Згодом у Польщі було створено народний уряд, до складу якого ввійшли і члени Патріотичного товариства, що виступали проти консервативних прагнень сейму, домагалися повалення самодержавства та ліквідації кріпосництва. Звертаючись до братніх народів Росії, вони кинули гасло: «За нашу і вашу волю!» Починалася збройна боротьба польського народу за свободу й незалежність вітчизни. Віддаючи належне цій боротьбі, В. І. Ленін сказав: «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах не було самостійних, масових демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першочергового значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але й всеєвропейської» [37].

Польські новини, які довелося почути Якову де Бальмену в Мойсівці, швидко поповнювалися свіжими фактами. Найважливіший серед них — наказ про призначення 14-го єгерського полку, в якому служив його батько, іти в Царство Польське. 24 січня 1831 р. П. А. де Бальмен у супроводі дружини і старшого сина Якова поїхав до свого полку. В Ніжині вони розлучилися, бо в гімназії розпочалися заняття.

Студенти й учні гімназії жили думками про події в Царстві Польському. Тепер особливо відчувалася

відсутність прогресивних професорів. Тому найсміливіші студенти таємно зустрічалися з І. Я. Ландражиним, ділилися з ним своїми думками про згадані події, а вдома критично аналізували повідомлення з Царства Польського, що друкувалися на сторінках газети «Северная пчела», намагалися ширше познайомитись із творами передової польської літератури, наполегливіше пробували свої сили на ниві художньої літератури. Всьому цьому віддавав данину і Яків, але й це не тамувало постійної тривоги за долю батька, так несподівано підхопленого нестримним потоком війни. Нагадаємо, що вона внесла суттєві зміни і в долю майбутнього друга Якова де Бальмена — Тараса Шевченка, який, за наказом свого пана, разом з іншими дворовими кріпаками Енгельгардта залишив Вільно, охоплене полум'ям визвольного повстання, і попрямував до Петербурга, де, напевно, дізнався і про повстання декабристів (у грудні 1825 року).

Важливу роль у тодішньому житті волелюбного студента відігравали періодичні зустрічі з коханою дівчиною. Вони певною мірою звільняли його і від тривожних думок, і від надмірної роботи над книгами. Зокрема, він з нетерпінням чекав зустрічі з Софією у Ніжині, куди вона 12 лютого мала приїхати на ярмарок разом з Т. Г. Волховською. Про це закоханий юнак, звичайно, розповів задушевному другові, а в щоденнику записав: «Я в усьому признався Леоніду Рудановському і знайшов душу по собі, душу чутливу, здатну розуміти мене. Він разом зі мною захоплюється думкою про можливість зустріти Софію, і ми з ранку до ночі бігаємо по рядах». Але Софія Гаврилівна в Ніжин не приїхала. Бажана зустріч відбулася тільки 25 травня в Мойсівці. Та й вона не принесла йому тих радощів, про які він мріяв, бо в Мойсівку приїхав другий кандидат у женихи його коханої. Це був син повітового дворянського маршала, гвардійський штабс-ротмістр Платон Олександрович Закревський. У ньому — багатому, гарному і спритному — Яків побачив небезпечного суперника. У своєму щоденнику він тоді з тривогою написав: «Закревський помітно упадає біля неї. Він — гвардієць. Ротмістр. Гарний собою. Спритний і був у вищому колі. Знає, як зачарувати дівчину, дівчину недосвідчену. О, вона, певно, кохатиме його». На його щастя, ця

тривога була даремною: женихом Софії Гаврилівни Закревський не став. Не став, може, тому, що, як і Юзефович, помітив її захоплення Яковом, а може тому, що Т. Г. Волховська, знаючи легковажність молодого Закревського, не вважала його гідним своєї далекої родички і хрещениці.

Думки і почуття Я. де Бальмена, викликані упадданням Закревського біля коханої дівчини, запалили в його серці бажання втілити їх в образи художнього твору. 5 червня 1831 р. він записав у щоденнику: «Я хочу писати повість... Буду писати тільки для себе. Ніхто не побачить, не буде й здогадуватись, чим я займаюсь. Я буду такий же затаєний, як до цього часу з своїм щоденником. Я не можу більше тримати в грудях надмір почуттів: вони душать мене. Говорити, признатись у своїй пристрасті ніхто й катуванням мене не примусить. А мовчати не можу. Думки рвуться з голови. Так прийди ж, моя утішителькорозрадниче — чорнильнице з великим пучком пір'я вчора застреленого гусака! Прийди, повірнику таємниць — папір, куплений таємно! Лиш ви будете знати, що хвилює мою душу. І ти, мій портфелю, від якого ключик, як вірний друг, ніколи не залишає моїх грудей... Прийдіть! Кличу вас у ці хвилини!»

У наступному абзаці щоденника читаємо: «Я назву свою повість іменем героя — «Річард». Це ім'я мені подобається. Ним називалося левове серце. І у мого героя мусить бути серце, спроможне переносити всі злигодні, серце мужнє. І сам він мусить бути справжнім героєм, безстрашним, благородним, горем для ворогів своєї вітчизни, до могили вірним своїм почуттям, гордим і нещасним. Так, я зображу людину такою, якою я хочу бути». Тут же коротко викладено зміст повісті. Сказано, що місце дії — сучасне Царство Польське, а час дій — війна 1831 року. З цього зрозуміло: Я. де Бальмен говорив про романтичну повість. Суть її — в протиставленні мужнього армійського офіцера, учасника війни, хвалькуватому гвардійському ротмістрові, здатному лише на те, щоб спритно залицятися до дівчат.

Прототипом першого з них він думав узяти Юзефовича. Сам він про це говорив так: «Юзефович, його характер, його вуса, його молодецька розрубана морда потрібні в моїй повісті». Імені того, хто мав бути прототипом другого персонажа, в щоденнику не

названо, але поза сумнівом — ним мав бути штабс-ротмістр Закревський, бо важливі деталі саме його біографії (не брав участі в поході у Царство Польське, гвардієць, ремонтер) покладені в основу негативного персонажа повісті. Прототипом образу героїні повісті «Річард» була мила йому Софія Вишневська, яка згодом стала для нього тим, чим була для Лермонтова В. Лопухіна, а для Данте — Беатріче.

Текст повісті «Річард» до нас, на жаль, не дійшов. Але є підстави думати, що вона тоді ж (влітку 1831 р.) була написана, а на початку 1831—1832 навчального року прочитана ніжинським товаришам, які потайки продовжували творчі традиції своїх попередників. Першим її читачем, безперечно, був Л. Рудановський, дружба з яким дедалі міцнішала й розвивалась. Для нас ця повість являє значний інтерес тому, що в ній визначились естетичні погляди й характерні риси творчості молодого Я. де Бальмена, який формувався під впливом декабристської естетики і йшов до письменників пушкінського напрямку.

14-му єгерському полкові, в якому служив батько початкуючого письменника, випала нелегка роль у поході в Царство Польське. Йому довелося весь час бути в авангарді. Чотири місяці напруженого життя помітно підірвали й без того слабке здоров'я підполковника де Бальмена. Негативно впливало на нього й те, що йому не подобались події, учасником яких йому довелося бути. Більше того, жорстоке придушення визвольного повстання 1830—1831 рр. справило на нього — волелюбного, вразливого і хворого — таке гнітюче враження, що він більше не міг залишатися в миколаївському офіцерському корпусі. Все це привело до того, що 6 червня 1831 р., за височайшим наказом хворого підполковника, П. А. де Бальмена було звільнено з військової служби для служби цивільної [38]. Повернувшись у Линовицю, він довго лікувався, але стан його здоров'я не кращав, і на цивільну царську службу він не йшов.

Життєві турботи і творча літературна робота не затримували, а стимулювали інтерес Якова до навчання. В біжучому навчальному році він залишався найкращим студентом свого класу. Всі іспити за 8-й клас він склав відмінно. Тому рішенням конференції професорів гімназії його першим переведено з 8-го до 9-го

класу, нагороджено похвальним листом і пам'ятною книжкою, а ім'я його внесено до книги честі гімназії та до списку відмінників 8-го класу, що вівся в його аудиторії.

Після іспитів Я. де Бальмен поспішив у рідне село, чарівною красою якого не міг намилуватися. Там він проводив свої канікули в захоплюючій роботі й розвагах. Систематично й вдумливо читав твори нової вітчизняної літератури (В. Жуковського, К. Батюшкова, М. Загоскіна, О. Грибоєдова, Є. Баратинського, О. Пушкіна, А. Дельвіга), в тому числі й твори письменників-земляків — В. Капніста, І Муравйова-Апостола, В. Наріжного, М. Гоголя, В. Туманського, І. Котляревського, М. Маркевича та інших. Жадібно прислухався до нових вістей про життя декабристів на каторзі та в засланні. Збирав відомості про місцевих героїв 14-го і 29 грудня 1825 року та їхніх родичів, зв'язаних з Полтавщиною. Часто бував у Мойсівці, куди так само часто приїжджала з Фарбованого його мила Софія.

5

Останній рік навчання Я. де Бальмена в Ніжинській гімназії вищих наук був складний і багатий подіями, що надовго залишили свій слід у його душі. Перше місце серед них посідають події, зумовлені інтимними взаєминами з С. Г. Вишневською. Користуючись правом далеких родичів, вони цілі дні й вечори проводили в саду та затишних кімнатах. Разом читали нові твори російської та зарубіжної літератури, захоплювалися Байроном. У його поемі «Манфред» закоханий студент знаходив свої думи і почуття, а прочитавши поему «Сон», побачив можливий варіант своїх майбутніх взаємин з коханою і з відчаєм вигукнув: «О Софіє! Невже ти згубиш мене?»

Зрілість їхніх взаємин помітила Т. Г. Волховська і поспішила вжити заходів, аби розлучити їх. Для цього вона організувала написання листа батькам свого хрещеника від начальника гвардійської артилерії генерала Сумаркова, в якому йшлося про те, щоб влаштувати старших синів Петра Антоновича в артилерійське училище, яке готувало офіцерів для гвардійської артилерії. В Линовицю згаданий лист прийшов 15 січня 1832 р. Батьки майбутнього письменника вхопилися за таку пропозицію, але Яків відхилив

її, рішуче відмовившись їхати в Петербург. Справа ускладнилася втручанням у неї Юзефовича, який, повернувшись із походу, знову шукав зустрічей з С. Вишневською*.

20 січня 1832 р., збагнувши суть підступного плану Волховської, Я. де Бальмен навмисне простудився, тяжко захворів і цим самим примусив батьків більше ніколи не ставити питання про поїздку в Петербург для навчання в гвардійському артилерійському училищі.

Після тяжкої хвороби неслухняного юнака все пішло знову так, як було до неї. Закохані знову зустрічалися в Мойсівці, Линовиці та Качанівці. Вони знову були щасливі й мріяли про своє спільне майбутнє. Все це не подобалось Т. Г. Волховській, і вона виношувала новий план: підшукати для Софії Гаврилівни вигідного жениха, а Яшеньку одружити з дочкою своєї багатої приятельки — Елеонорою Селівановичевою.

Про майбутнє свого Яшеньки багато думали і його батьки. Петро Антонович офіційним листом запросив з гімназії свідоцтво про дворянське походження сина, видане маршалом пирятинського дворянства, щоб одержати для нього такий же документ з геральдії, і почав клопотатися про влаштування сина на службу в Білгородський уланський полк.

Тим часом 1831—1832 навчальний рік ішов до кінця. Випускники готувалися до складання іспитів з 24 навчальних дисциплін.

Всі іспити Яків де Бальмен склав відмінно. Загальною сумою випускних балів він зайняв перше місце серед випускників 1832 року. Тому конференція професорів Ніжинської гімназії вищих наук вирішила випустити його першим кандидатом УП випуску з правом на чин XII класу. Це давало йому такі самі права, які одержували вихованці університетів, що випускалися кандидатами.

---

* 25 травня 1835 р. М. В. Юзефович одержав річну відпустку. Жив у своєму маєтку, в селі Сотникове на Пирятинщині. Очевидно, тоді познайомився з начальником таємної канцелярії генерал-губернатора Бібікова — М. Писарєвим і, мабуть, з його допомогою влаштувався на посаду інспектора міських училищ, а згодом — помічника попечителя Київського навчального округу, що поставило його поруч із Бібіковим та Писарєвим і назавжди поховало того Юзефовича, якого знав Пушкін, поважав професор Нікітенко і полюбив молодий Я. де Бальмен.

5

Після урочистого вечора випускники почали роз'їжджатись у свої домівки. Останнім з Ніжина виїжджав, мабуть, Я. де Бальмен — йому дуже не хотілося розлучатися з Л. Рудановським, з яким його міцно зв'язували щира студентська дружба і спільні погляди. Суть їх достатньо глибоко для свого часу розкрив М. В. Гербель у коротенькій біографії Л. Рудановського*, опублікованій 1881 р. в книзі «Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородко в Нежине». В ній сказано, що Леонід Платонович кожну освічену людину вважав слугою суспільства, ніколи не відступав від своїх принципів і послідовно вимагав цього від інших; людей без розвинутого почуття громадянського обов'язку перед суспільством усе своє життя переслідував так само суворо, як усіляких шахраїв, хабарників, казнокрадів [39].

...Вдома на Якова з нетерпінням чекали батьки, сестра Наталія і брат Олександр. Його приїзд був для них справжнім сімейним святом.

Влаштувавшись на літо в своїй оранжерейній кімнаті, Яків приводив до належного стану свій студентський щоденник, працював над задуманими повістями, в основу яких узяв відомі йому драматичні факти з життя ніжинських професорів, родичів та

---

* Л. П. Рудановський (1814—1877) поступив на службу в департамент різних податків. Та скоро він захворів і повернувся додому. 1834 р. поступив на військову службу. Після закінчення військової академії в 1842 р. його зараховано в Генеральний штаб і призначено в Окремий кавказький корпус. Був офіцером генерального штабу в Самурському загоні, потім — у штабі Кавказької лінії, начальником штабу 20-ї піхотної дивізії та окремого корпусу, що діяв на турецькому кордоні, командував окремими загонами та колонами. Там же дослужився до чину генерал-лейтенанта. Незгоди з місцевими начальниками примусили його 1860 р. залишити Кавказ. Після цього командував 8-ю піхотною дивізією, Володимир-Волинським і Кременецьким загонами та 29-ю піхотною дивізією.

Звільнений від служби 1869 р., жив у містечку Мрині та Ніжині. Захоплювався поезією Пушкіна, Лермонтова і Некрасова. Багато читав і писав. Вісім опублікованих його творів названо на 110 с. «Пам'ятної книжки Дагестанської області», видрукуваній у Махачкалі 1895 р. Неопублікованими залишились його великі твори: «Военный обзор южного Дагестана» і «Записки очевидца о некоторых происшествиях на Кавказе в 1843, 1844, 1845 и 1846 годах».

знайомих, пов'язаних з декабристським рухом. Очевидно, тоді він і почав працювати над повістями «Изгнанник» та «Пустыня».

А в цей самий час Т. В. Волховська робила все, щоб видати С. Вишневську заміж. Старша сестра Софії — Віра Вишневська — розповідала, як Волховська, їдучи на бал до Галагана, з таємним наміром узяла з собою тільки свою хрещеницю, а повертаючись додому, заїхала до одинокого холостяка Михайла Андрійовича Маркевича, «привезла йому дівчину, як продажну річ», сама «запропонувала її Маркевичу», а потім запросила його приїхати в Мойсівку, «щоб там закінчити справу», а Софії наказала приділяти йому якнайбільше уваги, бути з ним веселою і ласкавою.

Правдивість розповіді В. Вишневської підтверджується свідченням брата Михайла Макаровича — відомим істориком і поетом Миколою Андрійовичем Марковичем, який влітку 1832 р. в своєму «Журналі» зробив ряд записів про листування і зустрічі з Т. Г. Волховською, про її приїзди до нього, запрошення в Мойсівку і поїздку туди разом з братом на його заручини з С. Вишневською [40]. Заручини ці не випадково було організовано в день приїзду Якова де Бальмена до Мойсівки. Цим Волховська хотіла покласти край інтимним взаєминам між своїми хрещениками. І вона досягла своєї мети. Поведінка Софії та її ставлення до М. А. Маркевича глибоко вразили юнака. Він проклинав свою кохану і називав її зрадницею. «Як вимучився я за ці дні,— записав він у щоденнику.— Найлютішому ворогові не бажаю. Хіба що Маркевичу... Так ось чим закінчився сон моєї юності. Ось як вступаю я в життя. Ось ті радощі, що посміхались мені в майбутньому. Ось що було попереду, розмальоване всіма барвами веселки, всією принадністю палкої, майже дитячої уяви».

Під враженням мойсівських подій Яків де Бальмен дуже швидко (мабуть, до від'їзду в полк) написав невеличку повість під назвою «Мщение» і присвятив її С. Г. Вишневській. Зміст її — залицяння молодого уланського офіцера Адольфа до гарненьких дівчат і зваблювання їх — як помста за зраду коханої, що вийшла заміж за іншого.

Серед чугуївських поселених уланів

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.

Т. ШЕВЧЕНКО

1

20 жовтня 1832 р. Яків де Бальмен приїхав у Чугуїв. Того ж дня його зараховано унтер-офіцером Білгородського уланського полку, штаб якого знаходився в Новобілгороді *, розташованому на правому березі Сіверського Дінця у Вовчанському повіті Харківської губернії, ескадрони були розквартировані в Новобілгороді та навколишніх селах (Бурлуцькому, Артемівському, Юрченковому, Бригадирівці, Василенковому та Волоховому). Очевидно, тоді ж Я. де Бальмен порушив питання про заміну унтер-офіцерського звання юнкерським, бо вже 10 листопада інспекторський департамент військового міністерства спеціальним листом [1] повідомив про задоволення його прохання. На цій підставі командир Білгородського уланського полку своїм наказом від 1 грудня 1932 р. перейменував його юнкером.

Білгородський уланський полк входив тоді до складу 1-ї (перейменованої з другої) поселеної уланської дивізії, розквартированої там ще влітку 1818 р. за царським указом. Згідно з цим указом, 13 сіл Вовчанського і Зміївського повітів Харківської губернії призначалися для поселення тодішньої другої уланської дивізії. 8 жовтня 1818 р. сім її запасних ескадронів було перетворено в полки, призначені для поселення у щойно згаданих селах, а потім підписаний указ про зарахування у військові поселенці мешканців усіх сіл Вовчанського і Зміївського повітів.

Коли 1819 р. почалося заворушення в Чугуївському поселеному полку, повстали і поселенці Білгородського уланського полку, який тоді (з 1812-го до 1825 р.) називався Таганрозьким уланським полком [2]. Для придушення повстань начальник дивізії

---

* Тепер — селище Печеніги Чугуївського району Харківської області.

генерал-лейтенант Лисаневич викликав із сусідніх міст кілька піхотних полків. Ще до приїзду Аракчеєва він заарештував 1104 поселенці Чугуївського і 899 поселенців Таганрозького полку. З них 313 віддав до суду, який засудив до страти 275 чоловік. Смертний вирок їм Аракчеєв замінив покаранням шпіцрутенами — по 12 000 ударів кожному [3]. Це нелюдське катування проводилося 18 серпня 1819 р. на головній площі міста Чугуєва в присутності делегатів від усіх поселених ескадронів другої уланської дивізії. Таке жорстоке покарання військових поселенців розбудило в серцях солдатів і офіцерів ще небувалий гнів і ненависть до царського деспотизму і тиранії тупого временщика. Чугуївська кривава драма, безперечно, сприяла тому, що військові поселення стали одним з джерел вільнодумства, що серед офіцерів Чугуївського військового поселення було тоді немало людей, які рішуче протестували проти тих звірств, які чинили там Аракчеєв та його посіпаки і цим самим сприяли розвиткові визвольно-революційного руху на Україні [4].

1832 р. Білгородський уланський полк був типовою поселеною військовою частиною. Командував ним полковник Панютин, а начальником 5-го поселеного округу, на території якого були розквартировані ескадрони Білгородського уланського полку, був полковник Ланг. В окрузі свого полку вони встановили зразковий аракчеєвський порядок. Всі чоловіки 5-го поселеного округу вивчали військову справу, корчували ліс, рубали дрова, мели вулиці, чистили канави, копали рови, сушили болота, робили цеглу, виконували багато інших робіт. Поліцейські регулярно перевіряли порядок у хатах і наявність у них потрібних предметів; 1 травня запечатували печі в хатах і стежили, щоб до 15 вересня пекли хліб і варили страву лише у дворах, щоб все виконувалося у визначені строки. Розписом начальства визначалося покарання за порушення встановленого порядку. Покарання виконувалося перед строєм ескадрону або полку. Цілком позбавлені свободи й відпочинку, «люди, оточені з усіх боків начальством, жили в постійній тривозі й напруженні» [5]. Селяни військових поселень і солдати «були, по суті, кріпаками свого начальства» [6].

Не в кращому становищі були й офіцери. Від них вимагалося такої ж дисципліни й порядку. Їх теж

мучила стройова служба, принижувала надмірно вдосконалена система вистежування й доносів, внаслідок чого начальство знало кожне їхнє необачно сказане слово, кожен їхній крок. Кращих з них обурювали лицемірні турботи начальства про культуру офіцерів та створення власних офіцерських бібліотек і водночас переслідування тих офіцерів, які справді захоплювалися наукою, літературою чи мистецтвом. Відсутність інтелектуального життя душила обдарованих людей, убивала їхні здібності, спустошувала їх. Тому серед офіцерів поширювалось і вкорінялося пияцтво по-фельдфебельському (домашнє пияцтво поодинці). А серед нижніх чинів (солдатів і унтер-офіцерів) дедалі збільшувалася кількість порушень аракчеєвського порядку, зростала кількість крадіжок і втеч, поширювалися жорстокі міри покарання, запроваджені в полку.

Ось деякі факти цієї жахливої дійсності, взяті з полкових наказів перших днів військової служби Якова де Бальмена: 2 лютого 1833 р. перед строєм поселенців села Бурлуцького двомастами ударів покарано рядового Балабая, а 23 лютого того ж року рядового Свергуна — трьомастами ударів[7].

У зв'язку з таким станом справ у Білгородському уланському полку виникає питання: чому Я. де Бальмен, який ще першого січня 1831 р. мріяв про наукову роботу в Петербурзі, а 6 січня того ж року в своєму щоденнику писав, що ніколи не стане військовим, у жовтні 1832 р. опинився в аракчеєвському військовому поселенні? Коли брати до уваги тільки написане з цього приводу в його щоденнику, то можна сказати: в Білгородський уланський полк він потрапив тому, що 11 січня 1831 р. дав слово штабс-ротмістру М. В. Юзефовичу служити в його ескадроні і що цього бажала кохана дівчина. Але вважати таке пояснення вичерпним не можна. Слово, дане ним Юзефовичу, і бажання С. Вишневської бачити свого милого Жака у красивій формі уланського офіцера мали певну вагу. Проте далеко важливішу роль відіграли такі фактори, як суспільно-політичні погляди й ідеали Я. де Бальмена та напружене матеріальне становище рідної сім'ї, що примусило його в розмові зі своїм далеким родичем, колишнім членом таємного декабристського товариства «Союзу благоденствія» генерал-майором В. А. Глінкою підкреслити: на значну матеріальну допомогу від батька він не може розраховувати, бо,

крім нього, в сім'ї ще троє дітей і для збереження її матеріального добробуту він мусить служити[8]. Його остаточне рішення зумовлювалося, очевидно, й тим, що Микола I відчиняв двері до цивільних посад лише тим дворянам, які мали офіцерські чини. Додамо й те, що всі предки Якова де Бальмена були військовими, а чимало улюблених письменників (К. Батюшков, В. Раєвський, О. Марлінський, К. Рилєєв) — офіцерами або поривалися до війська. Офіцер-літератор був тоді для нього прикладом для наслідування. В такому разі, стає зрозумілим його оформлення на службу в полк військового поселення, яке 1819 р. повстало проти кріпосництва, в полк, на підтримку якого розраховували й керівники декабристського руху, в якому і на початку 30-х років відчувався подих подій 14 і 29 грудня 1825 р.

2

Зарахований у Білгородський уланський полк понад штатний комплект, Яків де Бальмен потрапив у досить вигідне становище. У нього був вільний час, необхідний для творчої роботи над задуманими і розпочатими повістями, а виконання різних доручень командування полку сприяло тому, що йому довелося бувати в усіх поселених ескадронах свого полку, знайомитися з різними офіцерами, зближуватися з ними, а з кращими — налагоджувати дружні взаємини. Завдяки цьому він дізнавався, що дехто з кращих офіцерів чекав нагоди, аби залишити (звичайно, за поганим станом здоров'я) військову службу, деякі з них (здебільшого розжалувані декабристи) мовчки вислужували потрібні офіцерські чини, аби дістати відставку, а дехто настійливо шукав зв'язків із таємними революційними гуртками Харкова та інших міст. Усе це не проходило повз увагу талановитого юнкера й відповідно впливало на його роботу над повістями. (Нагадаємо принагідно: саме в цей час його майбутній друг Т. Шевченко починав вивчати образотворче мистецтво у «разных живописных дел мастера» Ширяєва).

Служба Я. де Бальмена в цьому полку тривала з 20 жовтня 1832 р. до 6 лютого 1837 р. Тут він завершив роботу над повістями «Изгнанник», «Самоубийца» і «Пустыня» та написав іще цілу низку: «Не

достанься никому...», «Мыза», «Солдат», «Мечта», «Сон», «Повесть», «Отрывки из заброшенного дневника», «Окно и рассвет». До нас вони дійшли у вигляді рукописної збірки під жартівливою назвою «Собрание повестей, одна другой глупее». На титульній сторінці, як уже зазначалося вище, сказано, що вони написані в період служби автора в Білгородському уланському полку з 1832-го до 1837 р. Там же вказано місцезнаходження полку: «Харьковская губерния, Чугуевское поселение».

Збірка являє собою велику (36×24 см) книжку в твердій паперовій оправі з шкіряним корінцем. Усі повісті написані чорним атраментом з коричневим відтінком на білому або синьому папері, виробництва 1830-го, 1831-го, 1832-го, 1833-го і 1835 років, про що свідчать водяні знаки з відповідними цифрами на аркушах. Кожен твір написаний на папері одного кольору, за винятком повістей «Солдат» та «Окно и рассвет», в яких білі аркуші чергуються з синіми. Всі повісті написані однією рукою, рукою Я. де Бальмена.

Кожна з повістей датована, а іноді вказано й місце роботи над твором.

Сім своїх повістей письменник присвятив знайомим і друзям: «Изгнанник» — Д. Б. Олександрову, «Мщение», як пам'ятаємо,— С. Г. Вишневській, «Самоубийца» — В. В. Юзефовичу (молодший брат штабс-ротмістра М. В. Юзефовича), «Не достанься никому...» — Н. В. Н...ому, «Мыза» — пам'яті Д...а Б...го, «Солдат» — М. С. Мусіну-Пушкіну, а «Мечта» — Етьєну К...й. Дві останні повісті рукописної збірки («Отрывки из заброшенного дневника» та «Окно и рассвет») звертають на себе увагу одним і тим же епіграфом, узятим з поетичного послання К. Рилєєва до О. Бестужева, опублікованого в альманасі «Полярная звезда» за 1825 рік під назвою «Станси».

Привертають увагу й чиїсь зауваження на полях повістей «Пустыня», «Солдат» та «Окно и рассвет». Вони передусім засвідчують: Я. де Бальмен, принципово зберігаючи в глибокій таємниці свою літературну діяльність, іноді відступав від цього правила й давав читати свої твори тим, кому довіряв. Нас, безперечно, цікавить і зміст, і автор (а може, й автори) згаданих зауважень.

Під текстом незакінченої повісті «Пустыня» невідомий читач залишив єдине зауваження: «Продовжуйте!» На полях повісті «Окно и рассвет» — дві невеличкі позначки. У першій з них (на с. 397), де йдеться про почуття штабс-ротмістра Бурного й порівняння їх із спалахами блискавки, свистом вітру та гуркотом грому, сказано: «Це мені надзвичайно подобається: коле душу, як і вістря багнета». Друга — в кінці повісті: «Щонайбезглуздіший кінець». Найбільше пощастило повісті «Солдат». На вісімнадцяти її сторінках невідомий читач залишив 21 помітку. 16 з них — вияв гарячого схвалення, позитивної оцінки художніх деталей твору та безперечного захоплення ним. Ось деякі: «Яка краса. Як гарно! Мені плакати хочеться»; «Картина чудова своєю непідробністю. Видно, що вона вилилась прямо з серця; «Вдале прізвище (Червонський.— *А. К.*): так і пахне червонцями»; «Чудова картина!»; «Добре!»; «На закінчення скажу, що у вашого сіятельства поетична душа».

В критичних зауваженнях вказується на невдало вжиті слова або на якісь недоліки в художніх деталях та недоречності в діях персонажів, що негативно відбивалося на розвитку сюжету. Так, на сторінці 202-й запитанням «Для чого це слово?» читач-критик заперечує проти вживання слова «гордовито» в розповіді автора про те, як монашки роздавали жебракам милостиню. На сторінці 183-й зауважує: «Вибачте! Але вночі у вершника не розрізниш кольору очей». А на 201-й — вимагає життєвої простоти й природності в поведінці персонажів: «Нісенітниця! Невже Славін, прийшовши денщиком до Віктора, не назвав би свого імені?»

З усіма критичними зауваженнями невідомого читача Я. де Бальмен, видно, погодився, бо зробив відповідні виправлення. Цей факт примушує нас думати, що критик рукописної повісті «Солдат» був авторитетом для Я. де Бальмена й, можливо, мав певний досвід у літературній роботі. Якоюсь мірою те саме можна сказати і про перших читачів повістей «Пустыня» та «Окно и рассвет», хоч автор зауваження до останньої повісті й не зрозумів ідейної суті твору. Сказане дає підстави до мінімуму звузити коло людей, які могли бути читачами і критиками згаданих творів. Першим з них міг бути його ескадронний началь-

ник, уже відомий нам М. В. Юзефович. 1834 р., коли в Долоновському степу писалася повість «Солдат», він був у Бурлуцькому й міг читати її, залишаючи на її берегах свої зауваження. Автором позначок на берегах згаданих повістей міг бути й О. С. Афанасьєв-Чужбинський, що теж служив у Білгородському уланському полку і жив на одній квартирі з їх автором. Нарешті, читачем і критиком цих творів міг бути і Євген Гребінка, з яким Я. де Бальмена пов'язували ще ніжинські літературні спроби. Можливо, ці позначки й зауваження належать і якомусь іншому письменникові того часу або комусь із тих людей, кому присвячені згадані твори.

Рукописна збірка відкривається повістю «Изгнанник». В основу її сюжету покладено важливі факти з драматичного життя знайомих авторові й близьких йому людей, зв'язаних із декабристським рухом. Так, з біографії поручика М. Я. Булгарі взято факти арешту його за належність до «Південного товариства» декабристів, осудження, розжалування в солдати й заслання на річну каторгу [9]. З життя Рєпніних-Волконських і Юшневських — покарання декабристів С. Г. Волконського і О. П. Юшневського двадцятирічною каторгою, поїздки до них у Сибір їхніх дружин (М. М. Волконської і М. К. Юшневської), настирливе клопотання падчерки О. П. Юшневського про дозвіл на поїздку в Сибір разом із своєю матір'ю [10] та неодноразової заяви племінниці С. Г. Волконського (Варвари Миколаївни Рєпніної; 1843 р. з нею познайомився й заприятелював Т. Шевченко) про своє бажання бути Антігоною свого знедоленого дядька*.

Вказані нами факти не перенесені в повість механічно. Перше ніж втілитися в образи дійових осіб твору, вони пройшли через свідомість автора, піддалися творчій обробці й дістали відповідну громадянську оцінку та естетичне втілення. Отже, біографії названих історичних осіб не збігаються з біографіями персонажів повісті «Изгнанник» — це твір суто художній. Він привертає увагу вже тим, що в ньому йдеться про долю людини, причетної до справи 14 грудня 1825 р.

* «Антігоною свого знедоленого дядька» — означає бути завжди біля нього, як героїня однойменної трагедії Софокла була біля свого сліпого батька.

Центральна постать повісті — дворянин Фрейман, висланий у Сибір за зв'язок з декабристами. Він користувався любов'ю й повагою кращих людей міста, в якому жив, тому вони так боляче сприйняли його арешт і намагалися подати йому всіляку допомогу. Його дружина і її юна сестра Маша негайно поїхали за ним у Сибір, на заслання до нього поїхав і молодий офіцер Володимир, який часто бував у сім'ї Фрейманів. Навіть томський губернатор з повагою поставився до нього, дозволив йому самому обирати місце для проживання в засланні й наказав побудувати для нього хатину на обраному ним місці. Носієм кращих загальнолюдських якостей показує себе Фрейман і на засланні.

Отже, можна сказати, що Я. де Бальмен не тільки помітив, а й правдиво показав любов і повагу народних мас тодішньої Росії до героїв 14-го і 29 грудня 1825 р., що в художній трактовці цієї важливої історичної події він уже 1832 р. йшов слідом за О. Пушкіним, який сказав про декабристів як про кращих синів своєї країни.

Створенням образів дружини Фреймана та її сестри, що за велінням сердець приїхали в Сибір, Я. де Бальмен віддавав належне й подвигам дружин та наречених декабристів, адже вони, всупереч волі кривавого царя, їхали до своїх чоловіків та женихів, оголошених державними злочинцями і засуджених на каторгу. Повістю «Изгнанник» було покладено початок естетичному явищу, яке через 40 років знайшло своє найповніше художнє втілення у геніальній поемі М. Некрасова «Русские женщины».

Важливу роль у повісті «Изгнанник» виконує і образ молодого офіцера Володимира. В ідейному плані він виступає головним героєм твору. Його погляди й переконання сформувалися, можна сказати, в сім'ї Фреймана, з яким він познайомився в ранньому віці. У Фреймана він перейняв погляди на життя, розуміння своїх громадянських обов'язків. Коли визначилось місце заслання Фреймана, Володимир залишив вдало розпочату службу і поспішив у Томську губернію до свого учителя, щоб, живучи поруч нього, взяти на себе всю важку роботу.

Образ Володимира автор протиставляє образові князя Б... Письменник зосередив свою увагу на тих рисах їхніх характерів, які свідчать про принципову

різницю між ними. Це стосується насамперед їхніх політичних поглядів і переконань. Незважаючи на те, що князь Б... притягався до судової відповідальності за зв'язок з декабристами і був засуджений на річну каторгу, нічого декабристського у нього насправді не було: ні поглядів, ні переконань, ні навіть співчуття героям 14 і 29 грудня 1825 р. Володимир не звинувачувався у зв'язках з декабристами, не був засуджений ні на каторгу, ні на заслання. Він добровільно, за власним бажанням, приїхав до Фреймана і цим подвижницьким вчинком виявив суть своїх політичних поглядів і переконань. Принципово протиставляється Володимир князеві Б... і в тому щоденному житті, яке вели вони в хатині сім'ї Фреймана і в приобських лісах.

Образ Володимира цікавий ще й тим, що в ньому, безперечно, є щось автобіографічне. Це проявляється не так у вчинках і діях героя, як у його думках і почуттях, суспільно-політичних поглядах і переконаннях, а також у його ставленні до сучасної йому дійсності, до декабристського руху. Автобіографічною рисою в образі Володимира є насамперед формування його поглядів під впливом декабристів, симпатії до них, визнання їх кращими людьми свого часу і готовність подати їм допомогу. Автобіографічними є й такі риси його характеру, як захоплення полюванням, а також тривале й незмінне почуття до коханої дівчини.

Повість «Изгнанник» була нашою першою декабристською повістю, написаною з погляду передових людей 30-х років минулого сторіччя, вихованих на ідеях П. Пестеля і С. Муравйова-Апостола, К. Рилєєва і О. Пушкіна. Цінність її підсилюється ще й тим, що вона була написана в час наступу жорстокої миколаївської реакції, коли ніхто з тодішніх прозаїків не насмілювався й думати про роботу над декабристською темою, коли у відомому гуртку В. Станкевича про декабристів боялися навіть згадувати, коли, говорячи словами О. Герцена, «ніхто (крім жінок) не насмілювався показати співчуття, промовити тепле слово про рідних, про друзів, яким ще вчора тиснули руки, але які вночі були взяті» [1].

Повість сподобалася волелюбним офіцерам Білгородського уланського полку. Але в оцінці її кінцівки, де йдеться про загибель Володимира, у них не було

спільної думки. Деякі з них, мабуть, хотіли, щоб юний герой, в образі якого вони вбачали втілення своїх думок і прагнень, не гинув у холодних хвилях ріки, а залишався живим, продовжуючи бути носієм усього прекрасного, що було в них самих. Письменник, очевидно, згодився з їхніми думками та пропозиціями і написав «Продолжение повести «Изгнанник».

«Продолжение» (10 сторінок рукописної книги) підшите зразу ж після повісті «Изгнанник», але має свою нумерацію. Тут, у цій другій кінцівці, розповідається про те, як Володимир, про якого всі знали, що він загинув, насправді залишився живим — його, непритомного, ріка викинула на берег, а рибалки знайшли і врятували.

Проте створенням нової кінцівки повісті письменник, на жаль, не досяг бажаної мети. В ній юний герой твору не піднімається на вищий ступінь свого розвитку, а навпаки — спускається в побутову одноманітність. Риси його індивідуальності не стають виразнішими, а розмиваються. І хоч він говорить, що «свобода — найцінніше добро в світі», хоч заявляє, що в нього серце тверде, як алмаз,— образ його не збагачується новими якостями, бо ми не бачимо його в таких життєвих обставинах, у яких могла б проявитись алмазна твердість його серця. Не збагачує, а, навпаки, збіднює нова кінцівка повісті й інші образи твору (за винятком образу князя Б..., чиї негативні риси дістали тут повніше і яскравіше освітлення).

І все ж загалом ідейна спрямованість повісті «Изгнанник» свідчить про громадянську активність Якова де Бальмена, про його схильність відгукуватися на важливі події сучасної йому дійсності.

Те саме можна сказати й про незакінчену повість «Пустыня». Робота над нею розпочалася, як уже було сказано, ще в Линовиці, одночасно з роботою над повістю «Изгнанник», а може й раніше, ще в Ніжині, бо в повісті «Пустыня» відчувається тепло тих же подій, що надихнули автора на роботу над повістю «Изгнанник». Та й матеріал для цієї повісті взятий також з найважливішої події того часу — розправи з декабристами і волелюбними професорами Ніжинської гімназії вищих наук та з подій липневої революції 1830 р. у Франції, яка повалила династію Бурбонів, назавжди поклавши край будь-яким спробам відновити монархію.

Відомий нам початок цього твору дозволяє сказати: «Пустыня» — це повість про життя кращих людей з дворян, висланих урядом Миколи I за кордон. Прототипами персонажів повісті можна вважати графів Булгарі (Андрія Юрійовича та Свиридона Миколайовича), яких за зв'язки з декабристами вислано в Руан 28 вересня 1826 р., молодшого професора Ніжинської гімназії вищих наук Ф. О. Зінгера, висланого за кордон як австрійського підданого (у листопаді 1830 р.), і самого автора повісті з його декабристськими почуттями, думками і прагненнями.

Повість починається описом природи Південної Америки в басейні річки Оріноко, де юний герой, від імені якого ведеться розповідь, хоче поселитися й жити згідно з своїми поглядами і бажаннями. На березі невеличкої річки він знаходить маленьку фортецю. Господар її привітно зустрічає молодого шукача щастя, з радістю впізнає в ньому француза, залишає у себе на ніч, а ранком розповідає історію свого життя. З неї ми дізнаємося: Ернест (господар маленької фортеці) народився у Франції, в знатній сім'ї, служив у Парижі, в королівській армії. Коли почалась революція 1830 р., полк, у якому служив Ернест, виступив до кордону і невдовзі був розбитий. Залишки його було приєднано до іншого полку. З цим полком оповідач потрапив у рідні місця, де побачив тільки руїни та попіл від свого маєтку. У відчаї, сповнений ненависті до людей, він сів на перший корабель і поїхав у Америку шукати місця, придатного для життя.

«Все, що ви бачите, побудував я сам,— розповідає господар фортеці.— Харчувався плодами свого садочка та навколишніх лісів. Обробляв невеличку ділянку землі... Ходжу на полювання. Ловлю рибу і тримаю кілька кіз, яких мені вдалося спіймати і приручити... Ось уже рік, як так живу. Зізнаюсь вам, що я починаю думати про людей не так, як думав колись... Тепер самотність стає для мене важкою. І мені хочеться знайти людину, подібну на себе».

Юний герой з радістю заявляє Ернестові про свою згоду залишитися з ним. Потім розповідає про своїх небагатих, але розумних і добрих батьків, про своє дитинство, проведене на березі Луари, про захоплення природничими науками, про смерть батька й матері, про суперечливі стосунки із співвітчизниками й поїздку до Швейцарії та інші країни в пошуках

однодумців, про повернення у Францію, де на той час відбулась Липнева революція 1830 р., про те, як залишив Європу і приїхав в Америку на іспанському кораблі. Повість «Пустыня» обривається словами: «Отже, відклавши до наступного дня початок нашої спільної роботи, ми вирішили провести сьогоднішній день у розгляданні житла Ернеста та складанні планів на майбутнє».

Знаючи тільки початок повісті, звичайно, не можна говорити про її мистецькі якості. Але написане дозволяє дещо сказати про авторський задум. У намірах, прагненнях і діях персонажів твору, що стали на шлях шукання правди, виразно виявляються риси передових людей того часу, яких Я. де Бальмен палко любив і глибоко поважав; а образ оповідача, від імені якого ведеться розповідь, нагадує самого автора — з його захопленням науками та прогресивними віяннями доби. Зацікавлюють у цьому незавершеному творі й екзотичні картини природи Південної Америки, сцена несподіваної зустрічі двох європейців в американських лісах, яка, очевидно, мала стати початком їхнього майбутнього спільного трудового життя.

Важко сказати, коли саме була перервана робота над цією повістю й чому вона так і залишилась незакінченою. Можливо, це сталося наприкінці 1832 р. у зв'язку з ускладненням взаємин з Софією Вишневською.

3

У той час, коли Я. де Бальмен робив перші кроки у військовій службі, шукав однодумців серед молодих офіцерів, писав свої декабристські повісті й читав їх друзям, у Ніжині однодумці Д. О. Ясновського та М. В. Білевича домагалися звільнення з роботи останнього соратника К. В. Шапалінського — молодшого професора латинської словесності Семена Матвійовича Андрущенка, якого лиха доля випадково минула в листопаді 1830 р.

7 грудня 1832 р. директор гімназії одержав розпорядження попечителя Харківського навчального округу В. І. Філатова видати вихованцям гімназії, що 1832 р. закінчили повний курс навчання, належні їм свідоцтва [12]. Ясновський не затримував виконання наказу. Всім випускникам 1832 року негайно були

надіслані запрошення приїхати до гімназії для одержання документів про освіту. Таке запрошення отримав і Я. де Бальмен. Він приїхав до Ніжина і отримав свідоцтво про закінчення Ніжинської гімназії вищих наук за № 593.

Новий, 1833 рік Я. де Бальмен зустрів у рідному селі. Мати не спускала очей з свого милого Яшеньки й не могла намилуватися ним — у новому синьому мундирі з червоними лацканами й закаврашами на рукавах, обшитому срібними галунами, він здавався ще кращим, ніж у студентському костюмі. Їй дуже хотілося показати його всім родичам і знайомим. Тому 11 січня вона запропонувала всім їхати в Мойсівку на іменини бабусі, як називали вони Т. Г. Волховську. Гість не заперечував проти такої пропозиції, бо йому теж хотілося показати себе у військовій формі, глянути на ті місця, де вперше побачив красуню Софію, почути про її життя, а може й зустрітися з нею.

Та ні її, ні її сестер у Мойсівці не було, хоч розмов про неї було немало. З них Я. де Бальман дізнався, що Софія не вийшла заміж за Михайла Маркевича, що на балу у графа Завадовського вони чомусь посварилися і жених зник з маєтку Завадовського, потім він повернув їй одержані від неї подарунки та її портрет і більше не з'являвся ні в Мойсівці, ні в Фарбованому [13].

Гостювання в Мойсівці й тамішні розмови про розладнання шлюбу С. Вишневської і М. Маркевича внесли суттєві зміни в думки молодого письменника про все ще милу йому дівчину і змінили його ставлення до неї. Про цю зміну свідчить те, що того ж року, повернувшись у полк, він написав нову автобіографічну повість, в якій вже інакше висвітлив нещасливе кохання молодих людей. Повість називається «Не достанься никому — ни мне, ни ему, злодею моему».

В основу її Я. де Бальмен поклав той глибокий соціальний конфлікт, на якому письменники вже не раз будували твори про кохання бідного юнака і багатої дівчини або навпаки. Спираючись на творчі надбання своїх попередників, він узяв із сучасної йому дійсності оригінальний варіант цієї теми, збагатив його цікавими й хвилюючими фактами з добре відомого йому життя бідного офіцера і створив оригінальний драматичний сюжет. Дія повісті починається в провін-

ційному театрі, під час постановки опери Шаховського «Двумужниця». Там взаємно закохуються дочка багатого місцевого поміщика Звєздича — Ліза і бідний армійський офіцер Бренський. Щастя усміхалося закоханим. Вони вже думали йти до шлюбу, як на їхньому шляху до сімейного щастя став скупий і жорстокий батько Лізи.

Старий Звєздич, незадоволений доччиним вибором, сказав: «Бренський аж ніяк тобі не пара: він бідний... Ти будеш за Золотогорським. Оце я називаю партія». Ліза йому відповіла: «Або за Бренським, або ні за ким». Після цієї розмови розпочалася боротьба непокірної дочки з суворим батьком. Та сили були нерівні. Батько перемагав. Тоді Ліза послала Бренському такого листа: «Жорстокий батько примусив мене. Та я вирішила не пережити цього. Коли ти кохаєш мене, як колись,— прийди сьогодні. Настійливо вимагай мене у присутності вашого дурного ротмістра. І коли батько залишиться непохитним, убий мене. Цього я вимагаю нашим коханням, щоб я не дісталась нікому — ні тобі, ні йому, твоєму лиходієві». Прихід Бренського доводить напруження дії до трагічного кінця — до пострілу Бренського за рішучою вимогою Лізи.

Повість привертає увагу принциповою постановкою і сміливим розв'язанням одного із злободенних питань тодішньої дійсності: що мусить бути основою шлюбу і нової сім'ї — економічні розрахунки батьків чи почуття дітей? І чи мають право батьки самостійно вирішувати питання про шлюб дітей?

Відповіді Я. де Бальмена сприймаються не лише як рішучий протест проти шлюбу, заснованого на економічних розрахунках, а й як сміливий заклик до рішучої боротьби проти тих, хто підтримує і захищає антигуманні закони й традиції. Об'єктивно це був заклик руйнувати одну з підвалин тодішнього соціального устрою.

Особливої уваги заслуговує образ скромної і гарної Лізи Звєздич, в якому втілено кращі людські якості. Ліза знає людей свого оточення й вірно оцінює їх, цінує фізичну й душевну красу людини й ненавидить моральну потворність. Саме цим визначилось її палке захоплення бідним Бренським і ненависть до багатого Золотогорського. Покохавши Бренського, вона не змінює свого ставлення до нього ні під впливом

суворого й упертого батька, ні під вагою щоденних залицянь ненависного їй ротмістра Золотогорського.

У повісті «Не достаться никому...» Я. де Бальмен показав себе вдумливим прогресивним письменником, здатним служити справі боротьби за краще майбутнє. Від часу написання повісті «Мщение» він став глибше розуміти суперечності навколишньої дійсності й глибше осмислювати їх.

Коли минуло шість місяців від дня вступу Я. де Бальмена на військову службу, командування полку порушило клопотання про присвоєння йому першого офіцерського звання, і 5 червня 1833 р. йому було присвоєно звання корнета [14]. Літо, як і завжди важке, минуло в напруженому навчанні, а осінь — у підсумкових корпусних маневрах. У цей час нічого було й думати про творчу роботу. Всі сили й час забирала військова служба. Нагромаджувались тільки гори важливих фактів з життя поселених солдатів і офіцерів Чугуївського військового поселення, над якими варто було багато думати, які треба було аналізувати.

В кінці жовтня Я. де Бальмен одержав відпустку і разом з В. В. Юзефовичем приїхав додому. 29 жовтня він записав у щоденнику: «Я вдома... Застав усе таким, яким було... Тільки я не той... Я цвіт, прибитий раннім морозом, цвіт, який зів'яв, не встигнувши розпуститись. Досвід пролив на мене свій гіркий, жалюгідний світ — світ розчарування».

Очевидно, там, у Линовиці, він дізнався, що С. Вишневська живе в Києві, у своєї старшої сестри Уляни — дружини начальника штабу артилерії 1-ї армії генерал-майора В. А. Глінки. Природно, йому захотілося побачити все ще кохану дівчину, і в щоденнику під тією ж датою з'явилися слова: «Післязавтра ми (я і Юзефович) їдемо до Києва. Чому їду я — не знаю... Побачу Софію... Та що з цього? Це побачення не дасть задоволення ні мені, ні їй».

2 листопада вони були в Києві, і Я. де Бальмен поспішив до Глінки. Про свою зустріч з С. Вишневською він записав так: «В залу ввійшла вона, така ж, як і півтора року тому, тільки ще краща... Вона хотіла підійти до мене, але мій поклон, короткий, ввічливий і холодний, зупинив її, і вона пішла до вітальні». Потім Віра (її старша сестра) розповіла йому про колишні наміри Волховської видати Софію заміж, про

те, як влітку минулого року вона примусила дівчину грати роль нареченої Маркевича. Вірина розповідь справила на юного корнета таке гнітюче враження, що він ні з ким не міг говорити і, мовчки «посидівши в кутку, пішов» на квартиру. Після цього він змінив ставлення до Софії Гаврилівни, і між ними знову встановилися колишні взаємини.

Сім днів Я. де Бальмен провів у Києві, майже не розлучаючись із своєю коханою Софією і її сестрою Вірою. Разом з ними та їхньою київською подругою Гінцовою він гуляв у головному міському саду, милувався величним Дніпром, далеким сосновим бором і Подолом. 7 листопада він не виходив з квартири Глінки. Ввечері був на традиційному балі, а 8 листопада — на зміні київських караулів. Звідси слідом за турецьким послом і його свитою поїхав до «Арсеналу», де була влаштована виставка трофейної зброї (в тому числі й турецької) під аншлагом: «Трофеї останньої кампанії 1828—1829 років». Потім знову був у Глінки, бачився з Софією. Разом з нею і Вірою поїхав на бал, організований для турецького посла в залі дворянського зібрання. Після балу домовились про зустріч 11 січня 1834 р. в Мойсівці, і він поспішив на квартиру, бо вже треба було їхати додому, в Линовицю.

У мемуарній повісті «Отрывки из заброшенного дневника», написаній на основі власного щоденника, Я. де Бальмен докладно розповів про своє перебування в Києві, назвав ряд осіб, з якими він там познайомився і зустрічався. Серед них — сусід Юзефовичів К. Г. Крижанівський, його родич, 16-річний київський гімназист Самойлов, київська красуня Гінцова, штабс-офіцер Лубенського гусарського полку, якісь ад'ютанти та інші. Звичайно, в повісті не могли бути названі всі. Зокрема, цілком зрозуміло, що залишились неназваними ті, кого не можна було називати з конспіративних міркувань. Серед них, мабуть, був і його любимий професор — М. Г. Білоусов, висланий у Київ у листопаді 1830 р.

В Линовицю Я. де Бальмен повернувся із задумом нового твору. Ощасливлений поновленням колишніх взаємин з С. Вишневською, він цілком віддався роботі над задуманим твором. Все недавно пережите й передумане ним, а тепер зігріте вогнем його палкого серця й освітлене сяйвом щасливого взаємного кохан-

ня, легко відливалося в образи й лягало на папір. 16 листопада 1833 р. повість під назвою «Самоубийца» була закінчена і присвячена В. В. Юзефовичу. Зміст твору — вже відомі нам взаємини автора з С. Вишневською. Висвітлюючи їх, письменник змінив лише прізвища та імена деяких винуватців своєї драми, а деяких з них залишив навіть зі своїми іменами. Так, себе він назвав Володимиром Бронським, Т. Г. Волховську — своєю бабусею і хрещеною матір'ю, її багату приятельку Селівановичеву — Золотогорською, а Уляну Гаврилівну Глінку — панею Ланською. Імена її молодших сестер (Віри й Софії) та доньки Селівановичевої (Елеонори) так і залишив без змін. Вигаданим є лише один персонаж твору — Ветхов.

У цій повісті, як і в попередній («Не достанься никому...»), Я. де Бальмен теж засуджував поширену в ті часи практику втручання батьків та багатих родичів в інтимне життя молоді, доводив її право на протест і закликав до боротьби за своє сімейне щастя. Інакше кажучи, тема кохання у творчості Я. де Бальмена набувала виразно соціального звучання, її трактовка сприяла критичному сприйняттю сучасної авторові дійсності.

На початку січня 1834 р. з Петербурга повернувся молодший брат письменника — Сергій, тільки-но випущений з кадетського корпусу. Він привіз чимало цікавих і важливих новин. Головні з них — відновлення Священного союзу, призначення міністром народної освіти С. С. Уварова і деякі деталі розправи з учасниками визвольного повстання 1830—1831 років. Крім того, Сергій привіз із столиці багато нових творів, зокрема перше видання роману «Евгений Онегин» О. Пушкіна, комедії «Горе от ума» О. Грибоєдова, «Фрегат «Надежда» О. Марлінського і «Кальян» О. Полежаєва, «Были и небылицы» В. Даля, що не так давно був заарештований за публікацію «Русских сказок», «Монастырку» А. Погорєльського та інші. Привезені новини посіяли різні думки й міркування і викликали жваві розмови в сім'ї П. А. де Бальмена. Особливо захопили всіх польські новини, бо в обговоренні їх активну участь узяв батько. Його спогади баченого й пережитого в Польщі запалювали в серцях юних слухачів не тільки інтерес, а й повагу до польського народу. І, може, під впливом цих розмов

Я. де Бальмен задумав тоді повість «Мыза», написану після приїзду в полк.

11 січня 1834 р. Я. де Бальмен був у Мойсівці. Разом з ним туди приїхали його молодший брат Сергій та В. В. Юзефович. Під цією датою в щоденнику сказано: «Я знову в Мойсівці. Знову там, де розквітали мої радісні дні... На Тетяну Густавівну я, бувало, дивився з якимсь обожнюванням, бо у неї я завжди бачив Софію... Тепер я намагаюся ховати своє обурення, бо вона мучителька Софії, гнобителька нашого кохання». Разом з братами у Мойсівку приїхали і їхні батьки та сестра Наталія. Там на них уже чекали генерал-майор Глінка і його дружина, Віра і Софія Вишневські. Батьки з Наталією влаштувалися, як завжди, у своїй кімнаті на другому поверсі, а Яків та Сергій з В. В. Юзефовичем, артилерійськими офіцерами та давно знайомим гусарським офіцером, що приїхав до них у гості, розмістились у флігелі. Тоді ж приїхали з своєю челяддю березоворудські Закревські, малютинські Селецькі, качанівські Тарновські та інші близькі й далекі родичі й приятелі Волховської.

У приємних розмовах і спогадах, розповідях цікавих історій і небилиць, у жартах і танцях минуло три дні. 14 січня, коли всі гості, крім близьких родичів Тетяни Густавівни, залишили Мойсівку, Я. де Бальмен, щоб дізнатись про погляди Софії на майбутнє, почав описувати скрутне матеріальне становище одружених офіцерів. Коли Софія, зрозумівши мету його розповіді, заявила про свою згоду жити з ним у будь-яких умовах, він твердо вирішив відмовитись від поля і 300 душ, обіцяних йому Волховською, й рішуче заявив: «Хай її чорт візьме з її душами, коли вона думає ними купити право тиранити нас». Тоді ж Софія сказала своєму коханому, що тепер бабуся збирається видати її заміж за полковника Бриггена, який залицявся до неї, коли на Пирятинщині стояв його полк, і що бабуся вже «послала до нього у Мценськ Шостачку» із завданням привезти його у Мойсівку. Обурений такими діями Волховської, Я. де Бальмен з гнівом сказав: «Яка ж проклята бабуся! Та не бійся, моя радість, нічого. Я прилечу на перше повідомлення. Тоді і Бриггеп, і Шостачка, і всі чорти полетять догори ногами». А наступного дня, їдучи додому, розвивав свою думку так: «Яка відьма!.. Видати мою

Соню за Бриггена. Та Бригген — жених їй самій. Ну, якщо він такий милий їй і такий любий, то хай сама і йде за нього, за беззубого — беззуба. Парочка моторна. А він — старий хрін — надумав закохатися в молоденьку, та ще й красуню. Яке нахабство у цих стариків! Одна нога в могилі, а рукою хоче зачепитися за юність, за красу. Ні, чорт забирай, відіб'ю я цю руку і бажання занапастити мою Соню».

4

В село Бурлуцьке, де був поселений другий ескадрон Білгородського уланського полку, ескадронний ад'ютант Я. де Бальмен приїхав у найкращому настрої. Радість взаємного кохання, віра в близьке особисте щастя, приємна ад'ютантська служба, дружні взаємини з кращими офіцерами полку і позитивні відгуки друзів на його літературні твори — все це окрилювало молодого письменника, будило творчу енергію, надихало на творчу роботу. 1834 р. з-під його пера вийшло чотири твори: «Повесть», «Мыза», «Мечта» і «Солдат».

Перша з них — («Повесть») — написана під свіжим враженням від повідомлення С. Вишневської про намір Волховської видати її заміж за полковника фон Бриггена. Дія твору відбувається в німецькому герцогстві, в якому російська дворянка Правина купила дачу «Блюменвальд» і поселилася там з трьома дочками: Олександрою, Лізою і Любашею. Центральна постать повісті — юний німецький принц Фрідріх. Його моральна зіпсованість — в центрі уваги письменника, але головне у творі — хвилююча розповідь про велике й красиве взаємне кохання молодого російського офіцера Володимира і Олександри Правиної. Протиставляючи Володимира Фрідріхові, автор не тільки розкриває позитивні риси характеру першого з них і негативні риси другого, а й намагається з'ясувати причини й джерела вад сина німецького герцога. Автор пояснює їх хибним вихованням. Обдарований «всіма якостями, необхідними для того, щоб сяйнути у вищому світі», але «лінивий від природи, він ніколи не міг примусити себе вникнути в суть предметів», а його вихователь і наставник, таємний радник Шмейхлер, «був занадто делікатним, щоб наважитись примушувати свого вихованця, найменші бажання якого

були для нього святими». Тому-то принц ріс розбещеним, примхливим. Знання його були мізерними й поверховими. Твердість його характеру перетворилася в тупу упертість, а гаряча душа передчасно стала вмістилищем усіляких пристрастей.

Своєю трактовкою виховної системи Шмейхлера Я. де Бальмен різко засуджував практику аристократичного іноземного виховання, наслідком якого були типи, подібні до старого полковника Бриггена, що залицявся до юної С. Вишневської.

Погляди Я. де Бальмена на іноземне виховання молоді перегукуються з педагогічними поглядами І. М. Муравйова-Апостола, грунтовно викладеними в його соціальному романі «Письма из Москвы в Нижний Новгород», опублікованому на сторінках журналу «Сын отечества» ще в 1813—1815 рр. Така подібність дозволяє думати, що батько трьох декабристів, живучи в Хомутці на Миргородщині, не раз відвідував своїх далеких линовицьких родичів, був для них авторитетом і своєю книгою зробив помітний вплив не тільки на суспільні, а й на педагогічні переконання автора згаданого твору.

Наступним кроком у творчому розвитку Я. де Бальмена була його робота над повістю «Мыза». Нею він відгукнувся на події, які були в центрі недавніх київських розмов про становище у Царстві Польському, розповідей начальника штабу артилерії генерал-майора Глінки та оповідань артилерійських і гусарських офіцерів у Мойсівці й останніх линовицьких спогадів батька. Робота над повістю «Мыза» розпочалася в селі Бурлуцькому, очевидно, відразу ж після закінчення роботи над твором про німецького принца Фрідріха. Там же вона була написана й присвячена пам'яті когось із близьких друзів своєї сім'ї, прізвище якого зашифровано буквами: «Д — а Б-го». Підзаголовок («Бувальщина») вказує на те, що в основу цього твору покладено аналогічну подію 1831 р., що Я. де Бальмен використав якийсь епізод з батькових спогадів про події в Царстві Польському або розповідь когось із близьких йому людей, які теж брали участь у тодішній польській кампанії й дивились на ті події не з офіційної точки зору, як висвітлював їх, скажімо, Ф. Булгарін у своїй газеті «Северная пчела» [15]. Працюючи над сюжетом цієї повісті, Я. де Бальмен, очевидно, використав і свою студентську

повість «Річард», про яку згадувалося в попередньому розділі. «Мыза» зв'язана з нею як місцем та часом зображених подій, так і сюжетом та своєю ідейною спрямованістю.

Дія твору починається в залі провінційного поміщицького маєтку. Герої повісті — ніжна блондинка Олена і молодий уланський офіцер Ернест. Стурбовані близькою розлукою (Олена мусить їхати до своїх родичів у Польщу), вони освідчуються у взаємному коханні. Юнак тяжко переживає цю розлуку. А через півроку їм несподівано випало зустрітися, коли спалахнуло повстання в Польщі й молодий офіцер опинився там на чолі полкової розвідки. Він знайшов Олену на старій мизі, де вона ховалася разом зі своєю покоївкою. Ернест вступив у бій із солдатами, яких привів туди піхотний офіцер царського війська, щоб захопити Олену для втіхи своєму генералові. Відбиваючи натиск мушкетерів, Ернест пострілом з пістолета вбив генеральського ад'ютанта й поранив піхотного офіцера. Солдати, виконуючи наказ свого начальника, пішли на штурм мизи. Невблаганна смерть підступала до Ернеста і його єдиного вже помічника — улана Григор'єва. Та в цю хвилину юнкер, своєчасно посланий Ернестом до полковника, привів допомогу. Солдати здалися. Їх роззброїли й заарештували. Комісія, що розглядала цю справу, виключила пораненого піхотного офіцера з офіцерського корпусу, генерала віддала до суду, Ернеста представила до нагороди медаллю «За великодушну самовідданість при спасінні беззахисних жінок», а Олену Ернест відвіз у сусіднє місто, де жили її далекі родичі.

Твір кінчається повідомленням про загибель героя повісті в запеклому бою із загоном повстанців, що зустрівся з уланським полком невдовзі після закінчення справи про події на старій мизі.

Повість «Мыза» захоплює як темою, так і оригінальним сприйняттям тодішніх подій на території Польщі. У творі жодного слова не сказано про причини й мету походу царського війська в Польщу, не зображена жодна битва, не показані ні перемоги царського війська, ні поразки повстанців; не йдеться в ній і про стратегічні плани командування та здійснення цих планів царськими генералами. Про бої в «Мызе» тільки згадується. Вони вриваються в оповідь

лиш громом далеких гармат і залпами рушничної стрілянини.

Такий підхід до важливих історичних подій не випадковий. Він зумовлений негативним ставленням письменника до політики царського уряду в Польщі й співчуттям до повстанців, що було характерно для передових людей тодішньої Росії. Саме цим пояснюється те, що письменник не називає повстанців злочинцями і ворогами вітчизни, не відмовляє їм у хоробрості, мужності та відвазі, як це робив у своїх кореспонденціях Ф. Булгарін.

Думки передової людини того часу виявилися і в сприйнятті генералів царської армії, які керували придушенням визвольного повстання 1830—1831 рр. Виведений тут генерал виступає перед читачем не носієм воєнного і державного розуму, а нікчемою і розпусником, що полює на гарненьких дівчат. Злочинними помічниками хтивого генерала в його ганебних заняттях показані ад'ютант генерала та піхотний офіцер Іван Прокопович. Висвітлені в повісті вчинки і дії кожного з них окремо і всіх разом свідчать про сміливість політичної думки Я. де Бальмена.

Декабристські традиції помітні і в змалюванні образу позитивного героя, гідного наслідування,— тодішнього молодого російського офіцера, наділеного бездоганною мораллю, світлим розумом і сильною волею, які керують усіма його вчинками й діями, виявляються як у його особистому, так і громадському житті.

Внаслідок такого підходу письменника до зображення важливих історичних подій свого часу і такого трактування теми та вчинків головних персонажів, повість «Мыза» вигідно вирізняється на тлі відомих нам повістей 30-х років минулого сторіччя і посідає помітне місце в передовій російській літературі свого часу.

Весною 1834 р., коли коні поселених ескадронів пішли на пасовища, Якова де Бальмена було послано в табун, що випасувався в Долоновському степу, недалеко від села Бурлуцьке. Обов'язки, покладені на нього, були, видно, нескладними й не заважали йому займатися літературною роботою. Більше того, зміна службових обов'язків, особиста воля, дивна краса весняного степу і тепла сонячна погода — все це створювало сприятливі умови для творчої роботи. Тут у нього

виник і сформувався задум повісті про життя молодого офіцера в аракчеєвському військовому поселенні. В основу її покладено факти з сучасного йому життя Білгородського уланського полку та з розповідей офіцерів про те, що діялось у полках та ескадронах Чугуївського військового поселення в час повстання декабристів, царського суду над ними і наступу миколаївської реакції. Тоді ж вона була написана під назвою «Солдат» і присвячена М. С. Мусіну-Пушкіну.

Треба сказати, що ця повість Я. де Бальмена — єдиний відомий нам художній твір, в якому зображено життя Чугуївського військового поселення з його жорстокою дисципліною й аракчеєвським порядком, нелюдськими катуваннями, вбогістю солдатських мас і вимушеними крадіжками, витонченою системою вистежування і доносів, приглушеним офіцерським обуренням, таємними революційними товариствами та лютими покараннями непокірних — арештами, розжалуванням у солдати, відправленнями в столицю для покарання як державних злочинців. Губернатор, застерігаючи приїжджих офіцерів, попереджає: місто «наповнене зловмисними людьми», «тепер самої лише підозри досить, аби згубити найблагонадійнішу людину».

У повісті «Солдат» правдиво показано глибоке незадоволення поселених солдатів та офіцерів, а також навколишнього сільського й міського населення. «Тоді прихильність до престолу в багатьох була сумнівна»,— пише автор.

Композицією повість «Солдат» нагадує кращі твори Я. де Бальмена, що грунтуються на важливих соціальних конфліктах того часу. В основу сюжету покладено розповідь про свавілля батька, який хоче всупереч волі дочки видати її заміж за багатого Червінського.

Героїня твору — симпатична молода дівчина, випускниця Інституту шляхетних дівчат. Чекаючи приїзду батька, що мав забрати її додому, Аліна зустрічається із своїм далеким родичем, молодим корнетом Віктором П... і його товаришем, поручиком Славіним. Першого з них вона гаряче покохала, і він відповів тим самим. Але батько рішуче відкинув її вибір і запропонував їй стати дружиною Червінського. Сміліва і рішуча дівчина відхилила шлюб з нелюбом. Тоді батько наказав їй вибирати: або одруження з

Червінським, або постриження в монахині. Аліна вибрала останнє. Наступного дня вона була вже в монастирі, але не перестала боротися за своє щастя. З допомогою Славіна вона тікає з монастиря й вінчається з Віктором.

Аліна, прототипом якої була, очевидно, С. Вишневська, є художнім втіленням авторського ідеалу сучасної йому дівчини. Вона гарна, постійна в коханні, благородна в дружбі, вірна даному слову, а головне — здатна до протесту проти всілякого свавілля й гноблення, до боротьби за своє щастя, що яскраво проявилось у її взаєминах з батьком та ігуменею жіночого монастиря.

Важлива роль у повісті «Солдат» належить і Віктору П... Родинні зв'язки та інтимні почуття поставили його поруч з Аліною. Але письменник не тільки не ідеалізує, він розвінчує його. Командир полку говорить, що «завжди вважав його хлопчиком, вітрогоном». Леонід Славін справедливо бачив у ньому тільки здорового й вродливого пустуна. А старша сестра Аліни в розмові з уже розжалуваним у солдати Славіним мусила сказати: «Брат (Віктор.— *А. К.*) не вартий того, що ви для нього зробили». Він легковажний, недисциплінований, самовільно залишає ескадрон і їде до міста, бездумно віддається міським розвагам і забуває про все на світі, навіть про свою кохану. Та найважливіші вади Віктора — його легкодухість, безпорадність перед труднощами, відсутність всякої ініціативи й безсилля в життєвій боротьбі. Саме таким він показав себе, коли довідався, що в полку знають про його самовільний від'їзд до міста, а також коли дізнався, що Аліна вже в монастирі й треба було негайно й рішуче діяти, аби врятувати її від постриження в монахині.

У всіх цих перипетіях Віктор виступає не героєм, не активним борцем, а пасивною особою, яка в кращому випадку може виконати окремі завдання, поставлені іншими. Коротко кажучи, в образі Віктора Я. де Бальмен показав типові риси характеру тієї дворянської молоді, яка згодом в 50—60-х роках знайшла своє яскравіше художнє відображення в образах зайвих людей, створених І. Тургенєвим та І. Гончаровим, і одержала принципову оцінку в статті М. Чернишевського «Русский человек на rendez vous», в якій він стверджував: такий герой «не звик

розуміти великого і важливого, бо його життя було дуже дріб'язкове і бездушне; дріб'язковими і бездушними були всі його взаємини і справи, до яких він звик», а тому він усього «боїться... безсило відступає від усього, що вимагає широкої рішучості й благородного ризику» [16].

Я. де Бальмен у своїй оцінці Віктора, звичайно, не піднявся до рівня М. Чернишевського. Але як художник він виявив таку далекоглядність, таке правильне розуміння суті людей цього типу, що не можна не висловити захоплення глибиною суспільної думки молодого письменника. Адже його оцінка вчинків і дій людей типу Віктора П... перегукується з оцінкою не Тургенєва і Гончарова, які схильні були їх ідеалізувати, а М. Чернишевського, який піддавав їх нищівній критиці. «Нам все здається,— писав вождь революційних демократів,— нібито він (тип таких людей.— *А. К.*) зробив якусь послугу нашому суспільству, нібито він — представник нашої освіти, нібито він кращий між нами, нібито без нього нам було б гірше...

Ми думаємо, що... є люди кращі від нього... що без нього нам було б краще жити» [17].

Винятково важливу роль у розвитку сюжету повісті «Солдат» відіграє образ безрідного поручика Славіна. Саме він — та сила, яка зав'язує головний конфлікт і доводить до кінця розвиток дії твору. Він виступає носієм кращих моральних якостей тодішньої молоді. Солдати люблять його, вважають «добрим і в службі справним» командиром, полковник бачить у ньому одного «з кращих офіцерів» свого полку. Віктор знайшов у ньому задушевного товариша, Аліна — щирого і самовідданого друга, Іларіон — ініціативного й надійного спільника в боротьбі за визволення племінниці з монастиря. В усіх своїх вчинках і діях Славін показав себе не краснобаєм, а людиною дії і боротьби. Він бездоганно несе офіцерську службу в полку, зразково виконує завдання, своєчасно приймає рішення, від яких залежить доля близьких йому людей, послідовно бореться за їхнє щастя, не зупиняючись перед труднощами, не відступаючи й тоді, коли в очі глянула смерть. Яскраво висвітлено й особисте життя Славіна. Це треба сказати передусім про його ставлення до Аліни. Гаряче покохавши її, він, проте, знаючи її взаємини з Віктором, зумів узго-

дити інтимні почуття з почуттями товариськості й дружби, знайшов у собі стільки сили й мужності, що жодного слова нікому не сказав про те, що було в його серці. Чиста юнацька любов, запечатана десятьма замками товариства і дружби, була для нього тим невичерпним джерелом благородних думок і почуттів, які кликали його на боротьбу за щастя милої йому дівчини, надихали на ті вчинки і дії, які своєю красою виходять далеко за межі вчинків і дій більшості літературних героїв того часу і цим самим нагадують героїв революційно-демократичної літератури, які щастя життя бачили в боротьбі за щастя інших людей.

Важливу роль у розкритті характерів головних героїв твору відіграють і другорядні персонажі, які доповнюють реалістичну картину побуту військового поселення. Бесіди офіцерів, що зібралися біля полкової гауптвахти, і розповіді солдатів, що пасуть коней, проливають додаткове світло на життя й побут поселенців, розкривають їхнє злиденне економічне становище, показують їхні думки й почуття, інтереси і прагнення. Зустріч Віктора і Славіна з Ганною Григорівною, губернатором, його ад'ютантом і гостями освітлює такі деталі суспільного життя губернського міста, як міська гулянка, дворянський бал, характери і звичаї міського населення, а перебування Віктора у свого дядька — домашній побут поміщика, що звик самовладно вирішувати долю всіх своїх підлеглих і навіть долю своїх дітей.

Написана добірною образною мовою, повість «Солдат» — безперечно, цінний художній твір російської літератури 30-х років минулого сторіччя. В ній автор показав життя й побут аракчеєвських військових поселень, засудив ненависні йому тиранію і гноблення, відобразив придавлене співчуття розгромленим декабристам.

20 червня 1834 р. в Долоновський степ на адресу Я. де Бальмена прийшов лист від С. Вишневської. Переповнений теплими згадками про кращі хвилини їхніх зустрічей, довгожданий лист приніс йому багато радощів. Найбільша з них була в її словах, якими вона повідомляла про те, що «Селівановичева йде заміж за молодого Козодаєва». У зв'язку з цим у нього склалась думка, що тепер Волховська дасть їм спокій і не втручатиметься у їхні взаємини. Через кілька

днів до нього приїхав молодший брат Сергій, зарахований на службу в Білгородський уланський полк. Він привіз немало цікавих новин з життя знайомих пирятинців. Тоді ж молодий письменник дізнався, що, за розпорядженням Миколи I, закрито журнал «Московский телеграф», а його видавця (М. О. Полевого) заарештовано і вислано з Москви. У зв'язку з цим професор Нікітенко 5 квітня зробив такий запис у своєму щоденнику: «Московский телеграф» заборонений... Скрізь ідуть розмови про «Телеграф». Одні гірко ремствують, що єдиного в нас хорошого журналу вже не існує. Так йому й треба: він насмілювався лаяти Карамзіна,— говорили інші...— Він ліберал, якобінець». Закриття «Московского телеграфа» й розправа з його редактором справили гнітюче враження на передових офіцерів Білгородського уланського полку. Разом з кращими людьми тодішньої Росії вони обурювалися діями царського уряду, але голосно висловлювати свої думки не наважувались, бо знали: кожне їхнє слово ловлять всечуючі вуха жандармів.

Того ж літа в Чугуївське військове поселення прийшли чутки про намагання учасників польського повстання 1830—1831 рр., які свого часу емігрували у Францію, проникнути через Турцію в Дагестан для подання допомоги горцям у їхній боротьбі за свободу й незалежність. Ці чутки, очевидно, не були вигадкою, бо «тоді,— як сказав 1903 р. В. І. Ленін,— революційною була саме Польща в цілому, не тільки селянство, а й маса дворянства.

Традиції боротьби за національне визволення були такі сильні й глибокі, що після поразки на батьківщині кращі сини Польщі йшли підтримувати скрізь і всюди революційні класи» [19].

Тоді ж у полках та ескадронах Чугуївського військового поселення поширились і інші чутки: що Шаміль, недавно обраний імамом Дагестану, успішно підкоряв своєму впливові й Чечню. Він, як відомо, не починав, а продовжував боротьбу народів Кавказу проти місцевих феодалів і царизму, який, намагаючись установити там самодержавно-кріпосницькі порядки, всіляко підтримував деспотичну сваволю жадібних до наживи місцевих беків та ханів, спирався на них і з їхньою допомогою проводив свою колоніальну політику варварськими методами. Тому-то «народи Дагестану, Чечні й Західного Кавказу висту-

пили проти царських військ і вирішили до переможного кінця боротися проти колонізаторів»[20] та їхніх спільників — беків і ханів. За своїм характером «це була насамперед селянська, антифеодальна війна, що переросла в боротьбу народу за свою свободу й незалежність»[21]. Ось цю визвольну боротьбу народів Дагестану, Чечні та Інгушетії проти місцевих феодалів і царських колонізаторів у 1834 р. очолив Шаміль і, не гаючи часу, почав створювати централізовану військово-теократичну державу, що сприяло його успіхам у боротьбі з царськими військами.

Міркуючи над подіями в Польщі й на Північному Кавказі, Я. де Бальмен замислився і над подіями в милій йому Шотландії, про що не раз говорилося в їхній сім'ї. Історія визвольної боротьби шотландців, у якій брали участь і предки письменника, зберігалась у сімейних переказах та легендах. Про робітничі страйки початку XIX сторіччя (1812 — 1822 рр.) він знав з листів дядька Олександра, який був нашим дипломатом в Англії, а про події початку 30-х рр.— з різних джерел тодішньої офіційної і неофіційної інформації. Важливим джерелом було, зокрема, дядькове листування із своїми лондонськими друзями. Вісті, одержані з Шотландії, він повідомляв своєму братові Петрові в Линовицю, а звідти вони йшли і в Білгородський уланський полк до молодого письменника. У червні того року їх міг привезти в Бурлуцьке брат Сергій, а у вересні — мати, коли приїжджала в Білгородський уланський полк на побачення із своїми синами. З шотландськими новинами, повідомленими дядьком Олександром, вона могла ознайомити синів вечорами в Бурлуцькому і в Печенігах, а також у дорозі до Харкова, куди вони проводжали її, і на квартирі в Харкові, де всі вони (мати, Яків і Сергій) провели кілька днів.

Всі ці новини й роздуми Я. де Бальмена над ними знайшли своє художнє відображення в його новому творі, написаному французькою мовою, під назвою «Мечта». Повість присвячена Етьєну К-й, про якого ми, на жаль, нічого не знаємо, і датована листопадом 1834 р. В присваті автор говорить: «Мені здається, що я був трохи не в нормі, коли мені приснився цей сон. Якби це трапилось не в той час, коли я пив тільки воду, можна було б подумати, що я був п'яний, як сапожник».

Повість починається таким вступом: «Минулої ночі я бачив сон, такий дивний, що мені легко згадати всі обставини, хоч він був довгий і складний, що я ніколи не бачив у своєму житті нічого подібного і, напевно, більше ніколи не побачу. Мені здалося, ніби деякі держави зникли. Росія стала поруч із Шотландією, а її круті гори нібито намальовані й темним громаддям виділялися на голубому й прозорому небі України».

У самому творі розповідь ведеться від третьої особи. Ось короткий зміст повісті. У місті Т., де розквартирований царський кавалерійський корпус, відбувається якесь велике торжество. Молодий шотландець Артур зустрічається там з дочкою командуючого кавалерійським корпусом Єлизаветою і закохується в неї. Коли спалахнуло повстання шотландських горців проти царизму, Артур очолив його. Під його командуванням горці перемагають опір кавалерійського корпусу, підходять до міста Т., в якому знаходиться штаб корпусу і його командуючий. Артур пропонує генералові суворий ультиматум. Єлизавета домагається значного пом'якшення умов капітуляції. Генерал погоджується з новими умовами. Його корпус складає зброю. Артур і Єлизавета зустрічаються знову. З'ясовується, що вона кохає іншого і невдовзі виходить заміж. Артур боляче переживає це. Повість кінчається тим, що убитий горем Артур віддається в руки царським властям і його засуджують до страти.

На жаль, ми ще не маємо не тільки досконалого, а й повного перекладу цієї повісті. Тому немає можливості проаналізувати її як художній твір. Але те, що ми вже знаємо про неї та про життя й творчість її автора, дозволяє сказати: вона написала під впливом героїчної боротьби кавказьких народів, які своєю мужністю перегукувалися з декабристами та польськими повстанцями й нагадували Я. де Бальмену його волелюбних предків.

Створенням цієї повісті він робив спробу естетично освоїти суть воєнних подій на Кавказі й дати їм свою оцінку. Її змістом письменник стверджував справедливість протесту горців, говорив про велич і красу їхньої мети і прославляв героїзм учасників тієї боротьби та світлий розум і організаторські здібності молодого полководця, який до переможного кінця довів їхню боротьбу за свою свободу й незалежність. Така

трактовка теми була виявом авторського співчуття горцям Кавказу й бажанням їм тієї перемоги, за яку вони боролись, про яку автор повісті мріяв разом із своїми друзями-однодумцями.

5

Кінець 1834 р. приніс Я. де Бальмену невимовне горе: 28 листопада в Линовиці померла його мати. Звістка про її смерть так глибоко вразила його, що він тяжко занедужав і майже місяць пролежав у полковому госпіталі в Печенігах. Як тільки стан здоров'я трохи покращав, він вийшов з госпіталя і разом з братом Сергієм поїхав додому. Вночі з 25-го на 26 грудня вони були на рідному подвір'ї, а 1 січня 1835 р. Я. де Бальмен записав у щоденнику, що, коли вони приїхали додому, «була вже північ, співали півні». І далі: «Щоб не будити, не турбувати нікого в будинку, ми вирішили переночувати в оранжереї. Зупинившись біля церкви, я не міг подолати бажання піти туди. Підходжу до знайомого місця, де вона, бувало, жартуючи, говорила, щоб її там поховали. І що ж — переді мною могила, засипана снігом. Я стояв, не розуміючи, що воно таке. Потім, витерши очі, сказав: «Ходімо, Сергію. Ми під впливом поганого сну». Того ж дня в його щоденнику з'явились і такі слова: «Я не можу переконати себе в тому, що я дійсно сирота, що у мене вже немає матері. Я ще хворий, ще не поправився після болісного місяця, проведеного в Печенігах, у госпіталі, і, може, тому я не можу зібратися з думками».

Приїзд в рідне село не полегшив безпросвітного горя. Не принесли бажаного покращання й перші десять днів, проведені в Линовиці. Одужування йшло повільно. Хотілося сидіти вдома, нікуди не виїжджати, ніде не з'являтися. Та, незважаючи на це, 10 січня батько запропонував синам їхати на традиційний бал у Мойсівку.

День 10 січня пройшов у спогадах про матір та розмовах про неї із своєю старенькою нянькою. Від неї Я. де Бальмен узнав, що мати, згадуючи його харківську розповідь про дівчину, дуже подібну на С. Вишневську, сказала: «Хай собі Яшенька одружується, коли так її кохає. Вона чудова дівчина, і я з радістю благословлю його». Дізнавшись про це, він відчув, що

йому не хочеться зустрічатися з бабусею Волховською і бути учасником її балу, але хочеться побачити Софію Гаврилівну, сказати їй про материнську згоду на їхній шлюб, поговорити з нею.

З дому виїхали надвечір 11 січня. До Мойсівки під'їжджали уже вночі. Про це він говорить своїм рисунком, на якому зображено засніжені степові простори, осяяні чарівним промінням вузенької скибочки молодого місяця, та початок села, до якого в супроводі двох зустрічних собак мчать легенькі сани, запряжені трійкою стомлених коней. У Мойсівці його чекала кохана. Вона була засмучена, бо любила покійну Софію Олександрівну. Весь вечір вони були нерозлучні. Я. де Бальмен помічав, як Тетяна Густавівна люто поглядала на них, здогадувався, що вона знову задумала проти них щось погане, чекав якогось випаду проти них і готувався відповісти їй так, аби вона більше ніколи не втручалась у їхні взаємини. Волховська, мабуть, зрозуміла його наміри й не турбувала їх. Ніхто нічого не сказав йому і 12 січня. В кінці дня трапилась можливість серйозно поговорити з Софією про майбутнє.

Ранком 13 січня генерал-майор Глінка покликав Я. де Бальмена у свою кімнату. Сказавши, що він знає всю історію його взаємин із сестрою своєї дружини, запитав, до чого все це веде. У відповідь на його запитання юний корнет сказав, що кохає Софію Гаврилівну й думає одружитися з нею. Така відповідь задовольнила генерала. Потім він запитав, чи зможе Петро Антонович висилати їм щороку по шість тисяч карбованців. Я. де Бальмен відповів, що такої суми батько не зможе висилати, що, у зв'язку із скрутним матеріальним становищем батькової родини, він мусить служити й утримувати свою сім'ю царським жалуванням. Після цього генерал почав доводити: з таким матеріальним становищем йому не треба одружуватись із Софією Гаврилівною, а потім запропонував відмовитись від цього одруження, повернути їй листи, які вона писала йому в полк. Приголомшений такими ударами, Я. де Бальмен згоджувався з усіма доводами і пропозиціями В. А. Глінки й обіцяв виконати всі його вимоги. Коли йшов у свою кімнату, думав покінчити з собою. Не здійснив цього наміру тільки тому, що з його чемодана зник пістолет. Тоді задумав їхати на Кавказ, щоб там накласти головою.

З такого стану його вивела Софія, прославши йому на пам'ять свою улюблену каблучку. Цей подарунок розвіяв його горе, він відчув приплив нових сил і здатність боротися за своє щастя. Коли вона ввійшла з залу, він підійшов до неї і запитав, чи згодна жити з ним у звичайній хаті військового поселення. Софія дала позитивну відповідь.

— Тоді немає чого сумувати. Нас ніхто не розлучить,— мовив він і запропонував іти до В. А. Глінки, щоб сказати йому їхнє спільне рішення.

Ранком наступного дня закохані молодята чекали виходу Глінки із своєї кімнати. Коли він вийшов і, за звичкою, почав широкими кроками міряти коридор, обоє несподівано стали перед ним. Закоханий корнет сказав, що вони не можуть жити одне без одного, а вона додала, що вирішила з ним жити й помирати. Генерал намагався знову зламати їхній намір, але після розмови з кожним окремо перекопався: всі його зусилля нічого не дадуть, і пообіцяв захищати Софію від усіляких насильств та переслідувань, а йому дозволив писати до себе, коли в цьому буде потреба.

Вдома Я. де Бальмен розповів батькові про все, що відбулося в Мойсівці,— аж до того, що перед від'їздом Софія знову віддала йому свої листи. Запропонував батькові познайомитися з ними. Петро Антонович прочитав і сказав: «Яка вона розумниця! Як вона ловко пише. Я благословлю тебе. Приїжджай влітку. Я зустріну її, як милу дочку». Про свою розмову з батьком він докладно написав В. А. Глінці, залишив Линовицю і, впевнившись у непорушності свого особистого щастя, бездоганно продовжував службу в другому ескадроні, поселеному в Бурлуцькому.

Ротмістр М. В. Юзефович, з яким він жив на одній квартирі, збирався тоді у відпустку на один рік, і молодий письменник почав мріяти про те, щоб одержати цю квартиру в своє розпорядження, привезти сюди Софію й зажити в ній сімейним життям. 20 квітня того року він писав: «Яка гарна моя квартира! Очарування. В одній кімнаті круглий диван, письмовий стіл і велика шафа старого Юзефовича, в другій — оббитий диван із спинкою й подушками, дюжина стільців, стіл перед диваном. Ніби вітальня. І всі стіни оббиті килимами. І підлога скрізь заслана килимами. Чудо, а не квартира! Як тепло в ній буде зимою. Крім цього, кухня, комора, конюшня, великі сіни. Ну,

коротко кажучи, весь комфорт, який може бути в казенній квартирі військового поселення. Коли б тільки швидше проходив травень. А тоді! Тоді Панютин (командир полку.— *А. К.*) обіцяв мені відпустку, і я повернуся уже не один, а з Софією».

Мабуть, тоді ж його мрії про квартиру знайшли своє відображення в рисунку, під яким його рукою написано: «Портрет моєї спальні, якщо бабуся дасть кошти» [22]. В його уяві вона вимальовувалась із розписаними стінами, важкими портьєрами на дверях, гарною люстрою під стелею, двома м'якими кріслами, витонченим туалетним столиком і столиком для тютюну, легкою ширмою біля ліжка й гарною етажеркою, на нижніх поличках якої — кілька ящиків і шкатулок, а на верхній — якісь флакончики, малюнки в рамочках і лампа під абажуром.

25 травня 1835 р. начальник 1-ї уланської дивізії підписав наказ про річну відпустку ротмістрові М. В. Юзефовичу. Командир Білгородського уланського полку полковник В. К. Панютін не забув своєї обіцянки й у кінці червня відпустив Я. де Бальмена додому. Здавалось, усе йшло так, як було задумано. Залишалося тільки батькові зробити те, що обіцяв 16 січня. До Линовиці Я. де Бальмен під'їжджав у найкращому настрої, з найкращими надіями. Але вдома на нього чекало не те, чого сподівався. Батько відмовився від своєї обіцянки і вже не хотів слухати про його одруження з С. Вишневською. «Моєму щастю прийшов кінець,— писав він тоді (28 червня 1835 р.) старшій сестрі Софії Гаврилівни.— Назавжди полетіло воно від мене... Під загрозою прокляття батько заборонив мені думати про щастя. Я знаю,— це робота бабусі, з якою він знову в згоді... Софії скажіть від мене останнє «прощай!». Нам більше не треба зустрічатися на життєвому шляху... Я повертаю їй її слово і клятву, а сам повторюю свою клятву: нікому, крім Софії, не дам святого імені «чоловік»... Будьте щасливі, скільки Ви обидві заслуговуєте... Непристойно жити на світі, коли все зникло, коли не залишилося найменшої надії. Хочеться померти... Дуже хочеться».

Де і як проводив він свою відпустку, сказати не можна, бо з 28 червня до 12 вересня 1835 р. в його щоденнику, нічого не записано. Та не буде помилкою, коли ми скажемо, що 28-го, 29-го і 30 червня він був у Мойсівці, на іменинах Тетяни Густавівни, де споді-

вався побачити свою кохану. Але цього разу в Мойсівці її не було. Її і сестру Віру, очевидно, не пустили туди за вказівкою Волховської. Саме такими обставинами обумовлена була необхідність писати до Віри щойно згаданого листа.

На цей відрізок життя Я. де Бальмена проливає трохи світла його рисунок [23], на якому зображено великий стіл із встановленим на ньому оригінальним щитом із якоюсь емблемою. За столом, поруч із щитом, в урочистій позі завмерла повновида людина з великими вусами. У якихось незрозумілих ритуальних позах зафіксовані всі учасники увіковічненої сцени, серед яких ми бачимо військових і цивільних, але всі вони — в масках. Маскарадно-карикатурні постаті людей, урочисто піднятий оригінальний щит з дивовижною емблемою, здійснення якогось ритуалу і ряд порожніх та повних пляшок — усе це дає підстави думати, що на цьому рисунку зображено зібрання так званих мочеморд на своє свято. Згаданий вище оригінальний щит — то, мабуть, прапор мочеморд, який вони піднімали в час своїх торжеств, а дивовижна емблема — не що інше як славнозвісний сиволдай, яким мочеморди нагороджували своїх членів за видатні заслуги перед товариством.

Про пиратинське товариство мочеморд у нашій літературі часто згадувано, але мало що сказано. До цього часу ми не знаємо навіть складу товариства. Про нього відомо лише те, що це був невеликий «гурток розумних і благородних людей, переважно гуманних, що користувалися загальною повагою», які, «чи то не знаходячи роботи в тодішніх умовах, чи то не встигнувши відмовитись від розгульного юнацького життя, єдиною втіхою вважали приємність похмілля і своїм девізом обрали відому латинську приказку: «In vino veritas» [24], і те, що очолював його В. О. Закревський. Назвати імена деяких членів товариства допомагає давно опублікований жартівливий лист до М. А. Маркевича від 22 січня 1844 р., підписаний Т. Шевченком, І. Корбе, В. Закревським і Я. де Бальменом [25]. Названі тут особи, з якими тоді зустрічався великий український Кобзар, входили до товариства мочеморд. Але ними не вичерпується склад товариства, хоч воно, за свідченням О. Афанасьєва-Чужбинського, було невеличке. На згаданому рисункові їх зображено дванадцять. Серед них — три військові.

Один з них — мабуть, Я. де Бальмен. Згодом до цього товариства приєдналися Сергій де Бальмен та Михайло Закревський.

Унікальний рисунок Я. де Бальмена, що увічнив збір мочеморд на своє чергове свято 8 липня 1835 р., розширює і хронологічні рамки існування й діяльності цього товариства. Рисунок Я. де Бальмена дозволяє твердити: воно виникло не в 40-х, а в 30-х роках минулого сторіччя. Його титули (мочемордіє, високомочемордіє, п'янійшество і високоп'янійшество), нагороди (сиволдай у петлицю, бокал на шию і великий штоф через плече), а також емблеми (щит і сиволдай) несли в собі ідею глибокої конспірації всієї роботи товариства і надійно, як щит, мали захищати його членів від царських жандармів.

Організатором товариства, його керівником і натхненником, як відомо, був освічений і гуманний відставний гвардійський ротмістр Віктор Олексійович Закревський. Зразком для нього якоюсь мірою був, очевидно, Всеп'янійший Собор, створений Петром I зі своїх міністрів, полководців та інших державних діячів. Усі недруги Петра I, як відомо, в діях цього Собору вбачали тільки широкий і буйний, легковажний і брутальний розгул молодого царя і його підручних. Насправді ж Всеп'янійший Собор, як довів І. Носович у своїй статті «Всепьянейший Собор, учрежденный Петром Великим», був надійною маскою, яка ховала від допитливих агентів Карла XII інтенсивну підготовку Росії до відсічі шведським загарбникам і справляла на всіх іноземних спостерігачів враження, ніби молодий російський цар безтурботно веселиться «з своїми часто п'яними вихованцями, ніскільки не думаючи про зустріч на території своєї держави з страшним для всіх ...гостем, що збирався до нього на кривавий бенкет» [26].

Пирятинські поміщики вважали мочеморд безпросвітними п'яницями, не вартими уваги порядної людини. Навіть В. Рєпніна з гнівним осудом говорила про них Т. Шевченкові, протиставляючи їм не тільки В. Лукашевича і О. Капніста, а й Бурковського та Галагана. До думки В. Рєпніної 1882 р. приєднався і М. Чалий. Не сказав нового про мочеморд і О. Кониський у своїй двотомній хроніці життя Т. Шевченка, опублікованій 1898 р. Нічого суттєвого не вніс у літературу цього питання і В. Щурат автор виданої

1914 р. книги «З життя і творчості Тараса Шевченка». Дещо нове про деяких членів цього товариства (зокрема, про соціальну активність Я. де Бальмена) сказали М. Драгоманов та М. Слабченко. Нарешті, М. Новицький, проаналізувавши розвиток наукової думки про товариство мочеморд, в кінці 20-х років біжучого сторіччя прийшов до висновку: мочеморди колишньої Пирятинщини не були звичайними п'яницями чи просто веселими, трохи дивакуватими людьми — дивацтвами вони тільки приховували свої політичні наміри [27].

Яку конкретно роботу і як проводили мочеморди — це тема окремого наукового дослідження. Тут нам хочеться тільки зауважити, що мочеморди колишньої Пирятинщини були кращими, демократично настроєними людьми свого часу, яким не подобалася самодержавно-кріпосницька дійсність. В умовах наступу жорстокої урядової реакції вони, спираючись на визвольний рух і вдало конспіруючи свої дії, продумано й цілеспрямовано вели відповідну роботу серед кращої частини української, російської та польської інтелігенції, намагалися виховувати з них людей, здатних до боротьби за зміну тодішнього суспільно-політичного ладу. Така думка підтверджується тим, що згодом усі відомі нам мочеморди спілкувалися з членами Кирило-Мефодіївського товариства, що з найвидатнішими з них (Я. де Бальменом і В. Закревським) зблизився і подружив Т. Шевченко, що в квітні 1848 р. на балу в мойсівському маєтку Волховської М. Закревський проголосив тост за Французьку республіку, С. де Бальмен — за вільність Франції, а В. Закревський вигуком «ура!» підтримав ці тости [28].

У нас, на жаль, немає документальних матеріалів, на підставі яких можна було б уточнити, коли у Я. де Бальмена закінчилася літня відпустка 1835 р., коли він залишив рідні місця й коли приїхав у полк. Є тільки свідчення П. Селецького про те, що 1835 р. він разом з іншими офіцерами свого полку був у Харкові. У своїх «Записках» П. Д. Селецький згадує події того року в розповідях про те, як вони — вихованці Харківського приватного пансіону — крадькома їздили за місто на бал кіньми знайомих уланських офіцерів з Чугуєва. У зв'язку з цим він пише, що серед тих офіцерів «був Ж. д. Б. (Жак де Бальмен.—

А. К.), наш сусід по маєтку і мій великий приятель» [29]. Тривале перебування Я. де Бальмена в Харкові було зумовлене, очевидно, караульною службою, яку ніс Білгородський уланський полк, що дало можливість П. Селецькому спілкуватися з Я. де Бальменом.

Першого листопада 1835 р. височайшим наказом по армії корнета Я. П. де Бальмена підвищено в чин поручика. Штаб дивізії одержав цей документ 29 листопада і того ж дня оголосив його наказом по дивізії.

В той час Волховська, підтримана батьком Я. де Бальмена, поспішила закінчити справу із шлюбом С. Г. Вишневської. Цього разу її женихом був київський чиновник М. Е. Писарєв (1806 — 1864). На початку вересня в Печеніги прийшов лист, у якому повідомлялося, що С. Г. Вишневська вийшла заміж. Я. де Бальмен одержав його 12 вересня. Новий удар по вже розладнаній нервовій системі й тяжка служба у військовому поселенні цього разу надовго приглушили в ньому радість світосприймання й бажання творити. 1835 року він нічого не написав. Так почався і 1836 рік. Творче натхнення прийшло до нього тільки на початку червня 1836 року, коли він був у Чорноглазівському степу, де Білгородський уланський полк випасував тоді своїх коней. Там він розпочав і 7 червня закінчив роботу над невеличкою повістю «Сон». Своїм змістом вона трохи подібна на повість «Самоубийца» — теж автобіографічна і відбиває інтимні взаємини свого автора з С. Г. Вишневською.

Ось зміст цієї повісті. Уланський поручик Славський, боляче переживаючи недавню інтимну драму, приїхав у місто, розташоване недалеко від місця знаходження його полку, і пішов у театр, щоб побути на самоті. Та його сусід виявився дуже балакучим. У розмові з ним з'ясувалося, що обидва вони найняли квартири в одному будинку. Після спектаклю разом поїхали додому. Оскільки квартира Славського була на замку, Шерстинський запросив його до себе в гості. Почалася нудна для недужого поручика розмова. На його щастя, слуга Шерстинського перервав її повідомленням про прихід купців. Запропонувавши Славському познайомитися з картинами, що знаходились у його портфелі, Шерстинський пішов до купців.

У його портфелі Славський знайшов чудовий портрет своєї колишньої нареченої. Ця знахідка так захопила його, що він і не помітив, як поруч з ним стала дружина господаря. То була колишня наречена Славського. У відповідь на зливу його запитань вона розповіла, як жила після останнього його листа, як вийшла заміж за Шерстинського, як живе з ним, і подарувала йому на пам'ять свій портрет. Коли повернувся Шерстинський, вони разом повечеряли, і Славський, попрощавшися, пішов у свою кімнату, швидко зібрався й поїхав у полк.

Дія повісті розвивається на широкому тлі тодішнього суспільного життя провінції з її ярмарками, купецькими торговими операціями, водевільним театром і домашнім поміщицьким побутом. Саме в таких умовах показані герої твору: прибитий горем Славський, діловий поміщик Шерстинський і його розсудлива дружина Софія. Перший з них — уланський офіцер. Але не про його військове життя, не про буйні уланські розваги й пригоди розповідає письменник. У полі його зору ввесь час перебуває внутрішнє життя цієї людини — його думки й почуття, спомини минулого і ставлення до дійсності. Ображений близькими людьми, незадоволений своєю долею, обурений довколишніми порядками, він тікає від усього цього. Познайомившись із сорокарічним поміщиком Шерстинським, він правильно оцінює і його недоліки, і його позитивні якості. А в розмові з дружиною Шерстинського Славський показав себе розумною, доброю людиною, здатною не тільки кохати, а й глибоко поважати милу йому жінку й тоді, коли вона стала дружиною іншого.

Привертає увагу і образ Шерстинського. В ньому підкреслено характерні риси провінційної обмеженості й відсталості навіть освічених поміщиків. Переповідаючи думки Славського, автор кепкує з надокучливих люб'язностей Шерстинського, але разом з цим показує його інтерес до науки, театру, мистецтва і цим самим примушує Славського відзначити його непоганий естетичний смак, а Софію — сказати своєму колишньому нареченому, що її чоловік — «предобра людина».

Найяскравіше освітлений образ Софії. Спершу вона показана через призму думок і почуттів закоханого в неї Славського, який називає її «винятковою

красунею», вважає єдиною людиною, яка розуміла його, і признається, що її образ ніколи не зникав з його уяви. Потім показано її портрет, що нагадує Славському Рафаелеву мадонну. Після цього вона виступає перед читачем у розмові з Славським і виявляє себе розумною, доброзичливою і високоморальною жінкою, гідною любові й поваги.

У повісті «Сон» помітно посилилась тенденція до реалістичного зображення дійсності. Письменник зосереджує увагу на промовистих деталях побуту, індивідуальних рисах характерів. Так, створюючи образ Славського, він виділяє його схильність до самозаглиблення, в Софії підкреслює її фізичну красу та світлий розум, а в Шерстинському — господарський практицизм і надмірну балакучість. Порівняно з іншими повістями Я. де Бальмена, в цьому творі загострилась критика негативних явищ тодішнього життя, що принижувало й знедолювало таких людей, як поручик Славський.

Написана з гарячим почуттям і позначена вищим рівнем художньої майстерності, ця мініатюрна повість засвідчувала помітний крок вперед у творчості письменника.

Дальшим кроком була його повість «Отрывки из заброшенного дневника». В основу її Я. де Бальмен поклав свій щоденник 1831—1835 років. У вступній частині до неї, написаній також у червні 1836 року, але вже в селі Артемівському, сказано: «Тут немає вигадки. Все висвітлено справедливо. Все було так, як тут сказано».

Повість привертає увагу документальною правдивістю, злободенністю порушених у ній питань, художньою завершеністю окремих частин і гармонійним співвідношенням між ними, а також гостротою сюжету, багатобічністю висвітлення образів людей і глибоким ліризмом вступу та кінцівки, що служить композиційною рамкою, в яку вставлена хвилююча біографічна повість про світлу і щиру юнацьку любов.

У невеличкому вступі до повісті йдеться про те, як до рук автора потрапив його старий щоденник, як він перечитував його, згадував своє недалеке минуле і вирішив розповісти про нього своїм ровесникам і всім співвітчизникам. Епіграфом до цієї мемуарної повісті письменник узяв першу строфу поетичного послання К. Рилєєва до О. Бестужева-Марлінського: [30]

Не сбылись, мой друг, пророчества
Пылкой юности моей:
Горький жребий одиночества
Мне сужден в кругу людей.

Зміст повісті — історія інтимних взаємин Я. де Бальмена і С. Г. Вишневської. Початком її була зустріч 11 січня 1831 р. в Мойсівці, а закінченням — батькова заборона в 1835 р. навіть думати про одруження з коханою дівчиною. Твір завершується такими висновками автора, зробленими 20 червня 1836 р. з роздумів над своїм життям: «Ось чим кінчилося все, що було приємним юнацькому серцю, що обіцяло радощі в старості. Ось життя! Ось воно у всій своїй оголеній огидності... Так погасла надія... залишилися тільки спогади...» А далі — слова К. Рилєєва, взяті епіграфом до твору.

Головний герой — сам автор твору «Отрывки из заброшенного дневника». Його образ, безперечно, один з найкращих автобіографічних образів розглянутих нами рукописних повістей Я. де Бальмена. Ця повість вирізняється з-поміж інших вдумливішим узагальненням суспільної дійсності того часу, ширшим відображенням побуту, глибшим і багатобічнішим розкриттям внутрішнього життя особистості, ефективнішим показом протесту проти тодішніх порядків і тим, що тут рішучіше порушена проблема боротьби за свободу і щастя людини. Найважливішим ми вважаємо те, що в творі знайшов своє художнє відображення процес народження й розвитку незадоволення й протесту передових людей 30-х років минулого сторіччя проти насильства, тиранії й неволі, процес боротьби за кращі ідеали.

Повість «Отрывки из заброшенного дневника» цінна не тільки документальними фактами, що висвітлюють цілий період ще недостатньо вивченого нами життя і творчості Я. де Бальмена. Вона являє собою немалу цінність і художнім відображенням тодішнього суспільного життя.

Останній твір цього періоду життя й творчості Я. де Бальмена — «Окно и рассвет». За жанром це знову ж таки автобіографічна повість. Написана в кінці 1836-го — на початку 1837 року. То був дуже тяжкий період у житті молодого письменника. Його власне горе, що не раз доводило його до думки про самогубство, підсилювалося нестерпним гнітом аракчеєвських

порядків та відчутними ударами реакційного царського уряду по передовій суспільно-політичній думці, літературі й журналістиці. Таким ударом було, зокрема, закриття журналу «Телескоп» у жовтні 1836 року. Видавець його (професор Надєждін) опинився на засланні в Усть-Сисольському, цензор-ректор Московського університету професор Болдирьов — звільнений з усіх посад, автор «Философического письма», надрукованого в 15-й книзі «Телескопа», П. Я. Чаадаєв, оголошений божевільним і взятий під нагляд поліції. Відомий тоді цензор, професор О. В. Нікітенко у своєму щоденнику писав про це так: «Жахлива метушня в цензурі й літературі. В 15-му номері «Телескопа» надрукована стаття під заголовком «Філософські листи». Стаття написана чудово. Автор її — Чаадаєв... Звичайно, в публіці здійнявся галас. Журнал заборонено... Думають, що це робота таємної партії. А я думаю, що це просто вимушений прорив нових ідей, які таяться в головах людей [31].

Своєрідним виявом цих ідей була і повість Я. де Бальмена «Окно и рассвет», над якою він працював з 1 липня 1836 р. десь до кінця січня 1837 р. в Чугуєві, Артемівську і Новобілгороді (Печенігах). Її героями виступають три уланські офіцери: командир ескадрону штабс-ротмістр Володимир Бурний, його молодший брат Всеслав та корнет Знаменцев. Прототипи їх — сам автор повісті, його брат Сергій і О. С. Афанасьєв-Чужбинський. У творі розповідається про страждання й митарства В. Бурного, наречену якого родичі віддали за іншого і цим довели його до твердого наміру покінчити з собою. Але, зрештою, Бурний відкинув свій намір. Це трапилося під враженням несподівано одержаного листа від молодшого брата, в якому той писав про свій намір одружитися, незважаючи на досить обмежені матеріальні можливості. Володимир вирішив допомогти братові, жити для нього, для його майбутніх дітей.

Повість «Окно и рассвет» хвилює нас правдивим відтворенням почуттів, якими сповнилася замучена душа В. Бурного, коли мету життя і суть щастя він побачив у тому, щоб допомагати іншим знайти своє щастя. Повість має і пізнавальну цінність. Вона дає правдиву картину морального стану офіцерів військових поселень, а також збагачує нас новими відомостями про життя й творчість Я. де Бальмена.

Від низов'я Дніпра до середньої течії Вісли

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.

Т. ШЕВЧЕНКО

1

Столичні новини в Росії завжди розповсюджувалися з дивною швидкістю. Новини, пов'язані з дуеллю і смертю Пушкіна, яка сталася о 14 годині 45 хвилин 29 січня 1837 року, поширились з іще небувалою швидкістю [1]. Дуже швидко дійшли вони й до Чугуєва, де у військовому поселенні було немало щирих шанувальників поета. Одним із них був, як ми вже знаємо, поручик Білгородського уланського полку Я. де Бальмен. Він знав про О. Пушкіна так багато привабливого і так палко любив його революційно-патріотичну музу, що не можна навіть уявити його байдужим до цієї звістки. Запальний характер Я. де Бальмена дозволяє думати, що він реагував на неї так, як реагував і М. Лермонтов, бо в їхньому походженні й вихованні було багато спільного, а в лютому 1837 р. відбулися однакові зміни в їхній службі; 4 лютого цар наказав перевести Я. де Бальмена з Білгородського уланського в Охтирський гусарський полк [2], а через кілька днів корнета Лермонтова, за царським же наказом від 27 лютого, переведено з лейб-гвардії гусарського в Нижньогородський драгунський полк [3].

Охтирський гусарський полк, в який переведено Я. де Бальмена, входив тоді до складу 5-ї легкої кавалерійської дивізії, начальником якої був генерал-лейтенант Глазенап, що знав Я. де Бальмена з першого дня його служби в Білгородському уланському полку й порушував клопотання про присвоєння йому першого офіцерського звання. Штаб Охтирського гусарського полку знаходився тоді в містечку Вознесенську, а його ескадрони були розквартировані в навколишніх селах: Новогригорівському, Солоному, Сербулівці, Сергіївці, Гарбузівці, Костянтинівці, Олександрівці, Врадіївці, Раковому, Кумаревому та Єланці [4]. Позитивні відгуки начальника дивізії про

Я. де Бальмена зумовили доброзичливе ставлення до нього як командира Охтирського гусарського полку, так і командира другої бригади генерал-майора Гротенгельма М. М. Так поставились до нього й офіцери полкового та бригадного штабів. Особливу симпатію до нього виявив капітан Ф. А. Фрейтаг. Я. де Бальмен відповів йому взаємністю, і між ними встановилися приятельські стосунки.

Приємне враження на Я. де Бальмена справило невеличке, але жваве містечко на лівому березі Південного Бугу з високою горою, на якій колись, ще у XV сторіччі, височіла неприступна турецька фортеця. Сподобався йому й живописний рельєф місцевості з оспіваною в народних піснях річкою. Подобались невеличкі чепурні села, розкинуті навколо Вознесенська. Зацікавили молодого письменника розповіді місцевих старожилів про козацький зимівник «Соколи», що знаходився тут ще на початку XVIII сторіччя, та про розквартирування там у кінці XVIII сторіччя Бузького єгерського корпусу під командуванням М. І. Кутузова. Хвилювали розповіді про перетворення 1817 р. місцевого населення на військових поселенців, про тривале повстання вознесенської сотні, придушення повстання в 1818 році, лютий суд над повстанцями і нелюдське катування учасників боротьби проти військових поселень [5].

Написані тут Я. де Бальменом повісті склали ту збірку його рукописних творів, про існування якої ми дізналися із записки, що збереглася в «Собрании повестей...», про які йшлося в попередньому розділі. У цій записці сказано, що на початку 1925 р. Полтавський архів разом із щойно згаданою рукописною книгою одержав з Прилук «того ж, мабуть, автора збірку повістей ще окремо».

Сказано, правда, дуже мало. Автор записки не вказав ні назви збірки, ні її формату, ні кількості сторінок у ній, а головне — не зробив переліку повістей, що ввійшли до неї. Та, незважаючи на все це, записка становить значну цінність, бо вона свідчить, що до нащадків дійшла ще одна збірка рукописних повістей Я. де Бальмена. На жаль, збірка ця втрачена в роки Великої Вітчизняної війни. Спроби знайти її, не раз повторені автором цих рядків, не дали бажаних наслідків. Очевидно, гітлерівці в дні тимчасової

окупації Полтавщини кудись вивезли її або спалили в Полтаві разом з іншими рукописними та рідкісними книгами, архівними документами й іншими загальнонародними цінностями. Тоді ж утрачена й інвентарна книга 1925 р., в якій під номером 59 була записана і ця збірка рукописних повістей.

Роздуми над життям і творчістю Я. де Бальмена та розвитком суспільної думки й художньої літератури того часу приводять до висновку, що саме тоді в творчості молодого письменника відбувалися, як побачимо далі, глибокі зміни: автобіографічний елемент поступався місцем широкому художньому узагальненню характерних явищ тодішнього суспільного життя, а елементи романтизму, що мали місце в його повістях, здавали свої позиції критичному реалізмові. Такі зміни в творчості Я. де Бальмена зумовлювалися цілим рядом тодішніх важливих життєвих обставин. Головні з них — помітне посилення критичного реалізму в тогочасному літературному процесі, інтенсивний розвиток творчих здібностей Я. де Бальмена та суттєві зміни в його особистому житті.

Влітку 1837 р. у Вознесенську мали відбутися всеросійські військові маневри. У зв'язку з цим тут розгорталось велике будівництво. Споруджувалося два великих палаци для царя та його свити, будинок театру та тріумфальні ворота, насаджувався великий парк з гарними альтанками і басейном. У травні 1837 р. біля невеличкого містечка на Бузі почали зосереджуватись військові частини і з'єднання. У червні почалася підготовка до маневрів. У другій половині серпня приїхав царський двір з генеральним штабом і дипломатичним корпусом. Одночасно з ними приїхали французька опера і московський драматичний театр, у якому тоді працювали такі видатні актори того часу, як М. С. Щепкін і К. Т. Соленик [6].

На вознесенські дива збиралась дворянська молодь з усіх сусідніх міст, повітів і губерній. Вірогідно, що серед них була й молодша сестра письменника — Наталія Петрівна де Бальмен. Вірогідно тому, що у вознесенських маневрах брали участь її старші брати — Яків і Сергій. Перший з них служив у полку, розквартированому в самому Вознесенську, і мав там непогану квартиру. Тут вона познайомилася з капітаном Охтирського гусарського полку Ф. А. Фрейтагом, сподобалась йому і сама закохалась у нього. Вільні

вечори вона проводила на квартирі свого старшого брата з ним та подругами з Пирятинщини. На одному з рисунків Я. де Бальмена («Сувенір-1837») зображена цікава мить такого вечора. Біля невеличкого столика взаємно закохані Наталія і капітан Фрейтаг розглядають якесь плетиво, брат Сергій гаряче розповідає щось подругам Наталії, а сам автор рисунка з люлькою в лівій руці слухає їхню розмову, в якій уже помітив огонь ще одного взаємного кохання.

Вознесенські військові маневри закінчились у вересні 1837 р.[7]. Під час маневрів Я. де Бальмен познайомився з цікавими військовими та цивільними людьми. Серед них були й такі шанувальники генія О. С. Пушкіна, як один з тодішніх видавців пушкінського «Современника», відомий поет і перекладач В. А. Жуковський і начальник 4-ї легкої кавалерійської дивізії генерал-лейтенант Шабельський. Від них Я. де Бальмен узнав багато нового про останні дні життя О. С. Пушкіна, почув багато літературно-мистецьких новин та оригінальних думок про важливі події тогочасного життя Росії й Західної Європи. У містечку Вознесенськ він уперше побачив на сцені комедію М. В. Гоголя «Ревизор» та гру в ній М. С. Щепкіна і К. Т. Соленика, які «однаковою мірою збирали щедру данину оплесків і викликів»[8]. Вознесенські зустрічі й розмови посіяли в душі Я. де Бальмена бажання показати співвітчизникам свої літературні твори. Очевидно, тоді ж був зроблений ним перший крок на цю привабливу, але тривожну й навіть небезпечну ниву людської діяльності: вручив В. А. Жуковському початок своєї нової повісті й просив анонімно опублікувати її в своєму журналі. Доброзичливий Василь Андрійович охоче прочитав її, взяв з собою і передав у цензурний комітет. А 3 листопада того ж року цензори (Крилов і Куторга) дозволили друкувати її, і вона під назвою «Письма совоспитанниц» з'явилася без імені автора на сторінках VIII тому пушкінського «Современника», виданого на користь сім'ї вбитого поета.

Височайшим наказом від 12 січня 1838 р. Я. де Бальмена переведено в Павлоградський гусарський полк і призначено ад'ютантом начальника 4-ї легкої кавалерійської дивізії генерал-лейтенанта Шабельського. Іван Петрович Шабельський (1795—1874)[9]

належав до тих освічених генералів російської армії, які починали військову службу під час Вітчизняної війни 1812 р., позитивні якості яких формувалися тоді, коли в офіцерському корпусі була найкраща частина освіченої дворянської молоді, коли в середовищі російських офіцерів зароджувалась і розвивалась передова суспільно-політична, наукова і мистецька думка, коли передові офіцери тодішньої Росії підносили прапор революційної боротьби проти самодержавства й кріпосництва.

Бригади і полки 4-ї легкої кавалерійської дивізії стояли тоді (на початку 1838 р.) в Царстві Польському. Штаб її знаходився в місті Красноставі, штаби бригад — у Грубешові (першої) та Седлці (другої бригади), а полки з своїми штабами — в містах: Хелмі (Вознесенський уланський), Грубешові (Ольвіопольський уланський), Мендзержичі (Павлоградський гусарський) і Красноставі (гусарський ерц-герцога австрійського Карла-Фердінанда). Невеличке, але гарне стародавнє містечко Красностав розкинулось біля річки Вепш у Хелмській окрузі Люблінського воєводства.

Одержавши наказ про призначення ад'ютантом 4-ї легкої кавалерійської дивізії [10], Я. де Бальмен негайно вирушив у Царство Польське. В дорозі він почув багато різних новин, в тому числі й про недавнє відвідування Миколою I Київського університету. Пасажири на поштових станціях говорили (а П. Селецький згодом підтвердив), що цар, увійшовши в зал, де на нього чекали професори і студенти, ні з ким не привітався, став перед студентами і, звертаючись до них, надривистим голосом почав: «Ви вчитесь добре. Але цього мало. Сама лиш наука не приведе до бажаних наслідків. Мені потрібні вірні сини престолу. Мені потрібна безмежна вірність, несвідома покірність і беззаперечна слухняність. Знайте, що я буду пильно стежити за вами; і горе тому, хто моральним або політичним напрямком не буде відповідати моїм вказівкам. Горе тому, повторюю, хто спробує захопитись, як ваші товариші. Я його заховаю туди, куди ворон кісток не заносив». Закінчивши свою промову до студентів, цар повернувся до професорів і, погрозивши їм пальцем, сказав: «А ви дивіться мені. Наука — наукою, а якщо не будете розвивати моральних основ у студентів і політичного напрямку, який відпо-

відає моїм думкам, я розправлюся з вами по-своєму» [11].

Начдив Шабельський привітно зустрів свого нового ад'ютанта і справив на нього приємне враження, а Я. де Бальмен побачив у ньому освічену, культурну й доброзичливу людину, добре обізнану з історією і тодішнім становищем вітчизняної літератури й мистецтва, знайому з кращими тодішніми письменниками й художниками. І треба сказати, що він не помилився. Це підтверджується відомими листами І. П. Шабельського до поета В. Теплякова (1804—1842), написаними взимку 1828—1829 рр. у Чугуєві та Печенігах і опублікованими 1896 р. на сторінках журналу «Русская старина» [12]. З цих листів і коментаря до них видно, що Шабельський високо цінував творчість О. Пушкіна, поетів-декабристів і близького до них В. Теплякова, що генерал охоче рецензував твори знедоленого поета, подавав йому моральну підтримку й добивався покращення його становища в херсонському засланні.

Уже перші розмови й знайомства з польською молоддю справили на Я. де Бальмена, мабуть, таке враження, як і на Т. Шевченка, коли напередодні визвольного польського повстання 1830—1831 р. він потрапив у місто Вільно. Нове місце служби сподобалось йому й тим, що служба у генерал-лейтенанта Шабельського була значно легшою, ніж у командирів частин і з'єднань Чугуївського та Новоросійського військових поселень. Головна перевага була в тому, що тут він почувався людиною, яку цінували й поважали. В ад'ютантській службі в Царстві Польському поручик де Бальмен знаходив для себе багато приємного і корисного. Під час службових поїздок до Варшави, Любліна, Каліша і Плоцька він знайомився з пам'ятниками архітектури, вивчав історію та сучасне життя згаданих міст. Немало важливого й потрібного молодому письменникові давали зустрічі й розмови з командирами бригад і полків його дивізії (генерал-майорами Дубельтом і Чернявським та полковниками Тиньковським, Крузенштерном, Вітковським і Геригросом), генерал-лейтенантами Чаадаєвим, Шульгіним і Рейбницем та генералом від інфантерії Кайсаровим.

Там, у Царстві Польському, Я. де Бальмен особливо гостро відчув страхіття миколаївської реакції, був

свідком того, як Польща, придушена тимчасовим урядом Паскевича, стогнала під гнітом царизму, але залишалася нескореною і таємно готувалась до нової боротьби за свободу й незалежність, як здійснювався процес перетворення збіднілої шляхти в кріпаків і як царський уряд розправлявся з учасниками визвольного підпільного руху. Все це зумовлювало симпатії Я. де Бальмена до польського народу, кращі представники якого бачили в ньому людину з декабристськими настроями і зближувалися з ним. Від них він узнавав не тільки прізвища колишніх учасників визвольного повстання, засуджених до страти, на каторгу й вигнання за кордон та причину закриття Віленського університету й мету спорудження грізної цитаделі біля Варшави. Від них він узнав про діяльність «Патріотичного товариства», яке 25 січня 1831 р. організувало у Варшаві демонстрацію вшанування декабристів і поклало початок революційному єднанню російського, українського і польського народів для боротьби проти феодально-кріпосницького ладу й царизму.

Від своїх польських друзів Я. де Бальмен дізнався, що 17 березня 1832 р. польські емігранти створили в Парижі «Демократичне товариство», частина якого була захоплена ідеями французьких соціалістів-утопістів, що через три роки (1835 р.) польські солдати-емігранти в Лондоні організували товариство «Люд польський», революційно-демократична програма якого, незважаючи на утопічний характер його планів побудови соціалізму, позитивно впливала на розвиток антифеодальної визвольної боротьби в Польщі. Те ж саме можна сказати і про його обізнаність з виникненням 1833 р. міжнародної організації «Молода Європа» і створенням 12 травня 1834 р. в Берліні комітету «Молодої Польщі», а також з діяльністю таємних товариств «Віра, надія і любов», об'єднанням їх у «Союз польського народу» та з революційною діяльністю А. Міцкевича, І. Лелевеля і С. Ворцеля за кордоном, С. Сцегенного у Люблінському воєводстві, Конарського на Україні, в Литві й Білорусії [13]. Не могли пройти повз Я. де Бальмена і хвилюючі оповідання про невдалу спробу поручика російської армії Аглая Павловича Кузьміна-Караваєва організувати 1838 р. втечу Ш. Конарського з віленського тюремного замку, судовий процес над ним,

про страту Конарського у місті Вільно 27 лютого 1839 р., підготовку до четвертування чотирьох соратників Конарського на Софіївській площі в Києві та долю 146 учасників польського революційного підпілля.

Все це — військовий стан і лютування урядової реакції, помітне наростання непокірності переможених і широкий розмах діяльності підпільних революційно-демократичних організацій, натхнених ідеями утопічного соціалізму, радість перших успіхів і пекучий біль поразок — глибоко вражало Я. де Бальмена, говорило йому про несправедливість і жорстокість царської політики, манило в табір нескорених поляків, серед яких то тут то там з'являлися постаті людей, що своїми вчинками й діями ставали впорівень з улюбленими героями античного світу. В його серці зароджувалась і розвивалась щира любов до них. Хотілося писати про їхнє життя. Але взятися за перо він не насмілювався, бо розумів, що писати про те, що так хвилювало його, небезпечно. Адже царизм не змінив свого негативного ставлення до волелюбних письменників, а їхню творчість не перестав вважати крамольною справою, що гевальдигери (офіцери, які завідували поліційними відділами військових штабів) помітно активізували свою роботу, жандарми посилювали свою пильність, а першою бригадою дивізії командував рідний брат начальника штабу всеросійського корпусу жандармів — генерал-майор П. В. Дубельт.

У зв'язку з цим Я. де Бальмен на деякий час залишив катоване жандармами художнє слово і віддався модному тоді малюванню, яке могло замаскувати його копітку роботу по естетичному освоєнню навколишньої дійсності. З цією метою він почав вести два щоденники: один для себе, другий — для всіх.

Щоденник, який письменник вів тільки для себе, на початку XX століття зберігався племінниками Я. де Бальмена, що жили в селі Линовиці Пирятинського повіту. Відомий наш мистецтвознавець Є. Опочинін, характеризуючи його зміст, сказав так: «Щоденник, чи Записки, графа Я. П. де Бальмена являють собою окремий рукопис, що пояснює рисунки особливого великого альбома» [14]. На жаль, Є. Опочинін не залишив характеристики його змісту, не вказав його обсягу і не сказав, якою мовою (російською чи

французькою) він написаний. Куди подівся цей, безперечно, цінний щоденник і де він тепер знаходиться — ми не знаємо. Не виключена можливість, що О. С. де Бальмен (племінник письменника) вивіз його за кордон разом з іншими цінними для нас паперами сімейного архіву.

Коли перший щоденник вівся, як і попередні його щоденники, дуже таємно, то над другим, що мав вигляд модного тоді альбома для рисунків, він працював цілком легально, охоче показував його всім, хто цікавився графікою. Над цим альбомом-щоденником письменник працював весь час свого перебування в Царстві Польському. До нього (за свідченням Є. Опочиніна) входило близько двохсот рисунків, тонко виконаних пером» [15]. Майже всі вони виконані в Красноставі й датовані автором. На деяких указано годину й хвилину, коли відбувалася зображена подія. Тому тут і далі ми називатимемо їх красноставськими, а альбом-щоденник, до якого вони входили,— красноставським.

На початку XX сторіччя з красноставським альбомом-щоденником Я. де Бальмена познайомився Є. Опочинін. Він вибрав з нього 16 рисунків і разом з невеличкою статтею про автора, опублікував у другому (лютневому) номері журналу «Северное сияние» за 1909 р. Оригінальний альбом привернув увагу й художника В. Сєрова. Талановитий майстер живопису тоді ж вибрав з нього 89 рисунків і порадив опублікувати їх окремим виданням. Вступну статтю до вибраних рисунків написав Є. Опочинін, а за видання книги-альбома взявся К. А. Фішер. Того ж року книга вийшла в світ під назвою «Гоголевское время». Характеризуючи красноставські рисунки Я. де Бальмена, Є. Опочинін відзначив їхній побутовий характер і тут же сказав, що вони зрідка чергуються то з сентиментальними сюжетами, то з фантастичними сценами, то з ілюстраціями до тодішніх модних пісень або рисунками на теми народних казок. «Картини балів, танців, вечорів, гулянок займають переважне місце в альбомі графа де Бальмена,— говорить мистецтвознавець.— І треба сказати, що ці сцени виявляються найвдалішими серед його рисунків. Вони повні правди і справжнього, живого гумору. В них художник, без перебільшення — другий Федотов [16].

Ця книга-альбом Я. де Бальмена являє собою поліграфічно бездоганне видання великого формату на 95 аркушів. З них 5 аркушів займає вступна стаття Є. Опочиніна, один портрет М. В. Гоголя і 89 — рисунки Я. де Бальмена.

Слідом за Є. Опочиніним і В. Сєровим рисунки Я. де Бальмена високо оцінили й інші знавці та шанувальники вітчизняного мистецтва початку XX сторіччя. Один з них, під криптонімом «С. К.», стверджував талановитість художнього зображення Я. де Бальменом дворянського побуту свого часу, а другий (Н.Л.) доводив прогресивність його політичних поглядів, говорив про його творчі зв'язки з Т. Г. Шевченком та майбутніми членами Кирило-Мефодіївського братства і висловлював думку про необхідність грунтовного вивчення життя й творчості автора [17].

Майже на кожному рисунку цього альбома поставлено дві дати. Одна з них указує, коли відбувалася зображена подія, друга — де і коли виконано рисунок. Між подіями і створенням рисунків, як правило, минало немало часу, отже, рисунки виконувалися не з натури, а по пам'яті, яка щедро відтворювала картини минулих подій та образи чимсь цікавих для Я. де Бальмена людей з характерними особливостями дворянського етикету, побуту і звичаїв, з найменшими дрібницями модного чоловічого й жіночого вбрання та домашнього інтер'єру. Тому вони справедливо вважалися цінним внеском у вітчизняну графіку середини XIX сторіччя.

За змістом красноставські рисунки Я. де Бальмена можна поділити на дві групи. Першу з них складають спогади автора про своє недалеке минуле, другу — зображення того, що він бачив, з чим зустрічався у Царстві Польському.

Рисунки першої групи відтворюють спогади дитинства, ранньої юності та військової служби Я. де Бальмена в українських військових поселеннях. Серед них — уже згадувані нами епізоди з дитячого полювання на птахів у 1825-му і 1827 р.; зовнішній вигляд рідного будинку на березі річки *; батьків

* На цьому рисунку 90-річна колгоспниця села Линовиці Марія Трифонівна Свириденко пізнала линовицький будинок де Бальменів, зруйнований у час громадянської війни. Її свідчення підтвердила й літня колгоспниця Єфросинія Наумівна Славченко, яка народилася, виросла і живе поряд з колишньою садибою де Бальменів.

приїзд додому 1829 р.; катання на човні; дві розмови з сестрою (в 1832-му і 1834 рр.) біля одного й того ж столика; перший приїзд в Линовицю після смерті матері; біля могили матері в 1836 р.; епізоди втечі обдуреної дівчини з батьківської домівки, свідками чого 1836 р. були автор рисунків і його товариш; читання О. Афанасьєвим-Чужбинським своїх віршів на світанку літнього дня і неприємна пригода 14 січня 1837 року в дорозі біля засніженого степового села. Епізоди вознесенського життя 1837 р. знайшли своє відображення в рисунках, що розповідають про розмови автора з другом біля відчиненого вікна своєї квартири; зустрічі сестри Наталії з ротмістром Фрейтагом; сміливість фаталіста, який дозволяє стріляти в свою праву ногу; прощання сестри Наталії із своїми вознесенськими друзями і її від'їзд додому; приємні уроки малювання та різні сцени з різдвяних свят того року (в колі сім'ї, бал, зустріч офіцера, за письмовим столом). Ця галерея ліричних спогадів завершується рисунками, на яких зображено прощальне відвідування милих сусідів перед від'їздом у Царство Польське, під'їзд автора рисунків до поштової станції, що була на 875 версті від Москви.

Значна частина рисунків цієї групи становить цикл, присвячений триденному сімейному балу, що відбувався в рідному селі письменника 14—16 квітня 1838 р. Починається він епізодами чекання й зустрічі гостей (молодшої сестри Наталії й її чоловіка, супроводжуваних братом Сергієм та його друзями (біля парадного ганку з масивними білими колонами, відбиває головні етапи балу, а кінчається зображенням того епізоду азартного танцю, коли в центрі залу з'являється енергійна жінка в офіцерському кашкеті з піднятою шаблею і вживає необхідних заходів, щоб зупинити цю вакханалію.

Друга група значно більша і складніша своєю тематикою. Тому її доцільно розділити на чотири підгрупи, які можна назвати так: красноставська вулиця, військова служба в Царстві Польському, сцени домашнього життя й кохання та епізоди військово-дворянського балу.

Першу підгрупу становлять рисунки, на яких показана красноставська вулиця в час перебування там Я. де Бальмена. В січні 1838 р., коли він уперше побачив її на околиці міста, вона була безлюдною і ти-

хою. Тільки один пішоходець, одягнений у довге пальто з піднятим коміром, виділявся на ній. Майже безлюдна вона і на рисунку, що відтворює загальний вигляд міста, розташованого на високому березі річки, біля якої (на першому плані) вершники-офіцери супроводжують легкі сани, запряжені парою виїзних коней. Пуста вона й на перехресті, де два офіцери, не зупиняючи бігу гарячих коней, енергійними жестами посилають комусь прощальні привіти. Зафіксована автором і комічна сцена на головній вулиці міста. Зміст її в тому, що молодий офіцер, побачивши гарну дівчину, так захопився нею, що й не помітив, як опинився на паркані, зависокому для його ненатренованого коня. Інший вигляд має красноставська вулиця в нічний час. Коли у вікнах одноповерхових будинків засвітились вогні, на ній з'явився офіцер з дамою. А коли місяць піднявся над дахами будинків, у центрі міста з'явилися літні цивільні люди з дочками, до яких тут же приєднувались офіцери. В іншому місці, недалеко від собору, молодий офіцер зустрічає свою знайому, а трохи далі від собору два офіцери вказують народній масі напрямок руху, дозволеного в нічний час.

Друга підгрупа рисунків теж невелика. На них ми бачимо зображення військових занять кавалеристів на красноставському Марсовому полі, роботу офіцерів у військових канцеляріях та в казармі чи в'язниці при світлі ліхтаря і свічки, а також службові розмови у містечку Войславичі Люблінського воєводства, де був тоді завод породистих коней і куди не раз доводилось їздити ад'ютантові 4-ї легкої кавалерійської дивізії.

Третя підгрупа — найбільша. Вона відкривається рисунком, виконаним невдовзі після приїзду письменника в Царство Польське. Його зміст дозволяє твердити, що Я. де Бальмен дуже швидко зблизився з передовими колами красноставської молоді, бо лише за таких умов він міг під написом «Січень 1838 року» намалювати заняття гуртка польської молоді з участю російського офіцера. Саме про таке зближення і дружбу Я. де Бальмена з поляками свідчить цілий ряд його рисунків, що розповідають про домашнє життя російських офіцерів у Царстві Польському. Кращі з них — соло офіцера в домашньому оркестрі; вечірні заняття офіцерів або музика і шахи;

підготовка артистів домашнього театру до виходу на сцену; офіцери слухають гру дівчат на арфах; ворожіння на картах; за чашкою чаю та ін.

Кілька рисунків цієї підгрупи освітлюють дружні взаємини між офіцерами і місцевим населенням. Ми бачимо їх (російських офіцерів і цивільних поляків) відвідувачами й господарями квартир, співрозмовниками з люльками в руках, за книжкою або за чашкою чаю чи склянкою вина. Та найбільша кількість красноставських рисунків розповідає про інтимні взаємини молодих полячок з російськими офіцерами. Тут ми бачимо такі сюжети: вписування офіцерами інтимної лірики в альбоми милих полячок і вручення їм букетів живих квітів, навмисні зупинки в квітнику, щоб відстати від товаришів і щось важливе сказати своїй супутниці, клятви польських дівчат у вірності й незмінності своїх почуттів до милих їм офіцерів * та розмови останніх з батьками своїх коханих.

Четверта підгрупа являє собою зарисовки характерних сцен офіцерського балу. В них відобразились усі його етапи. Підготовка до нього втілена в образи рисунка «Запрошені на бал». Розквіт балу — в епізодах великої мазурки, а перерви — в танцях завзятих одинаків у залах і на балконах, куди учасники балу виходили, щоб подихати свіжим повітрям і помилуватися красою літньої місячної ночі.

Всі красноставські рисунки відзначаються такою правдивістю зображення тодішнього поміщицького й офіцерського життя на Україні й у Царстві Польському, такою точністю відображення домашньої обстановки, вбрання, побуту і звичаїв, що вже перші дослідники назвали їх, як уже зазначалося, цінними документами тієї епохи. Ця думка знайшла свій дальший розвиток у дослідженнях радянських мистецтвознавців. У 60-ті роки біжучого сторіччя була зроблена спроба встановити імена людей, увіковічнених пером Я. де Бальмена, і знайти між ними особу автора. Але ця спроба не дала бажаних наслідків, бо на

---

* Так сприймаються слова молодої полячки, яка, звертаючись до своєї співрозмовниці й указуючи на офіцера з аксельбантом, говорить: «Нехай та хвилина, коли я перестану його кохати, буде останньою хвилиною мого життя». Ці слова польською мовою написані Я. де Бальменом над зображенням кімнати, в якій відбувається їхня розмова.

той час майже не було ніяких документальних свідчень про його зовнішність. Тепер ми уже дещо маємо: це відомості про зовнішню красу Я. де Бальмена, підкреслену ще Л. Жемчужниковим [18], про його синій мундир з червоними лацканами і обшлагами на рукавах та обов'язковий ад'ютантський аксельбант, про його місце на палубі корабля, коли він їхав до Криму 1842 р. («я міцно тримався, прихилившись до троса мачти, і курив свою сигару») [19]. Є графічне зображення цієї сцени в Кримському щоденнику, є його словесні автопортрети в рукописних повістях, створених під час служби в Білгородському уланському полку.

Якість рисунків Я. де Бальмена і деякі особливості його творчого методу можна охарактеризувати такими словами Л. Толстого, сказаними про творчість А. Чехова: «Він брав з життя те, що бачив, незалежно від його змісту... Та коли вже він щось брав, то відтворював його дивно образно і зрозуміло,— до дрібниць ясно... Те, що захоплювало його в час творчості, він відображав до останніх рисочок». Тому навіть часті повторення в його рисунках звичайних бальних сцен не втомлюють глядача, а дають йому естетичне задоволення, викликають у його душі відповідні почуття й настрої. Все це свідчить про безперечну талановитість їхнього автора, який завжди вмів яскраво відтворити характерну рису життєвого явища, облагородивши його «легким серпанком романтизму», зігріти «новими відтінками гумору» [20], то оповитого тонким ліризмом у зображенні сцен свого дитинства і зустрічей з милими йому людьми, то переплетеного з уїдливим сарказмом у зображенні сцен жандармсько-поліційної служби в Царстві Польському. Радянський мистецтвознавець М. Лернер, узагальнюючи позитивні оцінки попередників, сказав, що своїми рисунками талановитий художник «поставив міцний і тривалий пам'ятник і собі, і тому неповторному побутові, в якому він жив», що «спадщина Я. де Бальмена своєю потрійною цінністю — художньою, побутовою й історичною — заслуговує бути виданою цілком і повністю» [21].

Красноставський альбом-щоденник свідчить про зближення і дружбу Я. де Бальмена з передовими колами польської молоді 30-х років минулого сторіччя, про його обізнаність із процесом демократизації

революційного руху, спробами поєднати його з ідеями утопічного соціалізму і тактикою визвольної боротьби в умовах необмеженого панування військово-поліційного режиму. Робота над рисунками, що становлять Красноставський щоденник, була для Я. де Бальмена тим вищим класом літературно-мистецької школи, в якій він успішно оволодівав новим творчим методом — методом критичного реалізму і виходив на шлях, що вів його до зближення з позицією демократів, ідеологом яких ставав тоді І. Г. Белінський. Крім того, красноставські рисунки Я. де Бальмена кидають світло на героїчне минуле польського народу, вони можуть допомогти вченим братньої Польщі встановити імена ряду діячів тогочасного визвольного руху, чиї образи увічнені на рисунках цього альбома.

2

В особистому житті Я. де Бальмена періоду його перебування в Царстві Польському нічого особливого не трапилось. В ньому перемішувались приємні й неприємні події, явища і факти. Однією з приємних для нього подій було знайомство з поетом В. Теплляковим, коли той, їдучи за кордон, зупинявся у Варшаві й відвідував свого колишнього покровителя. Про В. Теплякова чимало розповідав йому генерал Шабельський. Від нього Я. де Бальмен узнав про службу В. Г. Теплякова в Павлоградському гусарському полку, його знайомство і дружбу з декабристами, ув'язнення тоді ще молодого поета в Петропавловську фортецю й херсонське заслання, турботу про нього Шабельського і службу в Одесі, Константинополі та Смирній, поїздку в Болгарію (в стародавню Мідію і Фракію), Грецію і Малу Азію, а також про знайомство і дружбу Теплякова з О. Пушкіним, В. Жуковським, П. Плетньовим, М. Гоголем, Ф. Глінкою та І. Лажечниковим. У Красностав Тепляков приїхав, очевидно, після мандрівок по Єгипту, Сірії та Палестині [22]. Мабуть, про нього в записнику Я. де Бальмен сказав, що «він був великим грішником», що «для клопотання помилування ходив до святої домовини», що «його, нарешті, звільнив (від гріхів.— *А. К.*) один пустельник гори Ліванської», що «він сім років ходив по світу й хоч би де знаходив (можливість.— *А. К.*) зробити якесь добре діло, хоч би

якого роду воно було,— мусив був робити навіть з небезпекою для свого життя, задовольняючись низькою і бідною долею», що він, «діючи таким чином, використовував для добра людей сили і знання, здобуті в тривалих мандрівках по Персії, Сірії та Єгипту» [23].

Та, мабуть, найприємнішим було те, що 29 червня 1838 р. його підвищено в чин штабс-ротмістра [24]. Очевидно, ця подія надихнула Я. де Бальмена на створення оригінального рисунка для своєї візитної картки, оригінал якої зберігається у ленінградського колекціонера В. О. Крилова. Бажаної привабливості своєї візитки автор досяг майстерністю рисунка, навколо якого симетрично розташовано гарно виписані слова. В центрі візитки — фамільний герб де Бальменів: графська корона, завершена симпатичним жіночим обличчям, під короною — щит і меч, а основою герба служить осідланий кавалерійський кінь. Над гербом великими друкованими літерами написано: «Его сиятельство», під цим написом (прямо над короною) — слово «Граф». Ліворуч від герба — «Яков», а праворуч — «Петрович». Відповідно під цими словами (тільки більшими літерами) — «Де» і «Бальмен». Під рисунком двома гнучкими рядками симетрично в'ються написи: «Адъютант начальника 4-й легкой кавалерийской дивизии» і «Гусарского его императорского высочества великого князя наследника цесаревича полка». Внизу візитки — знову великими літерами: «Поручик», а під ним — маленькими: «Амінь». Таке розташування слів «Поручик» і «Амінь» дозволяє думати, що цим оригінальним рисунком Я. де Бальмен прощався зі своїм поручицьким чином.

Неприємною для нього була звістка про те, що царська геральдія знову відхилила батькове прохання про затвердження за ним і його синами графського титулу. Ця звістка тривожила й примушувала думати над своїм майбутнім і майбутнім своїх молодших братів, перепліталася з чутками про тяжку долю збіднілої польської шляхти, поглиблювала в його душі симпатії до польського народу, пригніченого царизмом, і сприяла його зближенню з поляками, які знайомили його з ідеями Лелевеля і Сцегенного та місцевими спробами поєднати ідеї утопічного соціалізму з визвольно-революційним рухом (це знайшло своє відображення у красноставських рисунках).

У зв'язку з неодноразовим відхиленням геральдією прохання П. А. де Бальмена про затвердження за ним і його синами дворянського звання і графського титулу його старший брат — відомий у придворних колах флігель-ад'ютант О. А. де Бальмен — 5 червня 1839 р. надіслав листа міністрові юстиції Блудову, в якому писав, що 1835 р. комітет міністрів позитивно розв'язав питання про затвердження графського титулу за родом де Бальменів; цар погодився з таким рішенням і на цій підставі затвердив за ним, О. А. де Бальменом, графський титул, але за його рідним братом, Петром Антоновичем, цей титул не затверджується, хоч він уже двічі подавав у геральдію відповідні документи. Свого листа О. А. де Бальмен закінчив проханням звернути увагу на цю справу і наказати геральдії, аби вона затвердила графський титул за П. А. де Бальменом і його синами — штабс-ротмістром Яковом, поручиком Сергієм і унтер-офіцером Олександром [25].

П. А. де Бальмен сподівався, що після братового втручання знайомий міністр юстиції покладе край довгорічним клопотанням. Та ці сподівання були марними, бо згоди на затвердження за ним дворянського походження і графського титулу не давав сам цар.

Можна думати, що Я. де Бальмен, зарахований в офіцерський корпус графом, розгадав причину мовчання геральдії і зрозумів, що вона ніколи не задовольнить батькового прохання й не затвердить за ним дідівського титулу. Така думка підтверджується тим, що він почав підписувати свої листи й рисунки без титулу. Життя щороку підтверджувало його думку: молодші брати — Сергій і Олександр — у списках офіцерського корпусу графами не значились [26]. У деяких офіцерських документах (в тому числі й у військових наказах) почали з'єднувати частку «де» з їхнім прізвищем і писати одним словом з великої літери. Так було довго. Роки йшли, а бажана звістка з геральдії не надходила. За життя Я. де Бальмена і його батька вона так і не надійшла. Графський титул за линовицькими де Бальменами (Сергієм та Олександром Петровичами) затверджено тільки 11 лютого 1854 р. [27].

В кінці літа 1839 р. командуючий 4-м піхотним корпусом генерал Кайсаров одержав розпорядження

головного штабу сухопутних військ про передачу 4-ї легкої кавалерійської дивізії в Зведений кавалерійський корпус. Першого вересня 1839 р. почалася передислокація частин 4-ї легкої кавалерійської дивізії в район Умані та Вінниці. 6 жовтня Гусарський ерцгерцога австрійського Карла-Фердінанда полк був уже в містечку Новокостянтинові. 9 жовтня в місто Вінницю разом із штабом другої бригади прибув Гусарський його імператорського височества спадкоємця цесаревича полк (так 17 квітня 1838 р. найменований Павлоградський гусарський полк), а в місто Линці — Ольвіопольський уланський полк. 11 жовтня в Умань разом із штабом дивізії та штабом першої бригади прийшов Вознесенський уланський полк.

Я. де Бальмен не залишився байдужим до такої переміни місця служби. Умань давно цікавила його своїм славним минулим, відомим йому ще до служби в Царстві Польському. Він знав: на початку XIX сторіччя в Умані служив І. Котляревський, 1820 р., їдучи з Кам'янки до Тульчина, зупинявся О. Пушкін, а з 1819-го до кінця 1925 р. жив С. Г. Волконський. Красноставські приятелі збагатили його новими важливими знаннями. Там він дізнався, що одна з трьох груп польського революційно-демократичного товариства «Люд польський», організованого 1835 р. учасниками повстання 1830—1831 рр., називалася «Умань», що організатори її — солдати-емігранти, натхнені С. Ворцелем і Кремповецьким — так називали свою групу, аби привернути до себе народні маси України й Росії, з якими вони прагнули встановити дружні взаємини, необхідні для переможної боротьби з самодержавством і кріпосництвом за краще майбутнє. І хоч об'єктивно програма «Люду польського» була програмою буржуазно-демократичної революції, хоч її соціалістичні ідеали були утопічними, це революційно-демократичне товариство зробило значний вплив на розвиток визвольного руху в Польщі і на формування поглядів П. Сцегенного, який розгортав тоді свою діяльність у Люблінському воєводстві. Потрапивши до Умані, Я. де Бальмен використовував усі можливості, щоб глибше пізнати славне минуле Умані й Вінниці та інших міст і сіл, де були розташовані штаби полків і ескадронів його дивізії.

Документи головного штабу сухопутних військ того часу показують: підрозділи уланських і гусарських полків 4-ї легкої кавалерійської дивізії були розташовані навколо Умані та Вінниці. Ескадрони Вознесенського уланського полку зайняли, наприклад, такі містечка й села Уманщини: перший — Мишурів, Роси, Косенівку, Романівку, Іванівку, Баланочку і Поташ; другий — Молодецьке, Помойники, Старі Бабани, Молоді Бабани, Краснопілку, Пеньківку, Ксьондзівку; третій — Маньківку, Кинашівку, Червону Кам'янку, Тимошівку, Дзенгелівку і Подібне; четвертий — Малу Соколовку, Красноставківку, Нестерівку, Харківку; п'ятий — Кузьмину Греблю, Погоріле, Юрківку; шостий — Малу Ладиженку, Чорновод, Рапуху, Рижівку, Почухівку, Городницю, Колодисте; сьомий — Сушківку, Коржів Кут, Свинарку, Аполянку, Небелівку, Дубову і Коржівку; восьмий — Вишнеполе, Зеленків, Майданецька, Кам'янечне, Свердликове; нестройова рота — Дмитрушки, а кінний лазарет — Піковець.

Ескадрони Ольвіопольського уланського полку розквартирувалися в районі Іллінців, а ескадрони Гусарського його імператорського височества спадкоємця цесаревича полку — навколо Вінниці, в таких населених пунктах: перший — в Гаврилівці, Крушлинцях, Толепеньках; другий — в Ярошівці, Сушисках, Яйкові; третій — у Браїлові, Демидівці, Великій Жмеринці; четвертий — в Таврові, Шершневі, Ворошилові; п'ятий — в Янові, Забужиці, Уладівці, Глушинцях і Байківці; шостий — у Мизяківських хуторах, Дашківцях, Якушинцях і Сальнику; сьомий — у Жигалові, Кривошинцях, Калебабинцях, Антополі та Пікові; восьмий — у Глинокці, Писарівці, Черепашинцях, Хомутинцях і Гуляївцях; нестройова рота — в Людовиківці, Шереметівці, Вишні, а кінний лазарет — у передмісті П'ятничень. Ескадрони Гусарського ерцгерцога австрійського Карла-Фердінанда полку — навколо міста Новокостянтинів, у містечках і селах: Літині, Івзі, Багринівцях, Калнадеражі, Хмільнику, Старій Синяві, Летичеві, Жрубкові, Новій Синяві, Свічній та ін.

Значна віддаль між штабами бригад і полків та розкиданість ескадронів по містечках і селах утруднювали керівництво дивізією і вимагали від її командування та офіцерів штабу багато додаткового часу,

зусиль і енергії. В процесі влаштування ескадронів і організації навчання та служби на новому місці виникало чимало питань, які вимагали прямого втручання командування і штабу дивізії. Треба було (може, й не раз) навідатись у кожне село й містечко, де знаходився відповідний штаб, де були розквартировані солдати й офіцери дивізії. У таких поїздках начдива Шабельського, безперечно, брав участь і його ад'ютант. Іноді з наказом начдива йому доводилося самому їздити в штаб другої бригади у Вінницю, в штаби полків (у Новокостянтинів та Іллінці) і навіть у штаби деяких ескадронів.

З початком зими 1839—1840 року в полках 4-ї легкої кавалерійської дивізії, за давно встановленим порядком, у штабах помітно зменшилась кількість роботи. Почалися традиційні відпустки офіцерів на зимові святки. Одержав відпустку для поїздки додому й ад'ютант Шабельського. Зупинку в Києві Я. де Бальмен використав для зустрічі зі своїми давніми приятелями — П. Д. Селецьким та М. В. Юзефовичем, які розповіли йому про зв'язки студентів Київського університету з таємним польським революційним гуртком і особисто з Ш. Конарським, про арешти студентів університету, слідство і військовий суд над ними та розправу з 21 студентом, про розгром Київського університету і його закриття 17 березня 1839 р. та відновлення занять у 1839—1840 навчальному році. То був час, коли в Київському університеті почав складатися антикріпосницький нелегальний гурток передової молоді, учасників якого шевченкознавець П. Жур назвав київськими апостолами народної свободи, відзначивши, що вони тоді ще не мали письмового статуту, але у своїй діяльності керувались девізом: «Будемо невловимі, як повітря» [28]. Вірогідно, хтось із молодих київських апостолів свободи познайомився тоді з Я. де Бальменом, побачив у ньому людину, здатну стати членом їхнього гуртка, і вжив заходів, необхідних для залучення його до своїх лав, а згодом — і до участі в складанні програми майбутнього революційно-демократичного товариства.

Линовиця, як завжди, привітно зустріла Я. де Бальмена. В рідній сім'ї він відпочивав, справді, тілом і душею: завершував роботу над своїми красноставськими щоденниками, слухав оповіді сестри Наталії

про пирятинські новини, цікаві повідомлення брата Сергія та важливі батькові міркування й роздуми над хвилюючими явищами тодішнього життя, читав нові журнали, грав на гітарі, разом з братом Олександром розставляв у саду тенета на птахів та пастки на маленьких звірів. Новий 1840 рік зустрічав удома, а 2 січня удвох з сестрою Наталією хрестив дочку дворового селянина Григорія Онуфрійовича Корнієнка і його дружини Євгенії Іванівни. За старою традицією, 11 січня 1840 р. разом з усією батьковою сім'єю поїхав на іменини Т. Г. Волховської в Мойсівку. Серед численних гостей Тетяни Густавівни був і голова товариства мочеморд В. О. Закревський із своїми сестрами Софією та Марією. Приїзд Закревських для Я. де Бальмена був одним з приємніших епізодів того вечора: йому треба було дещо розповісти Вікторові Олексійовичу про своє перебування в Польщі, а з молодшою сестрою — Марією Олексіївною — хотілось просто поговорити, почути її голос, відчути на собі теплий погляд її лагідних очей. Три дні, проведені в Мойсівці, приємно вплинули на самопочуття Я. де Бальмена. В цьому благотворному впливі, здається, не другорядну роль відіграла присутність Марії Олексіївни Закревської, якій з трудом вдавалося приховувати свою прихильність до гарного й симпатичного штабс-ротмістра. Це перебування де Бальменів у мойсівському будинку Т. Г. Волховської знайшло своє відображення в рисункові Я. де Бальмена з написом: «Полтава. Пирятинський повіт. Маєток Т. Г. Волховської» [29]. На ньому зображена розмова письменника із своїми братами (Сергієм і Олександром) в присутності батька у гарно оформленій і щедро мебльованій кімнаті, яку Т. Г. Волховська давним-давно подарувала де Бальменам, а тому автор цього рисунка ще в студентські роки назвав її своєю.

Після гостювання у Волховської Я. де Бальмен супроводжував Закревських у Березову Рудку, був на зборах мочеморд, гостював у добрих сусідів і не помітив, як кінчилась відпустка. Треба було збиратися в Умань. Ввечері 25 січня 1840 р. виїхав з Линовиці, а о 4-й годині ранку 26 січня був на станції Киселівській, де зустрів С. Д. Горленка, якого проводжала сестра Любов Давидівна із своїм чоловіком — Д. М. Жеваховим. Семен Давидович Горленко служив

тоді теж у 4-й легкій кавалерійській дивізії й поспішав до Новокостянтинова, де знаходився штаб його полку. Приємна зустріч на поштовій станції і розмова в дорозі до самого Києва посіяли в душі добризичливого ад'ютанта Шабельського намір просити свого начальника взяти С. Д. Горленка на вакантну посаду другого ад'ютанта. Ввечері того ж дня Я. де Бальмен приїхав до Умані й приступив до виконання своїх обов'язків.

У службових і приватних поїздках до міст і сіл, де були розквартировані підрозділи полків 4-ї легкої кавалерійської дивізії, Я. де Бальмен настійливо шукав людей, які могли б розповісти йому щось нове про видатні місцеві події. Звичайно, таких людей він знаходив, і вони охоче розповідали йому про славне минуле, що назавжди збереглося в пам'яті народу й передавалось як естафета від покоління до покоління. Там він почув чимало нового про події визвольної війни 1648—1654 рр. і подвиги Б. Хмельницького та І. Богуна, про селянське повстання 1768 р. під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти, а також про повстання 1813—1835 рр., очолені У. Кармелюком. Почув він також розповіді про життя й діяльність голови «Південного товариства» декабристів П. І. Пестеля в Іллінцях, керівника Кам'янської управи «Південного товариства» С. Г. Волконського — в Умані та про заворушення селян 1826 р. на Уманщині у зв'язку з чутками, що там «з'явився син І. Гонти» і дав «наказ усім панам», аби вони, коли хочуть жити, негайно віддавали селянам землю і якнайшвидше виїжджали до Варшави [30]; та про заворушення в селі Дзенгелівці, яке спричинив 3 березня 1826 р. рядовий солдат Дніпровського полку О. Семенов, який, назвавшись флігель-ад'ютантом царя, сказав, ніби в нього є наказ царя заарештувати всіх панів Київської губернії й відвезти в Петербург, оголосив звільнення кріпаків від панщини й попросив їх допомагати йому виконати царський наказ, на що селяни відповіли згодою й рушили в сусідні села — Соколівку, Іваньки, Романівку та Мошурів [31].

В Умані та навколишніх селах молодий письменник, жадібний до пізнання героїчного минулого, міг зустріти тоді багато іноземців і освічених волелюбних людей, знайомих з подіями Французької революції 1789 р., ідеями О. Радищева та його книгою

«Путешествие из Петербурга в Москву». Тепер ми знаємо, що один рукописний примірник цієї книги О. Радищева знаходився в домашній бібліотеці священика села Краснопілки [32], в якому тоді була розквартирована частина солдатів і офіцерів другого ескадрону Вознесенського уланського полку. Не виключена можливість, що Я. де Бальмен зустрічався і з власником забороненої книги, говорив з ним і читав крамольні сторінки. І якщо це так, то в цих розмовах, звичайно, згадувалися видатні події недалекого минулого, віддавалась належна увага боротьбі волелюбних кавказьких народів, обговорювалися важливі питання, пов'язані з польським визвольним повстанням 1830—1831 рр.— розправи з учасниками цього повстання, справа Ш. Конарського, розстріляного в лютому 1839 р. в місті Вільно, та дике свавілля генерал-губернатора Бібікова у Київській та Подольській губерніях.

Вигідне місце розташування Умані на шляху сполучення Києва з Одесою сприяло перетворенню її в один з важливих торгових центрів України, що в свою чергу зумовлювало великі зібрання людей з різних вітчизняних і зарубіжних міст та нагромадження важливих і не дуже важливих новин та вістей з різних кінців. Невідомими стежками-доріжками з далекого Петербурга прийшли тоді дві новини, які зацікавили Я. де Бальмена і його друзів-однодумців. Перша з них — чутки про конфлікт М. Лермонтова з придворною знаттю на маскарадному балі перед новим, 1840-м роком, про його сутичку з де Барантом на балі у графині Лаваль 16 лютого 1840 р. і дуель з ним, про військовий суд над поетом і повторне заслання на Кавказ [33]. Друга новина — звістка, що в Петербурзі вийшла з друку невеличка книжка поезій Т. Шевченка під назвою «Кобзар», що автор її — колишній кріпак з якогось повіту Київської губернії, що він народився і виріс десь зовсім недалеко від Умані. Слідом за цими чутками на Уманщину прийшла і незвичайна книжка незвичайного поета. Вона справила на читачів небувале враження, «розрушила апатію і викликала любов до рідного слова», як сказав у своїх спогадах О. С. Афанасьєв-Чужбинський [34].

Шевченків «Кобзар» привернув увагу Я. де Бальмена вже тим, що відкривався вдало виконаним ри-

сунком В. Штернберга, а серед імен людей, яким автор присвятив свої поетичні твори, були імена його знайомих і друзів: співучня по Ніжинській гімназії вищих наук, недалекого сусіда Є. Гребінки, вельмишановного і доброзичливого В. Жуковського, популярного письменника Г. Основ'яненка і вже відомого на Україні художника В. Штернберга. Добірна народна мова «Кобзаря» чарувала чутливу душу Я. де Бальмена, захоплювали його й патріотичні думки Тараса Шевченка про сучасне й минуле рідного народу. Дружні розмови з С. Д. Горленком, призначеним 11 червня 1840 р. на посаду другого ад'ютанта начальника 4-ї легкої кавалерійської дивізії [35], допомагали Я. де Бальмену зрозуміти суть історичної романтики в трьох останніх творах Шевченкового «Кобзаря», примушували його думати-гадати над тим, чому народ, який так героїчно боровся проти турецького й польсько-шляхетського поневолення в недалекому минулому, мирився з самодержавно-кріпосницьким поневоленням.

1840 рік ще раз порадував Я. де Бальмена. Цю радість на початку жовтня приніс йому приїзд академіка К. І. Рабуса, який з 1835 р. жив у Москві, де працював викладачем перспективи в архітектурному училищі. Зустріч з ним Я. де Бальмен увіковічив рисунком «Провінціальний маскарад, присвячений Карлу Івановичу Рабусу» [36]. Цей невеличкий рисунок свідчить насамперед про палку любов і глибоку повагу Я. де Бальмена до свого вчителя та про дружні взаємини між ними. На жаль, ніхто не записав їхніх розмов. Тому не можна сказати, що саме говорив тоді талановитий художник-педагог своєму щедро обдарованому учневі. Але, знаючи його московські взаємини з нескореним декабристом М. Ф. Орловим [37], можна здогадуватись про загальну спрямованість їхніх розмов.

У позаслужбовий час ад'ютанти І. П. Шабельського мали можливість всебічно обговорювати найрозмаїтіші питання. Свої думки висловлювали відверто, забуваючи іноді, що знаходяться у військовому поселенні. Часто згадували милу Пирятинщину, рідних, друзів і приятелів. Звичайно, торкались несподіваного одруження Д. М. Жевахова з молодшою сестрою С. Д. Горленка — Любов'ю Давидівною, з якою у молодого штабс-ротмістра під час передостанньої зу-

стрічі почали складатися взаємини, в яких тонули їхні далекі родинні зв'язки. В Умані Я. де Бальмен написав невеличку картинку під назвою «Станция Киселевская», яка стала початком альбома для княгині Л. Д. Жевахової. Там же і з тією ж метою написані «Интрижка его сиятельства, князя Жевахова», «Язык мой — враг мой» та «Царство небесное».

У другій половині грудня 1840 р., коли почався період традиційних відпусток, начальник 4-ї легкої кавалерійської дивізії відпустив додому і своїх ад'ютантів. Як і в попередні роки, зимову відпустку вони проводили вдома та в сусідніх селах, у друзів і приятелів. Я. де Бальмен цього разу часто їздив до молодих Жевахових у Лутайку, куди приїжджав і С. Д. Горленко. Там вони брали участь у новорічному балі, бавилися з маленьким сином Жевахових, розповідали їм цікаві епізоди з життя 4-ї легкої кавалерійської дивізії в Києво-Подільських військових поселеннях та з своєї ад'ютантської служби у Шабельського. Другим місцем, куди охоче їздив Я. де Бальмен, була Березова Рудка, де йому були щиро раді й уміли захопити важливими й корисними новинами, цікавими розповідями та приємною музикою.

3

Під час традиційної грудневої відпустки 1840 р. в Петербурзі готувався височайший наказ про призначення Я. де Бальмена ад'ютантом до генерал-лейтенанта Герштенцвейга, який тоді командував Зведеним кавалерійським корпусом. Хто був ініціатором цього призначення — встановити не можна. Але можна припустити таке. Тодішній гевальдигер штабу 4-ї легкої кавалерійської дивізії ротмістр В. В. Юзефович дуже добре знав Я. де Бальмена. Зокрема, знав його інтимну історію з С. Вишневською і його захоплення літературною творчістю. Знав навіть спрямованість думок волелюбного штабс-ротмістра і деякі його літературні твори. Коли ж Юзефович дізнався про характер уманських рисунків свого колишнього друга, він приплюсував до них його недозволені розмови в Царстві Польському і в селах Уманщини та Вінниччини й вирішив, що настав час позбутися улюбленця І. П. Шабельського, який міг узяти його старшим ад'ютантом свого штабу. З цією метою В. Юзе-

фович, як начальник поліційної служби в дивізії, без відома і згоди начдива (поліція у військових поселеннях користувалася тоді дуже великими правами) міг поставити це питання перед обер-гевальдигером штабу корпусу, який мав право подавати свої пропозиції не тільки командуючому корпусом, а й вищому командуванню. Вірогідність цієї здогадки підтверджується тим, що 1841 р. В. Юзефович уже був старшим ад'ютантом штабу 4-ї легкої кавалерійської дивізії.

Височайший наказ про призначення Я. де Бальмена ад'ютантом командуючого Зведеним кавалерійським корпусом підписано 29 грудня 1840 р.[38]. В Умані його одержано в середині січня 1841 р. Несподіваний наказ не сподобався ні Шабельському, ні його ад'ютантові. Та вони мусили виконувати його, і Я. де Бальмен поїхав до Вознесенська, де знаходився штаб Зведеного кавалерійського корпусу. З цим містом він познайомився ще 1837 р., коли служив у Охтирському гусарському полку. Тоді ж дещо узнав і про генерал-лейтенанта Герштенцвейга. Учасник Вітчизняної війни 1812 року і закордонного походу, він довго служив під начальством цесаревича Костянтина Павловича у Варшаві, а з 1835 р.— командував Зведеним кавалерійським корпусом. Про його людські якості Я. де Бальмен чув як позитивні, так і негативні відгуки. Одні говорили, що Данило Олександрович Герштенцвейг (1790—1848) — освічена й культурна людина. Інші називали його ремінцевим генералом, плацпарадником, аракчеєвцем у повному значенні цього слова. Згадуючі ці відгуки й міркуючи над ними, Я. де Бальмен дійшов висновку, що Герштенцвейг — не Шабельський і працювати з ним буде нелегко.

Перша зустріч з ним справила на Я. де Бальмена неприємне враження. Йому не сподобались як надмірна офіційність зустрічі, так і зразково педантичне роз'яснення обов'язків ад'ютанта командуючого корпусом. Початок служби не змінив їхніх взаємин, а розповіді знайомих офіцерів Охтирського гусарського полку та штабу другої бригади 5-ї легкої кавалерійської дивізії про аракчеєвські вчинки й дії генерал-лейтенанта Герштенцвейга, які наводили жах на солдатів і офіцерів (в тому числі й на офіцерів його штабу), посилювали неприємне враження від першої зустрічі. Не склались у нього потрібні взаємини і з ад'ютантами командуючого корпусом — майором

К. Коростовцевим та ротмістром І. Самаржі. Внаслідок цього у Я. де Бальмена виникла думка, що він не зможе бути ад'ютантом Герштенцвейга. У таких роздумах минуло немало днів, а в кінці лютого він подав прохання про надання йому відпустки на один рік. Генерал Герштенцвейг без заперечень звільнив його від виконання обов'язків свого ад'ютанта.

Час приїзду Я. де Бальмена додому допомагає визначити дарчий напис на альбомі його рисунків, над яким він почав працювати ще в Умані, а закінчив уже в Вознесенську. На першому його аркуші чітко написано: «Її сіятельству княгині Любові Давидівні Жеваховій — 1 березня 1841 року». Поставлена тут дата свідчить: цього дня Я. де Бальмен був уже на Пирятинщині, цього дня він приїжджав у Лутайку до Жевахових або їхав до них, аби вручити цей альбом Л. Д. Жеваховій. Отже, додому (на Пирятинщину) Я. де Бальмен приїхав не пізніше 1 березня 1841 р. Значний інтерес викликає і другий аркуш альбома, на якому тогочасним атраментом написано: «Павло Олексійович Дорошенко — становий пристав першого стану». Нижче двома стовпчиками повторено прізвище, ім'я та по батькові цього ж поліційного чиновника, у віданні якого була третина населених пунктів тодішнього Пирятинського повіту, в тому числі й Линовиця та Лутайка [39]. Ще нижче чотирма колонками розташовано понад тридцять підписів.

За відсутністю потрібних архівних документів не можна сказати, коли і як потрапив цей альбом рисунків Я. де Бальмена з дарчим написом княгині Л. Д. Жеваховій до П. Дорошенка. Можна сказати лиш те, що до станового пристава він потрапив не з волі, а всупереч волі його автора. А коли так, то на цій підставі припускаємо: в руках П. Дорошенка він опинився після конфіскації його у Я. де Бальмена, затриманого тоді поліцією першого стану Пирятинського повіту — за власною ініціативою або за відповідними сигналами з Умані чи Вознесенська, де створювались ці неблагонадійні рисунки. У такому випадку дальша історія даного альбома могла бути такою: у справах поліції першого стану Пирятинського повіту, квартира якого знаходилась тоді в селі Сасинівці, він зберігався до смерті його автора; після цього альбом міг стати власністю станового пристава П. Дорошенка і зберігатись у його сім'ї. Десь напри-

кінці XIX сторіччя хтось із нащадків П. Дорошенка передав його внукові Л. Д. Жевахової — Миколі Давидовичу Жевахову, який 1897 р. взяв його в дорогу оправу із золотим тисненням своїх ініціалів та князівської корони, а на першому аркуші написав: «Князь Микола Давидович Жевахов. 1897 р.».

Альбом складається з десяти рисунків. Вісім з них мають авторські назви або позначки, які в нашій роботі можна використати замість назв. Тільки на двох із них немає жодних написів. Ми вирішили першому з них дати назву «Довгождана зустріч», а другому — «За театральними кулісами». Крім авторських назв і позначок про місце й час подій, зображених автором, на п'яти рисунках хтось зробив написи, які вказують прізвища й імена героїв тих рисунків. Серед них — Д. М. Жевахов, Л. Д. Жевахова, її брат С. Д. Горленко і Я. П. де Бальмен. Портрет останнього з них указаний на трьох рисунках: «Станція Киселівська», «Лутайка» і «Довгождана зустріч». Важливість цих написів не можна переоцінити, бо вони — єдині документи 40-х років минулого сторіччя, які авторитетно свідчать, що молодий офіцер, зображений на двох рисунках біля Д. М. Жевахова, а на третьому — перед манекеном, є справді Я. де Бальмен, бо ці свідчення зроблені людьми, які дуже добре його знали. Вони вказали нам зображення письменника серед численних образів людей на його рисунках, отже, ми маємо міцну основу іконографії Я. де Бальмена.

Свої рисунки він розмістив у такій послідовності: «Молитвами Вашими избавился» «Интрижка его сиятельства князя Д. М. Жевахова», «Ох, матушка! Жонка сюда!», «Станция Киселевская», «Долгожданная встреча» «Солоновский яр», «За театральными кулисами», «Царство небесное», «Язык мой — враг мой» і «Лутайка». Така послідовність приховувала негативне ставлення автора до князя Жевахова, що виявилося в цих напівжартівливих-напівсерйозних рисунках, овіяних глибокими почуттями.

Між тим, суть цього невеличкого альбома, подарованого дружині Д. М. Жевахова, можна легко збагнути, якщо названі нами рисунки розташувати в іншій послідовності: «За театральными кулисами», «Интрижка его сиятельства князя Д. М. Жевахова», «Язык мой — враг мой». «Царство небесное», «Молитвами Вашими избавился», «Долгожданная

встреча», а вже після них — «Станция Киселевская», «Ох, матушка! Жопка сюда!» і «Лутайка», а на завершення цього ряду — «Солоновский яр».

У такій послідовності вони кидають світло на ті інтриги, якими князь Жевахов готував грунт для одруження з Л. Д. Горленко, на їхнє сімейне життя та взаємини з автором рисунків, що з'явилися на світ внаслідок зустрічі з молодими Жеваховими на станції Киселівській, розповідей С. Д. Горленка про одруження сестри та спогадів письменника про свої взаємини з 16-річною Любов'ю Давидівною, взаємини, в яких почали з'являтися нові почуття, значно сильніші й важливіші, ніж юнацька дружба між далекими родичами.

На першому рисунку князь Жевахов показаний за кулісами театру в ту хвилину, коли він, байдужий до того, що діється на сцені, зосереджено обмірковує план заходів у боротьбі за одруження з дочкою маршала прилуцького дворянства Давида Семеновича Горленка. Три наступних рисунки говорять про те, що для досягнення поставленої мети князь Жевахов вдався до брудної інтриги: почав поширювати між місцевим дворянством чутки чи то про ув'язнення, чи то про смерть Я. де Бальмена. П'ятий рисунок — це оригінальне художнє втілення теплих почуттів Л. Д. Жевахової до друга своєї юності, почуттів, сила яких допомагала йому звільнитися від тих перешкод, які так довго заважали їхній зустрічі. Та коли він приїхав додому, Любов Давидівна вже була дружиною Д. М. Жевахова. Тому-то довгождану зустріч йому довелося відзначити поклоном до манекена, який ще залишився в її дівочій кімнаті. Сьомий, восьмий і дев'ятий рисунки відображають датовані зустрічі Я. де Бальмена з подружжям Жевахових на станції Киселівській 26 січня 1840 р., на новорічному балі 1841 р. і ввечері 10 січня 1841 р. в невеличкій кімнаті лутайського маєтку Жевахових, коли вони в присутності Я. де Бальмена і С. Д. Горленка бавилися своїм маленьким сином. А останній рисунок («Солоновский яр»), датований 6 січня 1841 р., розповідає чи то про випровадження до місця служби своїх новорічних гостей, чи то про поїздку до друзів.

Сміливо як для того часу трактовано тему рисунка «Царство небесное», в якому замість відомої церковної легенди про рай зображена звичайна сценка зем-

ного поміщицького дозвілля з прислугою та горілкою, і не менш сміливо показано невисоку мораль князя Жевахова.

Розглянуті твори засвідчили зростання художньої майстерності Я. де Бальмена, що проявилося насамперед у композиційній довершеності рисунків, відсутності зайвих образів і деталей. Талановитий учень К. Рабуса показав свою майстерність, зокрема, в техніці чорної акварелі, якою виконано чотири малюнки, що ввійшли до цього альбома: «Интрижка его сиятельства князя Д. М. Жевахова», «Станция Киселевская», «Язык мой — враг мой» і «Лутайка».

15 березня 1841 р. військовий міністр граф Чернишов підписав височайший наказ про надання штабротмістрові де Бальменові річної відпустки і звільнення його з посади ад'ютанта командуючого Зведеним кавалерійським корпусом [40]. Поки височайший наказ пройшов свій шлях з Петербурга до Вознесенська, а звідти — до Линовиці, відпускник встиг відпочити й погостювати у родичів, друзів і приятелів. Передусім — у Закревських. Там 28-річний штабсротмістр відчув, що не байдужий до 24-річної Марії Олексіївни. У нього з'явилось бажання бачитись і говорити з нею, відчувати її поруч із собою. І він не чинив опору таким почуттям і бажанням: частіше приїжджав у Березову Рудку, дедалі більше часу проводив з Віктором Олексійовичем та його сестрами. Марія, помітивши зміну, що відбулася в душі милого їй сусіда, відповідала йому такими ж почуттями. Зміну взаємин між ними, звичайно, помітили як мати Марії і її старша сестра Софія, так і брати — Платон, Віктор і Михайло. Всі вони раділи з цього й докладали зусиль, щоб ці взаємини розвивались.

У цій сім'ї Я. де Бальмен знайомився з новинками вітчизняної літератури: посмертними виданнями творів О. Пушкіна, творами В. Жуковського, М. Лермонтова, В. Одоєвського, М. Загоскіна, І. Лажечникова, Г. Основ'яненка, М. Павлова, В. Сологуба, М. Жукової та Є. Гребінки — в них Я. де Бальмен відчував гарячий подих суспільного життя свого народу. Його хвилювала й літературна критика, перейнята передовими ідеями часу, прагненням перетворити художню літературу в засіб боротьби за зміни в суспільному житті. Все це сприяло тому, що Я. де Бальмен вирішив знову взятися за перо письменника.

Позитивну роль у цьому відіграли творчі успіхи старших вихованців Ніжинської гімназії вищих наук (М. Гоголя і Є. Гребінки), а також розмови в сім'ї Закревських у зв'язку з тим, що сестри Віктора Олексійовича (Софія і Марія) узнали про анонімне опублікування Яковом на сторінках пушкінського «Современника» початку роману «Письма совоспитанниц». Друзі радили завершити роман і надрукувати його в якомусь журналі.

Під враженням цих розмов із Закревським хід подій міг бути таким: Я. де Бальмен успішно працював над романом, не заперечуючи можливості публікації його в періодичній пресі, але вперто не хотів обнародувати своє авторство. Таку непохитність мотивував тим, що не впевнений у силі свого таланту й успіхові роману, що дядько Олександр усі свої твори друкував анонімно, що, зрештою, друкувати твір під власним іменем небезпечно. Вихід було знайдено: опублікувати роман під надійним псевдонімом. Таким псевдонімом могло бути ім'я Софії Закревської, яка, за свідченням О. С. Афанасьєва-Чужбинського, була відома на всій Пирятинщині цікавими розповідями різних епізодів з давнього побуту місцевих панів. Софія Олексіївна не заперечувала, а погодившись, зберігала таємницю цього псевдоніма, бо розуміла, що її ім'я надійно захищало Якова від службових неприємностей [41]. Тодішні пирятинці так і вважали С. Закревську письменницею, авторкою творів «Институтка», «Ярмарка» і «Креницы», а щодо справжнього їх автора не виникало жодних підозр навіть у найпильніших місцевих жандармів, у тому числі й у тодішнього маршала пирятинського дворянства — генерал-майора Д. Селецького та його запопадливих інформаторів.

Першого удару по цій таємниці завдав 1865 р. М. Голицин. У його «Словнику російських письменниць» про письменницю С. Закревську відомостей не подано. Так само і в Енциклопедичному та Біографічному словниках Брокгауза і Єфрона та Половцева. А у виданій 1946 р. праці М. Шагінян «Тарас Шевченко» сказано, що в довідковій літературі і в дворянських родовідних книгах «письменниці Софії А. Закревської немає ні серед членів сімей, ні серед жінок Закревських», що наполегливими й ретельними пошуками «не вдалося визначити, хто і звідки

Софія А. Закревська». Тому М. Шагінян дійшла висновку: «Софія А. Закревська» — не прізвище письменниці, а літературний псевдонім, що за ним ховалась Олександра Олексіївна Закревська або ще якась сестра В. О. Закревського» [42].

Роздуми М. Шагінян зацікавили й автора цієї роботи. Хотілося знайти документальні матеріали про життя й творчість С. Закревської. Та довгорічні шукання дали дуже мало. В Полтавському обласному державному архіві вдалося знайти документи, які свідчать: Софія Олексіївна Закревська жила на Полтавщині в першій половині XIX сторіччя. У сповідних списках села Березова Рудка за 1800 рік вона записана п'ятирічною дочкою 30-річного майора Олексія Григоровича Закревського і його 25-річної дружини Варвари Іванівни. Відповідні записи про неї знаходимо в таких же книгах за 1816-й, 1825-й, 1831-й і 1843 роки.

Її ім'я назвав М. А. Маркевич серед своїх знайомих. 1849 р. про неї двічі згадувала у своїх листах до професора Петербурзького університету П. О. Плетньова дядина тоді вже покійного письменника Глафіра Миколаївна де Бальмен. 10 квітня вона писала йому, що свого листа передає через вихованку Катеринінського інституту Софію Олексіївну Закревську, а в листі від 2 травня того ж року жалкувала, що Закревська ще не приїжджала до нього, і пояснювала це хворобою її молодшої сестри. Вдалося знайти листи і самої С. Закревської. В одному з них, описуючи своєму другові типовий день у Лемешівці, де вона проживала з сестрою Марією, говорила про невимовну нудьгу й бажання «піти куди-небудь якомога далі». У другому, написаному 10 липня 1848 р., повідомляла своєму знайомому Андрію Яковичу, що у зв'язку з арештом братів (Віктора і Михайла) та С. П. де Бальмена їздила в Линовицю, до графині де Бальмен, аби разом з нею «розділити спільне горе» [43].

Про літературну діяльність С. Закревської сказано тільки генерал-майором Д. П. Селецьким у його доносі про тост за Французьку республіку, проголошений 15 квітня 1848 р. в Мойсівці, та Афанасьєвим-Чужбинським у «Спогадах про Т. Г. Шевченка», опублікованих 1861 р. Перший з них назвав С. Закревську авторкою «деяких статей» і повідомляв, що вона

надсилає їх у Петербург, а там Є. П. Гребінка та його приятель Б. І. Даль віддають їх до друку [44]. Другий, розповідаючи про зустріч з нею 29 червня в Мойсівці, сказав про неї тільки те, що вона «надрукувала в «Отечественных записках» свою «Институтку» [45]. Більше нічого про С. О. Закревську як письменницю Д. Селецький і О. Чужбинський не сказали, як нічого про неї не сказали Є. Гребінка, В. Даль і М. Маркевич та інші письменники й художники того часу, що бували тоді на Полтавщині й знали її особисто, як ні словом не згадали про неї в своїх листах, щоденниках та спогадах і тодішні критики, історики літератури, цензори, видавці та численні шанувальники вітчизняних письменників. Не дали потрібних результатів і пошуки перших літературних спроб С. Закревської, варіантів повістей, опублікованих під її іменем, та будь-яких свідчень про її творчу роботу на літературній ниві. Коротко кажучи, жодних слідів літературної діяльності С. Закревської знайти не вдалось.

Не на користь С. Закревської як письменниці говорить і те, що вона ніякої участі в літературному житті свого часу не брала; що в дитинстві в неї не було домашнього літературного оточення, яке могло б зробити на неї такий вплив, що література стала б для неї важливою справою всього її життя; що Катерининський інститут, в якому вона навчалась і виховувалась *, не міг підготувати її до творчої літературної роботи, як не міг дати їй знань, потрібних для написання таких творів, як «Институтка», «Ярмарка» і «Креницы». Звідси — висновок: Софія Олексіївна Закревська не була авторкою названих нами творів і взагалі не займалася літературною діяльністю. Її ім'я було псевдонімом Я. де Бальмена, якому треба було надійно сховати своє авторство. Цим пояснюється, зокрема, й те, що Закревська не спілкувалася з тодішніми літераторами, не встановлювала творчих взаємин навіть з місцевими, добре знайомими їй письменниками, не бувала в літературних салонах, у гуртках і товариствах свого часу.

* Катерининський інститут — закритий навчальний заклад для обер-офіцерських дочок. Заснований 1798 р. в Петербурзі як училище ордена св. Катерини. Мета навчання в ньому зводилась до того, щоб вихованки інституту вміли доглядати дітей, вести господарство, стежити за прислугою і бережливо витрачати продукти та гроші.

4

Закінчення роботи над «Письмами совоспитанниц» ставило перед Я. де Бальменом нові питання. Треба було вирішувати, де друкувати твір і в який спосіб подати туди рукопис. Перше питання розв'язалося легко: друкувати роман вирішено в Петербурзі. Значно важчим виявилося друге питання. В Петербург рукопис можна було надіслати поштою, спеціально призначеним для цього посланцем, передати через знайомого, який їхатиме в столицю, або відвезти самому. Як розв'язалося це питання — сказати було б важко, якби на останньому и передостанньому аркушах його записника не було рисунків «Невский проспект» та «Смольный монастырь». Наявність цих рисунків дозволяє думати, що Я. де Бальмен сам їздив у Петербург. Таку думку мимоволі навіює недавно знайдений лист Я. де Бальмена, в якому він 12 червня 1841 р. повідомляв В. Закревському, що вісім днів не був удома й привіз для Марії Олексіївни новий музичний твір П. Селецького, з яким зустрічався в Києві. Ймовірність такого припущення підтверджується вже тим, що за вісім днів не важко було з'їздити в Петербург, віддати до друку рукопис і, повертаючись додому, зустрітися в Києві з П. Селецьким.

На користь нашої гіпотези про походження псевдоніма Я. де Бальмена з сім'ї березоворудських Закревських говорить і недавно виявлений жартівливий лист письменника до В. Закревського. В даному випадку для нас особливо важливий підпис Я. де Бальмена, втаємничений для сторонніх, але зрозумілий його березоворудському другові,— «Отакая то шо вы самы знаете». У цьому підписі Я. де Бальмена просвічується його псевдонім («С. Закревська»), співавтором якого був і В. Закревський. Тому молодий письменник міг так підписати свого листа, а В. Закревський — зрозуміти, хто ховався за таким підписом.

У Петербурзі Я. де Бальмен, напевне, зустрівся з Є. Гребінкою, який міг познайомити його із своїми петербурзькими друзями, в тому числі й з Т. Г. Шевченком *. Знаючи характер добродушного Є. Гребінки,

* Можна припустити, що їхня зустріч відбулася в першій половині червня 1841 року на квартирі Є. П. Гребінки, у якого тоді часто бував Т. Шевченко.

можна думати, що він активно включився в розв'язання питань, з якими його друг приїхав до столиці: доводив йому, що тепер треба друкувати свої твори в «Отечественных записках», і, мабуть, узяв на себе обов'язок контролювати проходження рукопису повісті через цензурні митарства і підготовку його до друку.

Є. Гребінка не міг не розповісти Я. де Бальмену про новини літературного життя столиці, про причини загострення взаємин між А. Краєвським та Ф. Булгаріним і М. Гречем, про утиски цензури і нові статті критика В. Г. Белінського, його роль у журналі «Отечественные записки» та небувале захоплення його статтями й зростання його авторитету в тогочасній літературі. В Петербурзі Я. де Бальмен, очевидно, узнав багато нового про життя, творчість і смерть М. Лермонтова й глибше зрозумів волелюбні твори бунтівливого поета,— це засвідчує той факт, що на останній сторінці його записника з'явились такі рядки з поеми «Мцыри»:

Я молод, молод... Знал ли ты
Разгульной юности мечты?
Или не знал, или забыл,
Как ненавидел, как любил;
Как сердце билося живей
При виде солнца и полей
С высокой башни угловой,
Где воздух свеж...

Цей записник Я. де Бальмена зберігається в Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді і являє собою зошит середнього формату (24×20 см). Він складається з 16 аркушів білого паперу, на яких чітко просвічуються водяні знаки «УФНСП» і цифра (1834). Рукопис займає 23 сторінки, списані то чорним, то коричневим атраментом. Лицеві сторінки перших чотирьох аркушів прикрашені малюнками з написами: «Ах, как тяжело», «Опасность велика, но кто таков, как бог», «У страха глаза велики», «Желаю полного успеха». Як уже зазначалося, передостанній аркуш тексту записника прикрашений малюнком «Невский проспект», а наступний (уже чистий) — малюнком «Смольный монастырь».

Текст записника починається словами: «Положити на кого-небудь заріканння», а кінчається дуже стислим

записом роздумів автора над такими явищами суспільного життя, як рутина, догматизм, доктрина. Тут занотовано влучні думки і вислови, яскраві порівняння й метафори, прислів'я і приказки, власні спостереження й роздуми над різними явищами природи та життя людей; зроблено коротенькі виписки з творів О. Пушкіна, В. Жуковського, М. Лермонтова, В. Сологуба і М. Жукової та з газети «Северная пчела» і журналу «Сын отечества».

Багатство записника Я. де Бальмена визначається великою кількістю важливих думок, занотованих на його сторінках, красою і різноманітністю їхньої форми. Тут засвідчено широту його мистецьких зацікавлень і загальний напрямок розвитку його суспільно-політичних та естетичних поглядів. Ці погляди суголосні поглядам таких письменників і митців, як Пушкін і Лермонтов, Шекспір, Байрон, Вольтер, Рубіні, Ріхтер, Бетховен, Гаварні, Гюго, Шопен.

Наслідки порівняльного аналізу записника Я. де Бальмена і його творів показують: у процесі роботи над художніми творами він ним користувався. Так, занотовані в записнику думки про сільське життя, яке відіграє важливу роль у формуванні індивідуальних особливостей і самобутності характеру, без чого не було і «немає людської величі», не важко знайти в його творах, зокрема в рукописній повісті «Отрывки из заброшенного дневника», де читаємо: «Я жив і навчався вдома, в селі, майже не виїжджаючи звідти. Я звикся, зріднився з сільськими звичаями. Я дуже люблю їх». У повісті «Институтка» її героїня — Глафіра пише інститутським подругам про своє життя в селі: «Я не заперечую, сільське життя дуже одноманітне. Найнезначніший випадок, що порушує його вічну одноманітність, здається важливою подією; та, як на мене, саме це й надає йому особливої принадності» [46]. Принципове протиставлення сільського життя великосвітському («в столицях жінки одержують, може, й кращу освіту, але навички вищого світу скоро згладжують характери і роблять душі так само одноманітними, як і головні убори») помітно як в «Отрывках из заброшенного дневника», так і в «Институтке», де воно відчувається майже в кожному листі Глафіри до своїх петербурзьких співученицьь.

Звичайно, не всі думки, внесені у записник, були використані Я. де Бальменом у роботі над художніми творами. На жаль, не знайшли свого належного втілення його останні думки про особливості позитивного героя, якого в рідному середовищі вирізняла «цілковита байдужість... до дріб'язкових інтересів громадянства», непримиренність до того, «до чого (всі.— *А. К.)* давно звикли», і готовність до самопожертвування. Тому авторові записника він «здавався істотою особливого роду», справжнім героєм, який «не знав, що таке страх» [47]. Мабуть, із роздумами письменника над суттю образу позитивного героя та його роллю в суспільному житті народу пов'язана і згадана нами виписка з поеми М. Лермонтова «Мцыри».

Після поїздки в Петербург Я. де Бальмен відпочивав удома. Відвідував Каппістів у Ковалівці, Кочубеїв і Мусіних-Пушкіних у Калужинцях, Сельцьких у Малютинцях, Жевахових у Лутайці, а найчастіше бував у Закревських в Березовій Рудці, де минули кращі дні його річної відпустки. Тому через рік він з такою теплотою згадуватиме своє перебування там, В. Закревського назве найнадійнішим другом і з такими почуттями передаватиме вітання всім рідним Віктора Олексійовича, його матері й сестрам.

Кінець 1841 р. приніс Я. де Бальменові велику радість: у № 12 журналу «Отечественные записки» під псевдонімом «С. Закревська» була опублікована його повість «Институтка». За жанром «Институтка» — невелика повість, в якій розповідається про життя героїв протягом кількох місяців. Автор назвав свій твір романом, очевидно, тому, що в основу його сюжету покладено історію інтимних взаємин інститутки Глафіри і молодого офіцера Валентина Михайловича. Такий підхід до визначення жанру цього твору перегукується з визначенням жанру «Отрывков из заброшенного дневника», також названого автором романом на такій самій підставі, і це ще раз говорить про те, що обидва твори написані одним письменником. Та і взагалі вони багато в чому подібні. В обох змальоване життя земляків-пирятинців. Прототипами деяких персонажів були ті ж самі особи, а деякі з них в обох творах виступають під своїми власними іменами й в однаковому освітленні. Так, прототипами позитивних героїв «Отрывков из заброшенного днев-

ника» й «Институтки» виступають С. Вишневська і сам Я. де Бальмен, а Т. Г. Волховська в обох творах названа її справжнім ім'ям.

Не випадковою видається й подібність деяких оригінальних вчинків та дій головних героїв названих повістей. Так, героїня «Отрывков из заброшенного дневника» надіває кивер свого коханого і цим остаточно зачаровує його. Героїня «Институтки» надіває картуз Валентина Михайловича, бере його шаблю, танцює в такому наряді, справляючи на свого коханого аналогічне враження. Героїня першого твору насміхається з огрядного розмістра та його залицянь до неї і заявляє про своє захоплення іволгою, а героїня другого твору підсміюється з такого ж огрядного ротмістра і з глибоким задоволенням слухає, як любима нею іволга перегукується з соловейком.

Сюжет для повісті «Институтка» Я. де Бальмен узяв також з життя дворянської молоді 30-х років минулого сторіччя. В ній він порушив і по-своєму розв'язав одну з важливих проблем того часу, яка не переставала його хвилювати,— проблему шлюбу. Він різко засудив звичайну на той час модель шлюбу, який грунтувався на економічній вигоді, і ратував за шлюб, основою якого було б тільки взаємне кохання. Об'єктивно це відбивало боротьбу передової молоді того часу проти старих принципів суспільного життя. Тому основний конфлікт повісті «Институтка» — соціальний, хвилюючий і важливий.

Твір написаний у формі дружнього листування Глафіри С-ської зі своїми співвученицями та молодої княгині Н.— з подругою Оленою Д. Така композиція дала авторові можливість легко переносити дію повісті з Петербурга в нікому не відомі села тодішньої Полтавщини — Моторну й Червоні Шапки, куди переїхали Глафіра й княгиня Н., показати суспільне життя своїх сучасників від столиці до провінції, відобразити задушевні думки й почуття співвітчизників, відтворити їхні погляди на життя, їхні бажання, мрії та прагнення.

Дія розвивається двома сюжетними лініями. Перша з них — історія Глафіри, закоханої в молодого офіцера Валентина Михайловича, ще в дитинстві зарученого батьками з Юлією С-ською (двоюрідною сестрою Глафіри); друга — життя молодої вдови, княгині Н., яка вирішила одружитися з багатим

Валентином Михайловичем, щоб його багатством поправити своє матеріальне становище. Перша сюжетна лінія (історія Глафіри) — головна. Нею починається й завершується повість. Друга виконує допоміжну роль у розвитку дії. Переплітаючись із першою, вона ускладнює життєві ситуації, в які потрапляє юна героїня, загострює конфлікти й посилює напруження сюжету.

Центральні постаті повісті — Глафіра С-ська і княгиня Н. Довкола них групуються другорядні персонажі, чиї бажання, вчинки й дії допомагають або заважають головним героям досягти своєї мети. Найважливіші серед них — дідусь, мати і сестра Глафіри — Ліза, двоюрідна сестра Юлія, її батько, мати і вчителька Шарлотта Францівна Періль, подруга княгині Олена Д., великанша Катерина Марківна, поет Беноров, поміщиця Клеопатра Петрівна Лепетаєнкова та її дочка Дася, Наум Корнійович Дужебрехенко, маршал повітового дворянства Закревський, знахарка Зозулиха і деякі інші.

Глафіра С-ська — молода дівчина. Вона народилась і виросла в небагатій дворянській сім'ї, що відзначалася здоровою мораллю і деяким вільнодумством. Ці якості, одержані в спадщину від батька, котрий одружився без згоди рідних, Глафіра збагатила й укріпила освітою, здобутою в Інституті шляхетних дівчат, де була однією з кращих учениць. У повісті вона виступає представником тієї частини дворянської молоді, яка не втратила зв'язку з простим народом і не зазнала на собі шкідливого впливу реакційної буржуазно-дворянської ідеології. Цим і пояснюється те, що вона завжди відчуває нещирість у словах княгині Н. та її друзів, однодумців і спільників. Цим пояснюється й те, що вона, покохавши Валентина Михайловича, не виказувала своїх почуттів доти, доки не впевнилась, що він ніколи й не думав іти до шлюбу з Юлією.

В образі княгині Н. втілені характерні риси переважної більшості дворянської молоді, зіпсованої паразитичним життям свого класу. У повісті, на жаль, нічого не сказано про дитинство молодої княгині, але можна думати: вона — дитя придворного світу, а її образ — вдале художнє відображення типових рис верхівки кріпосницького суспільства. Устами свого класу вона з неприхованою зневагою говорить про

побут і звичаї незрозумілої для неї провінції, куди вона приїхала з Петербурга; називає її Лапландією, її населення — дикунами, а життя серед них — нещастям, самогубством. За прикладом інших представників свого класу, вона, аби виплутатися з численних боргів, наказує своєму управителю Іванові Савичу продати 1000 кріпаків і прагне якомога збільшити прибутки від маєтку. З кріпосницькою хижістю і придворним цинізмом вона руйнує плани батьків Юлії щодо її одруження з Валентином Михайловичем, топче людську гідність Глафіри й докладає всіх зусиль, щоб прибрати до рук багатство Наума Дужебреханка, чиїм спадкоємцем був Валентин Михайлович.

Дуже цікавий образ Валентина Михайловича. Він зв'язує дві сюжетні лінії твору: лінію Глафіри і лінію княгині Н. В ідейному відношенні він — головний герой, що проводить у життя заповітні мрії та прагнення автора. У нього багато спільного з Глафірою. Дворянське походження дало йому можливість одержати непогану освіту, право на людське життя й можливість глибоко пізнати його. Сирітське становище в дитинстві й юності, хоч яким було гірким, водночас зберегло його моральну чистоту, захистило від тлінного впливу життя свого класу. В повісті він з'являється вже сформованою людиною, підготовленою до боротьби за своє щастя. Розібравшись в обставинах, які склались після приїзду княгині Н., він виплутується з її тенет, руйнує її хитро задуманий план і домагається згоди на шлюб з Глафірою, яка відповідає йому взаємністю.

Другорядні образи виведені не лише заради всебічного освітлення характерів головних героїв. Кожен з них являє собою самостійну художню цінність. Ці яскраво індивідуалізовані персонажі своїми вчинками, звичками й діями, бажаннями, намірами та мріями відтворюють усю повноту побутового, економічного, культурного й морального життя провінції. Ми бачимо тут скромну матір головної героїні повісті, що звикла беззаперечно підкорятися волі багатих, і її великодушного дідуся: він зрозумів свою помилку, якої припустився у взаєминах з неслухняним старшим сином (батьком Глафіри), й охоче її виправляє. Гуманною, чесною людиною показала себе Олександра Петрівна Р., яка морально підтримала Глафіру, коли княгиня, вбачаючи в молодій інституткі небез-

нечну суперницю, намагалася її знеславити й принизити. Втіленням стихійного протесту проти гніту тяжкої дійсності виступає неосвічена, але морально здорова Дася Лепетаєнкова, котра так рішуче запротестувала проти шлюбу з ненависним їй суддею; а стара знахарка Зозулиха — це живе втілення характерних рис українського народу, волелюбного, працьовитого й мудрого.

Так само оригінальні й образи Шарлотти Франціївни Періль, Клеопатри Петрівни Лепетаєнкової, Івана Петровича С-ського, Наума Корнійовича Дужебреханка, Бенорова та інших. І хоч вони не відзначаються глибиною і всебічністю, але залишаються в пам'яті читача завдяки тому, що автор зумів досить виразно показати смішні сторони їхнього життя, засудивши їх з позиції прогресивного письменника, громадянина й мислителя.

В образі Шарлотти Франціївни Періль відображені безпідставні претензії іноземців на роль учителів і вихователів молоді. Незважаючи на те, що ця вчителька Юлії С-ської прожила в Росії близько 20 років і навчала російської мови не одне покоління дворянської молоді, цією мовою вона по-справжньому так і не оволоділа. Але вважає себе добрим знавцем своєї справи і навіть пише граматику російської мови... Значну частку гумору вклав Я. де Бальмен і в образ Клеопатри Петрівни Лепетаєнкової, народженої начебто лише для того, аби «розносити новини, мирити, вступати в суперечки, організовувати й розбивати шлюби в усьому повіті». Образом Івана Петровича С-ського засуджується холодна дворянська ввічливість і байдужість до людей, а образом Наума Корнійовича Дужебреханка — надмірна балакучість, вміння брехати так, що сам Хлестаков позаздрив би, коли б підслухав його натхненні побреньки.

Багатство й різноманітність думок і почуттів головних та другорядних персонажів повісті індивідуалізовано їхньою мовою, яка то виблискує дотепністю, то іскриться свіжим гумором і життєдайним оптимізмом, то дихає теплом і ласкою, то клекоче гнівом і ненавистю. Ось, наприклад, як сказано про княгиню Н., коли вона домагалася зближення з великаншею Катериною Марківною і не відступала від неї ні на крок: «Княгиня висіла у неї на руці, як

ридикюльчик». Про нестерпну нав'язливість К. П. Лепетаєнкової, у якої кінчик язика «завжди танцює... на губах», княгиня говорить так: «Вона з гуркотом присунула своє крісло до мого письмового столу і всілась тут, як муха на носі». А Глафіра щодо одного із своїх женихів зауважує: «Намагаючись бути розумним і приємним, він тер собі лоба, але іскри розуму не сипались, і розмова у нас не клеїлась».

Повість помітив і належно оцінив В. Бєлінський, який вів принципову боротьбу за дальший розвиток пушкінського напрямку в літературі, за критичний реалізм, провідним представником якого вважав М. В. Гоголя. Оцінюючи розвиток російської художньої літератури та літературознавчої думки в 1841 р., критик сказав про талановитість автора «Институтки» і поставив повість поруч з такими художніми творами того року, як «Еще из записок одного молодого человека» Іскандера (О. І. Герцена), «Кулик» і «Записки студента» Є. Гребінки, «Мичман Поцелуев» В. Даля, «Южный берег Финляндии» В. Одоєвського і «Лев» В. Сологуба [43].

Така оцінка повісті «Институтка» найвизначнішим критиком і теоретиком літератури критичного реалізму, безперечно, позитивно вплинула на Я. де Бальмена, окрилила його, сприяла тому, що до кінця своєї відпустки він завершив роботу над повістю «Ярмарка» і під тим же псевдонімом відіслав її в Петербург для опублікування в журналі «Отечественные записки».

5

15 березня 1842 р. кінчалась річна відпустка, і Я. де Бальмен поїхав до Вознесенська, щоб своєчасно з'явитись у штаб свого корпусу. Там він одержав нове призначення в стару дивізію і вирушив до Умані, де знаходився штаб 4-ї легкої кавалерійської дивізії. Їхав повільно, ніби прогулювався знайомими місцями. Тепер, після прочитання «Гайдамаків» Т. Шевченка, він з особливим інтересом зупинявся в селах Уманщини, розмовляв з літніми місцевими людьми, розпитував їх про Коліївщину. В Умані його чекав генерал-лейтенант Шабельський. Він привітно зустрів свого колишнього ад'ютанта і запропонував залишитись при штабі дивізії. Я. де Бальмен

охоче погодився. Дивізія почала готуватися де передислокації. Це ускладнювало роботу штабних офіцерів, і вони з радістю зустріли повернення Я. де Бальмена.

Старший ад'ютант штабу дивізії ротмістр Юзефович теж був задоволений і безцеремонно перекладав на свого колишнього друга найскладніші і найвідповідальніші завдання у підготовці штабів бригад і полків до переїзду в Вінницю. Та це не лякало Якова, бо він добре знав і штабну роботу, і розташування всіх полків дивізії, а розмови з онуками й онучками учасників Коліївщини, з якими доводилося зустрічатися в поїздках по Уманщині, давали йому так багато душевного задоволення, що від фізичної втоми не лишалося й сліду.

Передислокація почалася ранньою весною, як тільки підсохли дороги й земля вкрилася травою. До нового місця свого розташування штаб 4-ї легкої кавалерійської дивізії йшов за маршрутом: Умань — Івангород — Гранів — Іллінці — Жорнище — Оводне — Вінниця. Після передислокації командні центри дивізії розташувалися так: штаби дивізії, другої бригади і Гусарського його імператорського височества спадкоємця цесаревича полку — у Вінниці; штаби першої бригади і Вознесенського уланського полку — в Гайсині; штаб Гусарського ерцгерцога австрійського Карла-Фердінанда полку — в Новокостянтинові, а штаб Ольвіопольського уланського полку — в Іллінцях.

Виконуючи складні обов'язки ад'ютанта штабу дивізії, Я. де Бальмен познайомився не тільки з Вінницею, Гайсином, Іллінцями і Новокостянтиновом, а й з цілим рядом містечок і сіл, де були розквартировані ескадрони гусарських та уланських полків його дивізії. Буваючи в них, він мимоволі знайомився з героїчним минулим цих міст і сіл — з переказами про визвольну війну 1648—1654 рр. і Коліївщину та оповіданнями про видатних діячів старого Поділля — Б. Хмельницького і його полководців (І. Богуна, М. Кривоноса, Д. Нечая), про П. Пестеля і У. Кармелюка. Про них подоляни охоче розповідали допитливому ад'ютантові не тільки в місцях, де колись відбувалися важливі історичні події, не тільки в містах і селах, де знаходились штаби бригад, полків і ескадронів, не тільки в містечках і селах, що

розкинулись навколо Вінниці, Гайсина та Іллінців, а й у віддалених селах Новокостянтинівського округу, де були розквартировані ескадрони Гусарського ерцгерцога австрійського Карла-Фердінанда, полку — у Хмільнику, Старій Синяві, Літині, Івчі, Багринівцях, Кальнодеражному, Летичеві, Вовинцях, Новій Синяві та Гулах. Це посилювало інтерес обдарованого письменника до героїчного минулого свого народу і до висвітлення його у працях В. Рубана, Ф. Туманського, Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича, який почав тоді видавати свою «Историю Малороссии».

Літнє навчання 1842 р. кінчалося військовими маневрами в районі Вознесенька, в яких мусила брати участь і 4-та легка кавалерійська дивізія. Її полки йшли до Вознесенська за визначеними графіками і маршрутами. Я. де Бальменові, як одному з ад'ютантів штабу дивізії, добре обізнаному з місцевістю, було доручено привести до Вознесенська ординарців усіх офіцерів своєї дивізії. Маршрут його команди проходив об'їзними дорогами, а ночівля призначалась у селах і хуторах, розкиданих далеко від головних доріг. Розповідаючи про цей похід у своєму листі до В. Закревського, написаному 5 вересня 1842 р. біля Богополя, письменник повідомив багато фактів і висловив чимало думок, важливих щодо вивчення й висвітлення його біографії і розуміння його як особистості. Такими видаються нам, зокрема, його прогресивні погляди на минуле України і на характер, побут та звичаї сучасного йому польського народу; цікаві й роздуми над своєю долею та долею свого начдива, над антагоністичними взаєминами між консервативно-реакційними Малютинцями, де жив тодішній маршал пирятинського дворянства генерал-майор Д. Селецький, і волелюбною Березовою Рудкою; привертають увагу і повідомлення про свою посаду після річної відпустки, про листування з К. І. Рабусом і розчарування у військовій службі.

В осінніх маневрах 1842 р. брав участь і молодший брат письменника — Олександр Петрович де Бальмен, який служив тоді корнетом в Охтирському гусарському полку. Після маневрів брати одержали короткотермінову відпустку і поїхали до Одеси, де лікувався їхній середній брат Сергій, звільнений на один рік від військової служби. Коли Яків і Олек-

сандр приїхали в Одесу, Сергій уже пройшов там медичну комісію, яка визнала його непридатним продовжувати військову службу, і подав прошеніє про звільнення. Приморське південне місто сподобалось молодим де Бальменам як своїм розташуванням і архітектурою, так і різноплемінним населенням, багатомовним, збудженим і діяльним. Та залишатися надовго в Одесі брати не збирались. Їх манив до себе Крим, описаний І. М. Муравйовим-Апостолом у книзі «Путешествие по Тавриде в 1820 году» і опоетизований розповідями батька.

Коли пароплав «Ялта» виходив з Одеського порту, на його борту були і брати де Бальмени — Яків, Сергій та Олександр. Для записів цікавих подій старший з них підготував великий зошит, на титульному листі якого французькою мовою написав: «Екскурсія в Крим. Жовтень. 1842». Цей напис прикрашено малюнком, на якому зображені особливості рельєфу Кримського півострова та засоби сполучення того часу — карета, за якою ідуть три мандрівники, і чорноморський пароплав тих часів. На жаль, кримський щоденник Я. де Бальмена до нас не дійшов. Ми дізналися про нього із статті В. Верещагіна «Старый дневник», опублікованої на сторінках журналу «Русский библиофил» (1912, № 5). В ній В. Верещагін указав на кількість сторінок і рисунків, розсипаних у тексті цього щоденника, визначив його зміст і сказав, що «він написаний чудовою французькою мовою» [49]. Цінність статті В. Верещагіна значно збільшується тим, що в ній опубліковані фотокопії титульного листа щоденника та заключної віньєтки, кількох окремих рисунків і двох сторінок (3-ї і 59-ї) його тексту.

Стаття В. Верещагіна й опубліковані нним фотокопії дають уявлення про творчу роботу Я. де Бальмена над кримським щоденником, який складався з 313 сторінок рукописного тексту, ілюстрованого майже трьомастами рисунків, майстерно виконаних талановитим автором. На цій підставі можна сказати: цей щоденник Я. де Бальмена — теж своєрідний записник, у якому важливу роль мали виконувати малюнки, що мусили зберегти для нього максимум вражень, необхідних для творчої роботи. Через те тут знаходило місце все, що зустрічалося на тритижневому шляху молодих екскурсантів, починаючи

з тієї хвилини, коли пароплав «Ялта» відійшов від одеського причалу, і кінчаючи днем, коли мандрівники повернулись до Одеси.

Ось як описував Я. де Бальмен вихід пароплава у відкрите море: «На палубі було багато пасажирів: граф (М. С. Воронцов.— *А. К.*) із своєю свитою, що складалася з барона Ніколаї, добродіїв Щербини, Фазарді, Бонжевицького. Крім них були: іспанський консул в Одесі Баж'єр, містер Котлі, віце-консул Великобританії в Керчі. Потім ще — торговець вином пан Бардаков, офіцер дорожньої служби, офіцер війська азовських козаків, відставний капітан Кавказької армії, полковник, який майже не залишав своєї карети, що стояла між котлом і переднього щоглою, недалеко від карети графа. Спереду була різноманітна і різнокольорова юрба греків, німців, італійців... дув неприємний вітер. Через те, що він був дуже сильний, море було неспокійне й посилало нам великі хвилі, які примушували нас стрибати праворуч і ліворуч, вперед і назад. Через таку хитавицю барон (Ніколаї.— *А. К.*) пішов прилягти у своїй каюті, коли ще видно було великі сходи на бульвар. Ще нещасніший Колонтаєв відчув перші приступи морської хвороби. У мене теж з'явилося якесь запаморочення, але я тримався, прихилившись до троса щогли, і курив свою сигару».

За свідченням В. Верещагіна, в щоденнику Я. де Бальмена описана вся тритижнева мандрівка молодих офіцерів по Кримському півострову — їхні переїзди з місця на місце, ночівлі на заїжджих дворах, зупинки в найголовніших містах Криму й татарських селах, відвідування хатин кримських чабанів і величного палацу графа Воронцова в Алупці, цікаві екскурсії в гори і полювання на місцеву дичину, несподівані зустрічі та інші подорожні пригоди. Все це описано в стилі послідовного й суворого реалізму, в якому немає й тіні модної тоді сентиментальної романтики та захоплення екзотикою.

Особливе місце в тексті кримського щоденника посідають рядки, якими письменник заявив свій протест проти великосвітських порядків графа М. С. Воронцова у його алупкинському палаці. В. Верещагін цей епізод із втраченого щоденника передав так: «Бальмен (Яків Петрович.— *А. К.*) і обидва його товариші були запрошені на великий обід до графа

Воронцова в Алупку. Після обіду, коли молоді гусари пробували взяти участь у розмові родовитих гостей Воронцова... їх зустріли крижаною байдужістю... Такий прояв безглуздого сучасного снобізму викликав справедливе обурення юних екскурсантів. Вони не згодились виконувати пасивну роль «шпалерів вітальні» й непомітно пішли з палацу».

І все це, починаючи від уже названих нами пасажирів пароплава та легкокрилих чайок і кінчаючи кримськими краєвидами, загальним виглядом ханського палацу в Бахчисараї та композиціями на історичні теми,— все знайшло своє художнє відображення в оригінальних рисунках, майстерно виконаних і продумано розсіяних на сторінках рукопису. Прикладом може бути 59-та сторінка, фотокопію якої В. Верещагін опублікував у статті. Вона починається так: «Ми пішли туди (в ханський палац.— *А. К.*) із своєю зброєю, бо Сергій хотів скористатися вільним часом, щоб почистити наші рушниці. Я почав снідати, а він — о, профанація! — розібрав свою рушницю і, як справжній вандал, почав мити її у воді бахчисарайського фонтану. І цей блюзнірський вчинок почався й закінчився без появи тіні хана чи одалісок, які вирвали б з його рук малоароматний ствол або побили б шомпол на його спині». Ці слова ілюстровані невеличким малюнком, на якому зображений молодший брат письменника — Сергій з рушницею в руках, яку він миє водою головного фонтана ханського палацу, а поряд — тіні розгніваного хана та його одалісок, обурених зухвальством молодого офіцера.

Тут же написано: «Стіни (палацу.— *А. К.*) була вкриті написами, цифрами і датами. Я мав право додати ще один, ще кращий, бо я — прямий нащадок генерала, який був посланий зі своїм корпусом у Тавріду, зробив те, що наказав йому князь Потьомкін, і прийняв клятву вірності Росії від останнього кримського хана Шагін-Гірея» Ці спогади про ратні подвиги свого діда — генерал-поручика А. Б. де Бальмена — в 1783 р. теж ілюстровані відповідним малюнком. На ньому зображена зустріч А. Б. де Бальмена з останнім кримським ханом Шагін-Гіреєм, показаним у шанобливому поклоні перед генералом російської армії та його свитою. Сторінка кінчається словами: «Тому я написав: «Онук-екскурсант — на

тому місці, де дід був переможцем». Якщо це — ознака гонористості, то я прошу вибачення у тих, хто прочитає цей напис». У щоденнику ці слова оформлено гарною віньєткою.

Аналіз змісту кримського щоденника Я. де Бальмена В. Верещагін завершує так: «Повернувшись до Одеси, вони (Яків де Бальмен і його брати.—*А. К.*) того ж вечора пішли дивитися популярний тоді балет «Велизарий». Цьому вечорові ми зобов'язані ще однією віньєткою, на якій зображено внутрішній вигляд Одеського театру під час постановки». Віддаючи належне мистецьким якостям численних малюнків, вписаних у текст щоденника, скупий на похвалу В. Верещагін відзначив: «Бальмен виявив неабиякий талант і надзвичайну творчу плодючість». Цими якостями Я. де Бальмен завойовував собі місце серед російських художників 30—40-х років минулого сторіччя.

В день приїзду до Одеси брати де Бальмени довідались, що канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора одержала повідомлення про звільнення Сергія від військової служби. Коли він одержав відповідні документи, брати негайно виїхали з Одеси. Ще в дорозі до Вознесенська Я. де Бальмен узнав: І. П. Шабельський після осінніх маневрів у Вінницю не повернувся і 4-ту легку кавалерійську дивізію прийняв генерал-лейтенант Муравйов. У штабі дивізії Я. де Бальмен відразу помітив зміну, яку приніс із собою новий начдив, і зрозумів: працювати з ним буде нелегко. Але тепер, коли молодший брат одружився і залишив військову службу, треба було шукати спільну мову з суворим начдивом, працювати з ним і не думати, про відставку.

6 грудня 1842 р. Я. де Бальмена за відмінну службу підвищено в ротмістри [50]. Та це не внесло суттєвих змін у його життя. Все залишалося так, як і було: ті ж самі умови життя, ті ж самі обов'язки в штабі того ж самого генерала, так само треба було ховатися з романом «Креницы», над яким він почав тоді працювати. Єдиною втіхою в його тодішньому житті й була робота над цим твором. Найбільшою радістю тих днів була публікація повісті «Ярмарка» на початку 1843 р. в журналі «Отечественные записки» [51]. Вона теж має багато спільного з його

рукописними творами, найбільше — з повістю «Сон» (1836). Це помітно насамперед в образах головних персонажів обох творів: Шерстинського та його дружини Софії в повісті «Сон» і Першилова та Віри Гриценталь в «Ярмарке».

Першилов і Шерстинський — провінційні поміщики. Обидва часто бувають на роменському ярмарку й привозять туди вовну, вино та інші сільськогосподарські продукти. Обидва вирізняються в своєму середовищі розумними поглядами на життя, добротою, здоровими естетичними поглядами і непоганими смаками, що у Першилова виявляється, зокрема, в прихильності до національних танців і принциповому протиставленні їх модним зарубіжним танцям, якими бездумно захоплювалось великосвітське дворянство, а у Шерстинського — в збиранні талановитих творів живопису.

Багато спільного мають і героїні цих творів — Софія Шерстинська («Сон») і Віра Гриценталь («Ярмарка»). Вони подібні навіть зовнішністю: стрункі біляві красуні з голубими очима. Багато спільного у них і в особистому житті та характерах: виховувалися в Інституті шляхетних дівчат і вийшли заміж не за тих, кого кохали; щирі й душевні у взаєминах з людьми, вони справляють на всіх чаруюче враження. Безперечно, спільним є і ставлення до них автора, який бачив у них риси дорогої йому Софії Вишневської.

Разом з цим повість «Ярмарка» — поступальний крок у творчому розвитку письменника. В ній легко помітити вплив тих передових людей часу, які групувалися навколо «Отечественных записок», очолюваних В. Белінським і перетворених ним у школу нової ідеології, в якій поєднувались ідеї революційної демократії з ідеями утопічного соціалізму.

Під впливом ідей цієї школи Я. де Бальмен у повісті «Ярмарка» значно більше уваги приділив зображенню економічного життя країни, ширше відтворив побут простого народу, його звичаї та обряди і тяжке життя під гнітом поміщиків, чиновників та купців. Соціальне гноблення народних мас знайшло своє художнє відображення в картині ярмаркового грабунку забитої горем селянки, що вимушена майже задарма віддавати скупникові своє полотно. Змальовуючи цю жінку-трудівницю, яка «не підозрює об-

ману і в задумі хитає головою, пригадуючи, скільки праці вклала вона в це полотно, скільки безсонних ночей провела над ним», Я. де Бальмен висловлює їй своє співчуття словами: «Та кому яке діло до бідної селянки і її полотна? Кожен думає про себе. Дивіться, чи може щось інше діяти на душу оцієї людини, яка щойно заховала в кишеню жмут асигнацій, а з ними — туди ж поклала всі свої думки й почуття?»

Це повість про життя рідного народу в умовах миколаївської реакції 30—40-х років минулого сторіччя, повість про моральне загнивання й виродження дворянства та трагічну загибель кращих його представників, позбавлених будь-якої можливості займатися корисною суспільною діяльністю й цим самим приречених на жалюгідне животіння або смерть. Тому такі люди, як Пилип Миронович Перешилов і Какадуша всі свої сили вкладають у нагромадження багатства, збільшення прибутків від свого господарства; жінка Першилова і Лепетаєнкова — турбуються лише про те, щоб вигідно видати заміж своїх дочок; Строфокамилова, не маючи можливості прикласти свої сили до якоїсь корисної справи, натхненно поширює брехні, втручається в особисте життя знайомих і незнайомих їй людей, сіє дріб'язкові сварки. І все це робиться Строфокамиловою навіть не для своєї користі, а так, тому, що в неї немає ніякої роботи. Тяжче людям обдарованим, інтелектуально розвиненим, яких не могла задовольнити ні доля Перешилова й Какадуші, ні доля Строфокамилової. Таким, як Зеров та Віра Павлівна Грицеталь. Вони намагаються боротися за своє право на щастя, шукають шляхів до нього, але всі їхні бажання, спроби й намагання кінчаються трагічно: обоє вони гинуть.

Смерть Віри Грицеталь і Зерова на деякий час збентежила дворянське товариство, примусила кожного на якусь хвилину замислитись над своїм життям, а потім «знову все пішло так, як і до того»: на балах виконувались ті ж мазурки й вальси, в танцях кружляли ті ж пари, на ярмаркових площах так само жваво йшла торгівля, купці так само обдурювали трудящих, базіки і пустомелі, як і раніше, розповсюджували десь почуті або вигадані й десять разів переінакшені правдоподібні й абсурдні брехні.

Тільки закохана в Зерова племінниця Перешилоза (Юлія Іванівна) справді боляче переживала цю трагедію і під її враженням хотіла йти в монастир. Та й цей голос юної душі скоро замовк. Через чотири місяці, як сказано в епілозі повісті, Перешилов віддавав дочку заміж за Какадушу, а всюдисуща Афанасія Сидорівна Строфокамилова, показуючи на Юлію і Артема Петровича, говорила Перешилову: «Гляньте, Пилипе Мироновичу, у вас скоро буде друге весілля».

Письменник не обмежився констатацією негативних фактів сучасної йому дійсності, а намагався розкрити причину виникнення їх, говорив, що вони зростають на грунті несправедливого суспільно-політичного ладу. Строфокамилова в його трактовці — нікчемна й вульгарна жінка не тому, що вона такою народилася, а тому, що її, енергійну і діловиту, прирікав на це самодержавно-кріпосницький лад: тодішні закони, порядки і звичаї не допускали її до участі в якійсь важливій громадській роботі, а вдома чоловік, закоханий у своє господарство, «не дозволяв їй у щось втручатися». У зв'язку з цим автор твору ставить питання: «Що ж залишилось їй робити з таким гарячим бажанням діяльності? Куди спрямувати цей нематеріальний капітал?», і сам же відповідає: «П'яльці й книги були не для неї. Тому вона і стала чимсь подібним на газету». Ще жахливішою постає перед нами історія Зерова. В дитинстві він був спокійним, слухняним і добрим хлопчиком. Хижацько-власницький намір деспотичних родичів, котрі намагалися одружити його з немилою йому дочкою багатіїв, різко змінив його характер: він став неслухняним, згодом — гулякою, а потім зблизився з підозрілими особами й кінчив тим, що отруїв свою дядину.

Повість «Ярмарка» привернула увагу передових людей Росії й дістала від них позитивну оцінку. Першим серед них був В. Г. Бєлінський, який відніс її до кращих творів російської літератури, опублікованих 1843 року [52].

На театрі братовбивчої війни

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий!

Т. ШЕВЧЕНКО

1

13 лютого 1843 р. височайшим наказом по армії Якова де Бальмена призначено на посаду ад'ютанта начальника штабу 5-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта Данненберга (1792—1872), який 1834 р. почав командувати військовими з'єднаннями, а 1840 р. став начальником штабу згаданого корпусу.

Штаб 5-го піхотного корпусу знаходився тоді в Одесі [1]. За своїм складом він був дуже різноманітним і багатолюдним. Тільки ад'ютантів у ньому нараховувалося 10 чоловік. Три з них (ротмістр Аркудинський, поручик Гордєєв і поручик Дараган) були ад'ютантами командуючого корпусом. У цей колектив непомітно ввійшов і Я. де Бальмен. Ад'ютантська служба у начальника штабу корпусу була для нього знайома й тому не важка. Залишалось чимало вільного часу, і він міг використовувати його на ґрунтовне вивчення Одеси та її достопам'ятних місць, зав'язувати знайомства з цікавими людьми, займатися творчою роботою.

Одеса була одним з найкращих наших міст, де на той час енергійно пульсувало суспільне життя. Ще 1809 р. там було відкрито театр, на сцені якого ставились спершу італійські опери, а потім і п'єси російських та зарубіжних письменників. 1814 р. в Одесі створено таємне товариство «Гетерия». Воно зробило чималий внесок у боротьбу грецького народу за своє визволення з-під турецького іга. Значне поширення визвольних ідей серед місцевого населення обумовлювалось як тим, що п'яту частину його складали іноземці, серед котрих було немало волелюбних та революційно настроєних людей, так і тим, що в нього влилася велика кількість втікачів від кріпаччини. Останнє пояснюється суперечливою політикою місцевої адміністрації, яка, з одного боку, «насаджувала кріпосницькі порядки у новозаселено-

му краї, а з іншого — крізь пальці дивилася на легалізацію в місті кріпаків-утікачів» [2].

У двадцятих роках в Одесі жили й працювали такі письменники, як А. Подолинський і недалекий родич де Бальменів — В. І. Туманський, О. Пушкін (з 3 липня 1823-го до 31 липня 1824 р.) і А. Міцкевич (з лютого до листопада 1825 р.), та бували видатні діячі декабристського руху — П. І. Пестель, М. Ф. Орлов, О. П. Юшневський, С. Г. Волконський, М. С. Лунін, О. О. Корнілович та інші [3]. 1820 р. тут уже друкувалися (французькою мовою) листівки, а 1824 р.— газета «Одесский вестник». 1825 р. засновано Рішельєвський ліцей, а 1829 р. відкрита друга в Росії Публічна бібліотека. Через рік Одеса стала центром новоутвореного навчального округу. В першій половині 30-х років там почали видавати «Новороссийский календарь» і «Одесский альманах». 1834 р. організовано книжкове видавництво. 1839 рік відзначився створенням Товариства історії та старовини із своїм музеєм, а на початку 40-х років вона стала справді важливим центром культурного й політичного життя всього півдня тодішньої Росії.

Одеса чарувала Я. де Бальмена і своєю красою. Його милував гарний бульвар, прикрашений білими акаціями та величними сходами до моря. Манили до себе унікальна панорама одеської бухти, Рішельєвська вулиця з магазинами грецьких, італійських і турецьких товарів, чарівний вид на море, шумлизе перехрестя Дерибасівської та Рішельєвської вулиць з будинком готелю, в якому жив Пушкін, а також будинок канцелярії губернатора (в кінці Дерибасівської вулиці), де свого часу служив поет, і будинок Рішельєвського ліцею, в якому ще не так давно жив заслання в Одесу великий польський поет Адам Міцкевич.

П. Селецький, який у 1841—1842 навчальному році працював у Рішельєвському ліцеї, про тогочасну Одесу писав так: «Звичайно, у нас є міста кращі й багатші від Одеси, але незалежно від інтересу, який викликає її зовнішній вигляд, вона подобається й іншим — діяльністю: в будь-яку пору року ви побачите Одесу натхненною, скірь багато життя й руху... Взимку — невелике добірне товариство одеситів, а влітку... Одеса наповнюється приїжджими. Чимало буває іноземців. Багато приїжджає поміщиків

з Новоросійського краю, західних губерній і Малоросії... Шумливою діяльністю свого різноплемінного населення, вигадливою архітектурою будинків, чудовим видом на море, відсутністю військової й поліцейської дисципліни та вільним способом життя Одеса не могла не зачарувати мене» [4].

Зачарувала вона і Я. де Бальмена. Ознайомлення з її достопам'ятними місцями, зустрічі й знайомства з передовими людьми, їхні розповіді про минуле й думки про майбутнє — все це окрилювало його й надихало на творчу роботу. Тут він продовжував працювати над романом «Креницы», знайомився з новими творами світової і вітчизняної літератури й мистецтва, відвідував театр і бував у різноманітних колах мешканців тодішньої Одеси, де жваво обговорювались різні економічні, культурні й політичні питання, починаючи від нестійкості цін на пшеницю та значення судноплавства на Чорному морі й кінчаючи розвитком подій на Кавказі, аналізом визвольного руху в Польщі та обговоренням «Русалки Дністрової», опублікованої 1837 р. в Будапешті, тогочасне значення якої І. Франко через 35 років характеризував так: «Русалка Дністровая», хоть і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані,— була свого часу явищем наскрізь революційним» [5].

Природно, що симпатичний і волелюбний ад'ютант генерал-лейтенанта Данненберга швидко познайомився з кращими людьми Одеси. Розуміючи, що його перебування в Одесі буде короткочасним уже тому, що 5-й піхотний корпус 1840 р. став резервом Окремого кавказького корпусу, який щодня рідшав під ударами військ Шаміля, Я. де Бальмен поспішав зблизитися з тими передовими людьми, які стежили за розвитком визвольного руху в світі, пов'язуючи його з боротьбою за революційну зміну суспільно-політичного ладу тодішньої Росії. Вони, очевидно, знайомили його з подіями на Кавказі й розпитували про становище в Польщі. У зв'язку з цим виникає припущення, що в колі тих людей, серед яких бували й польські революціонери, зв'язані з молодими київськими апостолами свободи, зародилась і розвинулась думка про створення на півдні Росії таємного революційно-демократичного товариства, що вони залучили Я. де Бальмена до роботи над основоположними

документами майбутнього товариства, що саме він, вихований на ідеях декабристів і обізнаний з практикою підпільної боротьби польського народу, почав тоді працювати над програмою товариства під назвою «Подністрянка». І саме тому її ідейна спрямованість, виразно виявлена в 75-му, 91-му, 99-му, 101-му, 105-му і 106-му параграфах відомого нам варіанта цього документа, збігається з ідейною спрямованістю його повісті «Мыза», та ілюстрацій до Шевченкових «Гайдамаків» і відповідає меті підготовки видання творів Т. Шевченка в польсько-латинській транскрипції, визначеній самим Я. де Бальменом у листі до В. Закревського (20 липня 1844 р).

Творча літературна робота, якій дедалі більше віддавався Я. де Бальмен, вимагала зміцнення й розширення, поновлення й розвитку взаємин з друзями по Ніжинській гімназії вищих наук. Він не випускав з поля свого зору О. Афанасьєва-Чужбинського, поновлював зв'язки з Л. Рудановським, якого після закінчення військової академії послано офіцером генерального штабу в Окремий кавказький корпус, встановлював зв'язки з В. Хоменком, котрий працював у канцелярії гідрографічного департаменту морського міністерства, зміцнював дружбу з Є. Гребінкою — приятельські взаємини з ним склалися ще 1830 р., коли вони навчалися в Ніжинській гімназії вищих наук, захоплювались творами Пушкіна і пробували свої сили в літературі [6]. Залишивши військову службу, Гребінка 1834 р. оселився в Петербурзі й цілком віддався літературній роботі, зблизився з літературними колами столиці, став організатором видання творів українських письменників і одним із приятелів Бєлінського.

В Петербурзі Гребінка зустрівся з молодим Шевченком, помітив його дивний талант, познайомив з Жуковським та Брюлловим, а потім допоміг видати безсмертного «Кобзаря», з захопленням говорив і писав про нього своїм знайомим. Серед них, безперечно, були й ніжинські друзі — Я. де Бальмен і О. Афанасьєв-Чужбинський. Можливо, їм першим і повідомив Гребінка про творчість Шевченка, своїми листами надихнувши О. Афанасьєва-Чужбинського на створення поезії «Шевченкові», опублікованої в збірнику «Ластівка». Нечуваний успіх «Кобзаря» розпалював бажання ніжинських друзів Гребінки

зустрітися з Шевченком на Полтавщині, ближче узнати його. Про своє бажання вони, очевидно, писали Гребінці, а він, чуйний і доброзичливий, охоче розповідав про це поетові, малював привабливі картини приємних зустрічей з ними і досяг своєї мети: навесні 1843 р. Тарас Григорович дав згоду побувати на Полтавщині й у травні того ж року разом з Гребінкою виїхав на Україну. Під час десятиденної поїздки Гребінка, мабуть, не раз заводив розмову про красу і славу Полтавщини, про людей, які чекали їх там, з якими вони мали зустрітись. Першими між ними були, звичайно, його ніжинські друзі — Я. де Бальмен і О. Афанасьєв-Чужбинський. Про них найбільше говорив Гребінка, а вони готувалися зустріти петербурзьких гостей у мойсівському маєтку бабусі Якова, де для них була виділена окрема кімната. Афанасьєв-Чужбинський у своїх спогадах сказав, що на іменинний бал Волховської Гребінка і Шевченко приїхали 29 червня 1843 р., і докладно описав зустріч з ними [7].

Червневий бал Волховської, як відомо, тривав кілька днів. Усі ці дні Гребінка, Я. де Бальмен і Афанасьєв-Чужбинський не розлучалися з Шевченком [8]. Мойсівське спілкування Якова де Бальмена з Шевченком, їхня участь у бальних розвагах і розмови на теми, що хвилювали їх обох, заклали міцний фундамент їхніх дружніх взаємин. За свідченням Афанасьєва-Чужбинського, в Мойсівці було домовлено про місце й час майбутніх зустрічей поета із своїми новими друзями. Природно, що одна з найближчих зустрічей передбачалась у рідному селі Якова. Шевченкознавець П. Жур у своєму грунтовному дослідженні життя й творчості Т. Шевченка говорить, що з Мойсівки поет разом з О. Капністом поїхав через Ковалівку в Яготин, звідти — в Березову Рудку до В. Закревського, а потім — до Я. де Бальмена в Линовицю і до О. Афанасьєва-Чужбинського в село Ісківці [9]. Не виключено, що з Мойсівки до Яготина Т. Шевченка і О. Капніста супроводжували Я. де Бальмен і В. Закревський. Адже, по-перше, і той, і той з повагою ставились до О. Капніста і М. Г. Рєпніна, а по-друге, поїздка через Ковалівку і Яготин майже не збільшувала їхньої дороги до Березової Рудки, яка не переставала манити до себе

Якова, чиєму приїздові (він це добре знав) там завжди були раді сестри Віктора Олексійовича, особливо молодша з них — Марія.

Треба підкреслити: дружні взаємини між Я. де Бальменом і Т. Шевченком не були приємною випадковістю. Вони були підготовлені насамперед великою популярністю творів Шевченка та перебуванням Я. де Бальмена в тих місцях, які оспівав поет у «Гайдамаках». Цьому сприяло й те, що обидва були щедро обдарованими письменниками і художниками, що сформувалися під благотворним впливом передових ідей, народжених патріотичним ентузіазмом 1812 року і декабристським піднесенням визвольного руху в Росії. До мойсівської зустрічі кожен з них пройшов немалий життєвий шлях, став письменником прогресивного напрямку і мав свої перші значні успіхи в живопису.

Художня література, живопис були тим твердим грунтом, на якому зійшлись і подружили син селянина-кріпака з села Моринці Тарас Шевченко і син відставного підполковника з села Линовиця Яків де Бальмен. У Линовиці Шевченко жив повноцінним інтелектуальним життям: багато читав і слухав цікаві розповіді освіченого й волелюбного підполковника, розглядав малюнки свого друга та читав його рукописні художні твори, брав участь у бесідах про літературу й мистецтво, про видатних російських і зарубіжних письменників і художників. Усе це приємно хвилювало молодого поета, який ще тільки вчора вирвався з кріпосницького ярма і жадібно ловив кожне слово, сказане розумними й добрими людьми про літературу й мистецтво, про їхню роль і значення в суспільному житті людей.

Яків щиро прив'язався до свого нового друга. Його захоплювала незвичайна біографія поета, радував великий успіх «Кобзаря». Він жадібно слухав розповіді поета про своє тяжке дитинство й перекази оповідей свого діда про події 1768 р. на Київщині, де не так давно довелося йому самому побувати. Глибоке враження справили спогади поета про перебування у місті Вільно напередодні польського визвольного повстання 1830—1831 рр., про втечу звідти П. Енгельгардта і свою невільницьку подорож з Вільно до Петербурга, про навчання у живописних справ майстра Василя Григоровича Ширяєва.

З глибоким інтересом слухав Я. де Бальмен розповіді поета про зустріч з І. Сошенком та знайомство з Є. Гребінкою, А. Мокрицьким, конференц-секретарем Академії мистецтв В. Григоровичем, О. Венеціановим, К. Брюлловим і В. Жуковським, про 25 квітня 1838 р. і ту хвилину, коли Жуковський вручив йому документ про визволення з кріпаччини, а також — про навчання в Академії мистецтв і перші кроки на літературній ниві. Все це глибоко проникало в серце доброго Якова й готувало грунт для їхньої дружби і співробітництва.

Шевченко відповідав йому взаємними почуттями, бо в ньому бачив розумного й чесного товариша, який теж ненавидів самодержавство, аракчеєвщину і необмежену владу жандармерії, мав уже неабиякий досвід у творчій роботі, порушував у своїх творах важливі питання тогочасного суспільного життя.

Бесіди з Я. де Бальменом зіграли важливу роль у політичному й естетичному розвитку молодого Т. Шевченка. Від Я. де Бальмена, який щиро співчував героям 14-го і 29 грудня 1825 р., він узнав багато нового про повстання декабристів у Петербурзі та в районі Василькова на Київщині, про участь у цих подіях людей, пов'язаних з Полтавщиною місцем проживання батьків або родичів. У Линовиці, може вперше, почув він багато нового про життя найвидатніших діячів декабристського руху й особливості роботи слідчої комісії, про долю засуджених на каторгу та про громадянський подвиг жінок і наречених декабристів, які слідом за К. І. Трубецькою і М. М. Волконською їхали в Сибір, щоб полегшити долю своїх коханих.

Особливо зацікавили Т. Шевченка розповіді про тих декабристів та їхніх родичів, які жили на Пирятинщині та в сусідніх повітах Полтавської губернії. Їхні подвиги, освітлені розповідями та рукописними повістями Я. де Бальмена, розпалювали в серці молодого поета гаряче бажання познайомитися з ними, більше узнати про них та про події 1825—1826 рр. Особливо зацікавив його син відомого російського письменника В. В. Капніста — Олексій Васильович, що свого часу належав до таємного революційного товариства «Союз благоденствія», сидів у казематі Петропавловської фортеці, а 1843 р. жив у селі Ковалівка Пирятинського повіту на Полтавщині. З іще

більшим інтересом вислухав він розповідь про відомого декабриста С. Г. Волконського і його дружину Марію Миколаївну, старшого брата знедоленого декабриста, колишнього малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна-Волконського і його дочки Варвари Миколаївни, які жили тоді теж на Полтавщині, недалеко від Мойсівки — в містечку Яготині.

З ними (О. В. Капністом, М. Г. Рєпніним-Волконським та його дочкою Варварою Миколаївною) Шевченко не тільки познайомився, а й зблизився у тому ж 1843 році. З О. В. Капністом він познайомився ще в Мойсівці, мабуть, з участю Я. де Бальмена, який, користуючись правом близького родича, хрещеника Т. Г. Волховської, виконував не останню роль в організації дозвілля її гостей.

Капніст тоді ж запропонував Шевченкові виконати для нього копію портрета М. Г. Рєпніна, написаного Йозефом Горнунгом. З Мойсівки вони разом виїхали в Яготин до М. Г. Рєпніна — подивитися на творіння талановитого швейцарця й на місці домовитись про термін виконання роботи та вартість майбутньої копії. Під час роботи над копією горнунгського портрета в Яготині у Шевченка склалися близькі й дружні взаємини з О. В. Капністом [10]. Свої стосунки з М. Г. Рєпніним поет охарактеризував однією фразою, в якій опальний малоросійський генерал-губернатор названий доброю людиною, що першого січня 1844 р. привітала його «не як безпритульного скитальника, а як рідного сина» [11]. А дружні взаємини Тараса Григоровича з В. М. Рєпніною підтверджуються їхнім листуванням, присвяченням їй поеми «Тризна», «Повестью» В. М. Рєпніної, героєм якої виступає Шевченко під іменем Березовського, а також її січневими листами 1844 р. до Шарля Ейнара та Глафіри Псьол.

Важливу роль у зародженні дружби між Я. де Бальменом і Т. Шевченком зіграла опублікована 1841 р. ще до їхнього знайомства революційно-демократична поема «Гайдамаки», в якій оспівано селянське повстання 1768 р., відоме під назвою Коліївщини. Захоплення Я. де Бальмена цією поемою Т. Шевченка було невичерпним джерелом їхніх розмов про героїв цього видатного твору, про позитивне значення поеми в розвитку визвольного руху. Ці

розмови для обох були дуже цікавими і корисними, адже і той, і той добре знали оспівані події. Знали їх із народних переказів, і з польської науково-історичної літератури (обидва жили в Польщі й володіли польською мовою); знали театр, на якому відбувалася соціальна драма 1768 р., особливості місцевості, тамішні шляхи, міста й села, які були охоплені полум'ям грізного селянського повстання,— обом їм довелося бувати в них: Шевченкові ще в дитинстві та юності, а Якову — 1840 р., коли 4-та легка кавалерійська дивізія, в якій він тоді служив, повернулася з Царства Польського й розташувалася в Умані та навколишніх містечках і селах.

У розмовах про життєву основу поеми «Гайдамаки» та про долю М. Залізняка, похованого, за словами Т. Шевченка (сказаними у примітці до поеми), в степу над Дністром, Я. де Бальмен розповів і про свою роботу над «Подністрянкою». Тут розкрилося розуміння Я. де Бальменом великих можливостей визвольно-революційного впливу поетичного слова Т. Шевченка на народні маси і виникла думка про потребу видання його творів латинською транскрипцією, щоб вони стали доступними для поляків та інших слов'янських народів. Обидва добре розуміли, що таке видання успішно служитиме справі підпесення визвольно-революційного руху. Тоді ж домовилися вони про зміст книги, принцип її ілюстрування та суть головних віньєток.

Використавши свою коротеньку відпустку, Я. де Бальмен повернувся до Одеси. Аби прискорити підготовку до друку задуманого збірника поетичних творів Шевченка, він залучив до цієї роботи свого родича М. Башилова, доручивши йому ілюструвати всі ранні твори поета, надруковані 1840 р. у збірнику «Кобзар». Сам узявся за переписування творів Шевченка польсько-латинською абеткою та ілюстрування поем «Гайдамаки» і «Гамалія». Цим самим він виходив на широку дорогу художника, зацікавленого злободенними соціально-політичними питаннями, ставав соратником Т. Шевченка, бо, як сказав свого часу академік К. Г. Гуслистий, «в умовах зростання селянської революційної боротьби в 40-х роках XIX сторіччя «Гайдамаки» були закликом до повстання»[12], до революційного знищення самодержавства і кріпосництва. Я. де Бальмен і М. Башилов, запалені

щирою поезією Тараса Шевченка, працювали енергійно, наполегливо, плідно.

Короткочасне спілкування з Шевченком позитивно вплинуло й на літературну творчість Я. де Бальмена. Воно позначилось на характері його роману «Креницы», над яким він тоді працював. Позитивно вплинуло їхнє спілкування й на творчість Т. Шевченка. Хвилюючі розповіді Я. де Бальмена про героїв 14-го і 29 грудня 1825 року, обговорення його рукописних повістей та бесіди на мистецтвознавчі й літературознавчі теми не тільки розширювали кругозір молодого поета. Вони спонукали його до зустрічей з місцевими декабристами та їхніми родичами, формували його суспільно-політичні й мистецтвознавчі погляди, підводили до роботи над декабристською тематикою. Першим таким твором була його поема «Тризна», написана в листопаді 1843 р. в Яготині, там же вперше прочитана й присвячена племінниці декабриста С. Г. Волконського — В. М. Рєпніній. Дружба з Я. де Бальменом збіглася з дуже важливим періодом у розвитку таланту Шевченка. Вона сприяла тому, що світогляд поета «оформлявся в стрункy систему, в якій органічно поєднувались ідеї революційної демократії і утопічного соціалізму, філософського матеріалізму і критичного реалізму» [13], а в його поезії дедалі гостріше лунав «революційний протест проти соціального і політичного ладу миколаївської Росії» [14].

Напружене військове навчання в другій половині 1843 р., ускладнені осінні маневри, підготовка до наступної передислокації полків і дивізій 5-го піхотного корпусу — все це вимагало від штабних офіцерів корпусу багато зусиль і майже не залишало їм вільного часу. В такому ж становищі був і ад'ютант начальника штабу корпусу. Та, незважаючи на це, він устигав справлятися із своїми службовими обов'язками і не залишав роботи над підготовкою закордонного видання поезій свого друга.

Напруженість у військовому навчанні була зумовлена тим, що 5-й піхотний корпус готувався до походу на Кавказ для участі у воєнних операціях проти горців. Коли закінчились маневри, Я. де Бальмен попросив відпустку додому на зимові святки. Генерал-лейтенант Данненберг не заперечував, і Я. де Бальмен поїхав на Полтавщину, де на нього чекав

Т. Шевченко, якому хотілось узнати про стан підготовки до друку закордонного видання своїх поезій і глянути на ілюстрації до них.

В обговоренні перших аркушів майбутньої книги віршів, ілюстрацій до них та ескізів запланованих рисунків непомітно летіли дні. Та не тільки цим займались друзі в останні дні 1843-го і перші дні 1844 року. Звичайно, важливі питання у них були на першому плані. Але чимало часу віддавали вони й участі у святкових обрядах та інших розвагах, яким тоді віддавалися мешканці міст і сіл Полтавщини. Про нерозлучність Я. де Бальмена і Т. Шевченка в січні 1844 р. переконливо свідчать тодішні листи В. М. Рєпніної. У згаданому нами листі до Шарля Ейнара (від 27 січня) вона писала, що Шевченко поїхав від них 10 січня, що він іще місяць жив на Полтавщині, але в Яготин, до Рєпніних, більше не приїжджав [15], а 20 січня того ж року в листі до Глафіри Псьол Варвара Миколаївна повідомляла: «День 12-го січня (день народження Т. Г. Волховської.— *А. К.*) він весело провів у Мойсівці; залишався там 13 і 14-го уже без Капніста; був відвезений до Селецьких і поїхав до своїх незмінних Яковів» [16]. Останні слова підтверджують: для Шевченка найбажанішим співрозмовником у ті дні був Я. де Бальмен. Саме тому він без вагань залишав усі розваги, міняв товариство розумної, талановитої і доброзичливої В. М. Рєпніної на бесіди з Я. де Бальменом, з яким хотів бути в Мойсівці й Малютинцях, Березовій Рудці, Линовиці та Вейсбахівці.

Разом з Шевченком Я. де Бальмен брав участь у зібраннях товариства мочеморд, на чолі якого стояв В. Закревський. Мабуть, таке зібрання цього маловивченого товариства відбулося 22—23 січня 1844 р. в селі Вейсбахівці, де, крім Я. де Бальмена й Шевченка, були І. Корбе та В. Закревський. Там вони 22 січня написали жартівливого листа у формі гетьманського універсалу й надіслали його в село Турівку до поета й історика М. А. Маркевича. Всі співавтори листа-універсалу, в якому Маркевичеві пропонувалося приїхати до гетьмана в село Безбухівку (цебто Вейсбахівку), крім Шевченка, підписались вигаданими іменами: полковник Корбе — компанійським полковником Корбою, Закревський — генеральним старшиною Вихтором Мочеморденком,

а Я. де Бальмен — військовим осавулом Яковом Дибайлом [17].

В той час, коли Я. де Бальмен і Т. Шевченко, розлучаючись, домовлялися про місця і час майбутніх зустрічей, перші батальйони 5-го піхотного корпусу, до складу якого тоді входили 13-та і 15-та піхотні дивізії (його 14-та піхотна дивізія була кинута на Кавказ ще 1841 р.) та підрозділи 14-ї артилерійської бригади і 5-го саперного батальйону вже готувались іти до Ставрополя, де знаходився тоді штаб Окремого кавказького корпусу. В перших колонах корпусу йшов його штаб, очолений генерал-майором Мендом (генерал-лейтенанта Данненберга призначено начальником над четвертими батальйонами 13-ї та 15-ї піхотних дивізій, що залишились на різних роботах у Криму та Одесі). Останнім з Одеси виходив командуючий 5-м піхотним корпусом генерал від інфантерії О. М. Лідерс із своїми ад'ютантами, серед яких був і ротмістр Я. де Бальмен, що своєчасно повернувся в Одесу, встиг завершити роботу над збіркою поезій свого друга під назвою «Вірші Т. Шевченка» і віддати її у кращу палітурну майстерню Одеси.

Похід 5-го піхотного корпусу на Кавказ був викликаний важливими причинами. Офіцер генерального штабу М. Я. Ольшевський у своїх записках «Кавказ с 1841 по 1866 год» сказав, що невдала експедиція генерала Граббе у 1842 р. в Ічкерію буквально приголомшила царизм, а Шаміль вдало скористався розгубленістю царських генералів. Поширюючи чутки про підготовку наступу на Кумикське плоскогір'я і Кізляр, він у кінці серпня 1843 р. почав наступ на Салатавію. 28 серпня підійшов до аулу Унцукул, а через чотири дні оволодів ним. Потім війська Шаміля взяли аул Карачі, Моксокську башту і Балаканське укріплення, Цатаних, Ахалчі і Гогатль. Цим самим вони відрізали війська генерал-лейтенанта Клюки фон Клугенау від Темір-хан-Шури. 30 вересня Шаміль розпустив своє військо. Але в останніх числах жовтня того ж 1843 року він з новими силами почав воєнні дії в Дагестані. 30 жовтня його війська взяли Гергебіль, а звідти рушили на Шамхальство. Внаслідок цього Темірхан-Шура виявилася в блокаді й перестала відігравати стратегічну й адміністративну роль.

У таке ж становище потрапили й інші укріплення з царськими військами. «1843 року більшість загонів царських військ, розташованих у різних укріпленнях, загинула,— сказано в «Очерках истории Дагестана».— Горці взяли шість укріплень, захопили дванадцять гармат, чотириста снарядів, двісті п'ятдесят тисяч патронів» [18]. М. Я. Ольшевський, підбиваючи підсумки подій 1843 р., в згаданій нами статті сказав: «На східному Кавказі до кінця 1843 року ми володіли тільки Дербентським і Самурським округами, Мехтулинським ханством, Шамхальством, Кумикським плоскогір'ям і простором між Сунжею і Тереком. Але і ці володіння наші були дуже ненадійними, бо мешканці втратили віру в нашу могутність і не могли бути впевненими у нашому захисті від ворогів, які часто спускалися з гір і нападали на худобу й аули. В точному значенні слова ми володіли тільки тими пунктами, в яких знаходились наші війська й укріплення» [19].

У зв'язку з таким становищем на Кавказі вище військове командування вирішило на деякий час відкласти наступальні операції і замінити головнокомандуючого кавказькими військами генерала від інфантерії Головіна генерал-ад'ютантом Нейгардтом, а командуючого військами Кавказької лінії та Чорноморії генерала Граббе — генерал-лейтенантом Гурком. У своєму директивному листі новому головнокомандуючому кавказькими військами О. І. Нейгардтові Микола I писав: «Ти мусиш проникнути в гори, розгромити Шаміля... Нищити все, що буде чинити опір, і берегти все, що буде коритись тобі без бою. Показуй особливу повагу до мулл, мечетей і віри... Сип грішми, намагайся привабити ними на наш бік тих людей, які впливають на імама. Ти мусиш всюди пронестись грозою, яка все розтрощує... Пам'ятай, що все мусить бути закінчено протягом 1844 року» [20].

Щоб виконати це завдання, Нейгардт просив поповнити ряди Окремого кавказького корпусу і прислати йому 10 000 карбованців для підкупу потрібних людей. Військове міністерство робило все можливе, аби вчасно виконати вказівки царя. В розпорядження Нейгардта негайно було послано 5-й піхотний корпус і гроші в сумі не 10 000, а 15 000 карбованців.

2

У лютому 1844 р. 5-й піхотний корпус був уже в Дагестані. Штаб його розташувався у фортеці Темір-хан-Шура, побудованій 1834 р. в тому мальовничому куточку Дагестану, де розходяться дороги на Кізляр, Дербент, Салатавію та Аварію. Постійно зв'язана з Каспійським морем 40-кілометровою дорогою, Темір-хан-Шура мала тоді велике воєнно-політичне, стратегічне й економічне значення. Своїм зовнішнім виглядом і озброєнням вона нічим не відрізнялась від інших кавказьких фортець того часу. Вал навколо фортеці був низький, гармат мало, житлові будинки жалюгідні, офіцери й торговці жили в халупках із земляними покрівлями. Вигідно вирізнялись тільки лазарет, пороховий льох, солдатські казарми та висока вежа сторожового поста.

Генерал Лідерс негайно взявся за підготовку до наступальних дій. Вивчав директивні вказівки й накази військового міністерства, особливості місцевості та настрої горців, листувався з керівниками Самурського загону, збирав потрібні довідки, намагався встановити зв'язки з місцевою феодальною аристократією, писав листи й доповідні записки головнокомандуючому кавказькими військами та у військове міністерство. Діставалось від нього всім офіцерам штабу, а особливо ад'ютантам. Багато різноманітних і складних завдань давав він і Я. де Бальмену, який мусив завжди і всюди супроводжувати свого начальника. Супроводжував він генерала Лідерса і в Тифліс на персональну розмову з генералом Нейгардтом.

9 квітня 1844 р. штаб 5-го піхотного корпусу, названого там Дагестанським загоном, одержав секретну директиву від квітня того ж року за № 445 і 200 примірників Прокламації, надрукованої для чеченських та лезгінських аулів. «Ця відозва,— сказано в директиві,— мусить бути розіслана в непокірні аули не раніше, як за кілька днів до початку воєнних дій, щоб підкріпити все це присутністю могутніх загонів, уже зосереджених на збірних пунктах».

Починалась весна 1844 р. Командуючий Дагестанським загоном квапився йти в гори, а генерал Нейгардт готувався до походу в Малу Чечню й не поспішав починати воєнні дії в Дагестані. У Я. де Бальмена став «з'являтися вільний час, і він відда-

вав його своєму щоденникові, котрий вівся, як і в Царстві Польському, засобами графіки. Деякі його ескізи тоді ж перетворювались у повноцінні художні рисунки, що відбивали суттєві грані тодішньої війни на Кавказі або головні риси характерів людей — учасників тих подій. Не виключена можливість, що саме так створювався рисунок «Соте й останнє підкорення Кавказу», знайдений нами в рукописному відділі Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна.

Перший ескіз цього рисунка міг з'явитися тоді, коли Яків де Бальмен довідався про суть секретних вказівок головнокомандуючого кавказькими військами, текст Прокламації до горців та зміст звернення до мешканців акушинських і цудахарських аулів, написаного в штабі генерала Лідерса, від імені якого говорилось: «Чи ж вам боротися з могутнім імператором Росії? Допомоги ви нізвідкіля не одержите. Нові величезні сили йдуть на Шаміля, і вам на нього нічого надіятись. Підлий дурисвіт, втягнувши вас у повстання, піддав вас праведному гніву російського царя. Розорюючи вас до краю, він тільки сам багатіє. Коли ж ви добровільно не підкоритесь і вчините опір, то — заявляю вам рішуче — ви будете жорстоко покарані: Акуша, Цудахар, всі ваші аули, все майно буде до останку знищено. Не залишу каменя на камені. Так що той, хто уникне кари, не впізнає місць, де були аули».

Останній варіант згаданого рисунка можна віднести до 26 травня 1844 р., коли було одержано вказівку про початок воєнних дій і «дуже секретні» прокламації перестали бути секретними для всіх офіцерів штабу корпусу, в тому числі й для Я. де Бальмена. Знайдений нами рисунок виконано, очевидно, в той день, коли прокламації були розіслані в непокірні аули, цебто за кілька днів до початку походу 5-го піхотного корпусу в гори, призначеного на 10 червня 1844 р. Така думка підтверджується написом на звороті цього рисунка («Темір-хан-Шура. 1 червня»), зробленим рукою чи то старшого ад'ютанта штабу корпусу капітана Непокойницького, чи то генерал-лейтенанта Клюки фон Клугенау, який тоді служив також у 5-му піхотному корпусі й був своєю людиною серед офіцерів штабу, а в своєму рапорті від 27 липня 1845 р. слово «Темір-

хан-Шура» писав так само, як воно написано на звороті рисунка Я. де Бальмена.

На рисунку зображено похідний балаган, розташований біля підгір'я Кавказу. На лівому боці його покрівлі чітко виділяється цифра «1844», що вказує на час зображених подій, а на вузеньких бічних кулісах його декорації відображені характерні риси місцевості — конусоподібні вершини гір і постаті нескорених горців. Між кулісами, ніби закриваючи вхідні двері, що ведуть до серця країни гір, розгорнута театральна афіша. На ній великими літерами французькою мовою написано: «Соте й останнє підкорення Кавказу», а трохи нижче і дрібнішими літерами — «Великий спектакль перед походом генерала... і К°». Праворуч від афіші, на першому плані, зображена людина в королівському вбранні і з довгою указкою, націленою на слова афіші «Соте й останнє підкорення Кавказу», в портретних рисах якої (в овалі обличчя, спадистому чолі, важкому підборідді, маленьких вусиках і гострих бакенбардах) неважко впізнати самого царя Миколу І. Ліворуч від афіші — безбородий царський генерал у наполеонівському капелюсі, з довгим носом і великим аркушем паперу в руках, на якому російською мовою чітко написано: «Прокламация. Народы Дагестана! Шамиль вас обманывает!» Немає сумніву, що це — командуючий 5-м піхотним корпусом, генерал від інфантерії О. М. Лідерс, на якого Микола І покладав великі надії у підкоренні Кавказу, якого всіляко підтримував і заохочував, якому в усьому потурав, а він, вважаючи себе великим полководцем, вносив свої пропозиції до планів воєнних дії на Кавказі, складав текст грізної відозви до акушинських і цудахарських аулів та плани оборонних робіт і бойових походів, писав про них у військове міністерство, змагався з головнокомандуючим і домагався царських похвал. Тому в 5-му піхотному корпусі його не любили, називали несамовитим або скаженим Роландом і не пропускали нагоди посміятися з нього.

Між Миколою І і генералом Лідерсом, біля самої афіші, намальований Шаміль у своїй чалмі й черкесці. Він намальований таким, яким хотіли його бачити цар і його сатрапи — маленьким, зі зв'язаними руками, кинутим до їхніх ніг. Але в його зображенні не помічається й тіні не тільки сарказму, а й

гумору, властивих зображенням царя та його войовничого генерала. В такій інтерпретації кавказьких подій Я. де Бальмен виявив і своє негативне ставлення до кривавого царя, його сатрапів та жорстокої колоніальної політики, і гаряче співчуття до знедолених народних мас Кавказу, щире захоплення їхньою героїчною боротьбою за своє визволення з-під феодально-колоніального гніту та повагу до їхнього талановитого керівника. Своїм рисунком Я. де Бальмен стверджував: братовбивча війна на Кавказі вимагає все нових і нових людських жертв і невимовним тягарем лягає на плечі трудящих. Художнім втіленням останньої думки виступає образ жінки-селянки, що кладе до ніг царя мішок з грішми, на якому написано «6 000 000», та образи її співвітчизників, які підходять до царя з такими ж мішками у підпятих руках.

У розглянутому нами майстерному рисунку Я. де Бальмена відбилися думки, почуття й прагнення передових людей тодішньої Росії, які, захоплюючись самовідданою боротьбою кавказьких народів проти царизму і місцевих феодалів, вважали її, як і визвольне польське повстання 1830—1831 рр., своєрідним продовженням справи декабристів, важливим етапом в історії опору миколаївській реакції, що почала свій лиховісний наступ артилерійськими розстрілами героїв 14-го і 29 грудня 1825 р. Згодом (у листопаді 1845 р.) такі погляди на тодішні кавказькі події знайшли своє значно ширше й глибше художнє втілення у творі Т. Шевченка «Кавказ», який був новим словом «у розвитку світової революційної поезії» [21].

Ми не знаємо, в чиїх руках побував тоді цей рисунок. Понад сто років про нього ніхто з істориків вітчизняного мистецтва нічого не знав. Він став відомий нам після того, як 1945 р. рукописний відділ Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна одержав у своє розпорядження власний архів генерала Лідерса, який до цього зберігався в маєтку одного із спадкоємців генерала, що жив у Східній Пруссії. Рисунок знаходився серед документальних матеріалів про участь 5-го піхотного корпусу у воєнних діях на Кавказі в 1844—1845 рр. Чітко виражена ідейна спрямованість рисунка дозволяє сказати, що до рук командуючого корпусом він потрапив не як

приємна пам'ятка про його подвиги на Кавказі, а як насмішка з нього та його коронованого шефа, як крамольний твір волелюбного автора.

Встановити особу, яка назвала ім'я автора рисунка і віддала його генералові Лідерсу, дуже важко. Роздуми над цим питанням привели до старшого ад'ютанта штабу корпусу, капітана генерального штабу А. А. Непокойницького (1813—1881) [22]. Така думка підтверджується тим, що після походу 1844 р. генерал Лідерс невідомо за які заслуги почав виціляти Непокойницького і клопотати про нагородження його орденами й чинами, що після повернення корпусу в Одесу він не відпускав Непокойницького від себе й не переставав бути його благодійником [23], що понад 20 років колишній старший ад'ютант штабу 5-го піхотного корпусу залишався одним з постійних його кореспондентів. Тому, здається, саме Непокойницький, найкраще обізнаний з життям офіцерів і станом справ у своєму штабі, знав, хто був автором крамольного рисунка, і назвав його ім'я генералові Лідерсу, чим заслужив щедрі нагороди і довготочну ласку свого начальника.

Воєнні дії 1844 р., від яких царизм чекав повного розгрому армії Шаміля й остаточного підкорення Дагестану й Чечні, розпочався походом Чеченського загону проти горців, зосереджених у районі аулу Шалі, де 21 квітня 1844 р. нараховувалося десять тисяч чоловік, а коли царські війська пішли на Буртунай — їх було вже близько п'ятнадцяти тисяч. 15 піхотних батальйонів з 24 гарматами і 6 сотнями козаків під командою самого Нейгардта виступили з району Внезапної і Кумикською рівниною пішли до Сулака, щоб звідти почати наступ на Хубарські висоти, де зосередились головні сили Шаміля.

10 червня 1844 р. з Темір-хан-Шури виступив і Дагестанський загін під командуванням Лідерса. Він мусив підійти до Євгенівського укріплення, захопити переправу через багатоводий і бурхливий Сулак, стиснутий там кам'яними берегами, переправитись на лівий берег і зайти в тил армії Шаміля. 11 червня Дагестанський загін підійшов до села Ахтали. Лідерс наказав обстрілювати з восьми гармат захисні завали біля переправи й послав до неї два батальйони піхоти з ротою саперів. Того ж дня Дагестанський загін переправився через Сулак, ово-

лодів аулом Черкей, який мав важливе стратегічне значення, і підійшов до гори Ібрагім-Дада в 12 кілометрах від Черкея. Звідси загін пішов до аулу Гертме, куди 14 червня Нейгардт привів і Чеченський загін [24].

Тут, у цьому районі Кавказу, зібралось понад 35 000 царського війська, небувало багато офіцерів і генералів. Такої кількості солдатів і офіцерів Шаміль та його сподвижники ще не бачили. Критично оцінюючи становище своєї 15 000-ї армії на Хубарських висотах, Шаміль побачив реальну можливість виходу царських військ у тил своєї армії. Тому він без бою залишив Хубарські висоти і відійшов на надійнішу позицію за Теренгульським проваллям, біля села Буртунай. Коли 5-й піхотний корпус почав обходити праве крило горців, Шаміль відвів свої війська за Суук-Булак. Генерал Нейгардт відхід Шаміля вважав своєю перемогою, йти в гори, щоб переслідувати супротивника, не наважився і в супроводі генерала Лідерса урочисто поїхав до Темір-хан-Шури. Там Нейгардт наказав Дагестанському загонові йти на з'єднання з Самурським загоном для підкорення Акуші та Цудахара.

На початку липня вони пішли проти непокірних аварців. Дагестанському загонові треба було проникнути в Аварію через Карадахський міст. Та коли війська підійшли до Аварійського койсу, Лідерсові доповіли: за наказом Шаміля міст уже знищено. Не ризикнувши форсувати річку, Лідерс повернувся до Темір-хан-Шури. Самурський загін, не дочекавшись ні запланованих дій Дагестанського загону, ні потрібних сигналів від генерала Лідерса, теж пішов до Темір-хан-Шури [25]. Зустрівшись там з головнокомандуючим кавказькими військами, Лідерс заявив йому про поганий стан свого здоров'я, бажання одержати відпустку для лікування та про намір залишити військову службу. Нейгардт задовольнив його бажання. Лідерс у супроводі своїх ад'ютантів залишив Темір-хан-Шуру й поїхав до Одеси.

Після цього походу Нейгард послав війська Чеченського загону на спорудження передової Чеченської лінії, початком якої стало Воздвиженське укріплення, а війська Дагестанського загону — на вдосконалення оборонних споруд навколо Темір-хан-Шури, різні роботи в Петровському укріпленні та відбудову переправи через Сулак біля аулу Черкей. Кам-

панія 1844 р., як справедливо сказано в рукописному огляді воєнних дій на Кавказі з 1834-го до грудня 1844 року, була ще менш результативною, ніж усі попередні кампанії. Всі воєнні починання цього року являли собою лиш пересування без мети, пересування, які ніде й ні в чому не були доведені до кінця. Помилки 1843 року залишилися не виправленими: Шаміль не тільки не був розбитий, а, як і перше, володів усією Чечнею і майже всім Дагестаном.

У другій декаді липня генерал Лідерс із своїми супутниками був уже в Одесі. Кожен з них розумів: в Одесу вони приїхали на дуже короткий час, тому спішили зайнятися найневідкладнішими справами. У Я. де Бальмена найпершим завданням було взяти у палітурника оправлені твори Т. Шевченка й передати їх у Березову Рудку, куди мав приїхати за ними поет. А вже 20 липня 1844 р. він написав Вікторові Закревському листа, в якому сказав: «Посилаю тобі, любий Вікторе, плоди нашої праці — моєї і Михайла Башилова. Всі головні твори Тараса з віньєтками. Вони писані латинськими буквами для того, щоб, на випадок фантазії Тараса, видати їх за кордоном, усі могли б читати, особливо поляки. Це не подарунок тобі, а тільки посилається під твоє збереження... Збережи ж його з належною турботою. Саме тебе я обираю як людину, що відчуває і розуміє зміст багатьох віньєток без тлумачення. Надіюсь на тебе, як на кам'яну гору» [26]. На зворотному боці другого аркуша вказано титул, ім'я, по батькові й прізвище адресата і його адресу («його благородію Вікторові Олексійовичу Закревському в село Березову Рудку»), а під цим написом — дописка: «З цим іде видання творів Т. Шевченка, одна книга» [27].

Не знаємо, коли і через кого передав Я. де Бальмен «Вірші Т. Шевченка» у Березову Рудку. Але відомо: Закревський одержав їх 1844 р., а 1845 р. передав їх Шевченкові. Про це сказав сам В. Закревський на допиті в Третьому відділі, коли його було заарештовано 1848 р. у справі про виголошення тосту за французьку республіку [28]. Є підстави вважати, що від Т. Шевченка книга потрапила до М. В. Юзефовича, який тоді загравав із прогресивно настроєною інтелігенцією Києва, а від нього — до М. І. Костомарова.

Вірогідність такої думки грунтується на тому, що Юзефович і Костомаров цікавилися творчістю Т. Шевченка, що поет, як відомо, не любив возити з собою своїх творів і мав залишати їх на збереження у своїх знайомих. Великий обсяг даної книги прямо вимагав того, аби її віддати на збереження надійному товаришеві. Такими він вважав тоді заступника попечителя Київського навчального округу М. В. Юзефовича і професора Київського університету М. І. Костомарова. В день арешту останнього у справі Кирило-Мефодіївського братства книга «Вірші Т. Шевченка» потрапила до рук царських жандармів і довгі роки залишалась у справах Третього відділу царської канцелярії. Після Жовтня вона деякий час перебувала у приватних руках, потім була передана в Науково-дослідний інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, а з 1936 р. зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Книга «Вірші Т. Шевченка», переписана Я. де Бальменом латинськими літерами й ілюстрована ним та М. Башиловим, має справді гарний зовнішній вигляд і привертає увагу як оправою приємного бронзового кольору, так і золотим обрізом та металевими застібками. Сама книга заслуговує похвали найвимогливіших книголюбів і знавців історії рукописної книги. Працюючи над нею, Я. де Бальмен з безперечно глибоким знанням справи і добрим естетичним смаком скористався творчими надбаннями кращих оздоблювачів рукописної книги. На титульному листі виразним шрифтом написано: «Вірші Т. Шевченка» і намальовано портрет поета. Чітко виділені заголовки поезій і розділи поем. Початок книги й великих творів оздоблено ініціалами та мініатюрними рисунками. Кожна сторінка обрамлена рівною чорною лінією. Тексти творів грамотно, чисто й чітко написані високоякісним чорним атраментом на добротному білому папері без водяних знаків. Невеликі твори й розділи поем ілюстровані двома віньєтками. Перша з них прикрашає початок твору чи розділу, а друга — його кінцівку. Поеми ілюстровані кількома рисунками. Кількість їх залежить від кількості розділів. Кожна поема починається й кінчається малюнками, суть яких визначена змістом розділу або втіленими в ньому думками, бажаннями й прагненнями поета.

До цього збірника ввійшли такі твори Т. Шевченка: «Думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки» і «Гамалія». Авторські підписи художників під ілюстраціями свідчать: перші вісім творів ілюстрував М. Башилов; два останні — Я. де Бальмен. Їхні імена, як відомо, назвав Т. Шевченко, відповідаючи на питання слідчої комісії, що займалася справою Кирило-Мефодіївського братства. «Ілюстрував мої твори граф де Бальмен, що служив ад'ютантом у одного з корпусних генералів,— сказав поет,— ... і якийсь Башилов» [29].

Рисунки, виконані М. Башиловим,— це ілюстрації до ранніх творів поета, що становили його «Кобзар» 1840 р. В них вдало втілено життя простого українського народу — його побут і звичаї, героїчне минуле і сучасне. Персонажами ілюстрацій виступають оспівані поетом селяни й козаки, збавлені дівчата й офіцери, покритки та їхні осиротілі діти, ворожки й пани, сліпі кобзарі та їхні провожаті.

Збірка «Вірші Т. Шевченка» відкривається поезією «Думи мої», ілюстрованою двома рисунками: зображенням високої степової могили, над якою в хмарному небі різко вимальовується великий чорний птах (перед початком твору) та зображенням розгорнутої книги й меча в кінці поезії. Початок тексту оздоблено великою початковою буквою (ініціалом), в яку майстерно вписаний мініатюрний рисунок козака з рушницею у правій руці. Найдосконаліше ілюстрована М. Башиловим поема «Катерина». Тут показано залицяння офіцера і позашлюбне дитя звабленої Катерини, вигнання покритки з рідної хати і її поневіряння з дитиною, шукання коханого па далеких дорогах, остання зустріч з ним, мандрівка Івасика (сина Катерини) із сліпим кобзарем та зустріч малепького героя поеми з батьком — паном, що їхав до Києва з дружиною й дітьми. Всі ілюстрації до поеми «Катерина» виконані з глибоким співчуттям до обдуреної паном офіцером селянської дівчини та її знедоленого сина, гнівом і ненавистю до пана офіцера. Помітна в них і деяка фахова недосвідченість молодого художника — зокрема, в зображенні дитини.

Героїчне минуле українського народу знайшло своє втілення в ілюстраціях до творів «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «До Основ'яненка». Кращими з них

ми вважаємо ілюстрації до «Тарасової ночі». Початок оформлено віньєткою, на якій зображена перемога українських козаків, очолених Тарасом Федоровичем, над польською шляхтою вночі 22 травня 1630 р. під Переяславом, а закінчення — віньєткою, на якій серед козаків і селян намальований Т. Шевченко. Поет ніби щойно закінчив співати їм про героїчне минуле рідного народу, поставив на землю кобзу і, підтримуючи її лівою рукою, звертається до своїх слухачів з палкою промовою.

Деякі наші мистецтвознавці, порівнюючи ілюстрації М. Башилова і Я. де Бальмена, говорили, що в рисунках першого більше майстерності й завершеності, а в рисунках другого — більше експресії [30]. Нам, однак, здається, що це не так. В рисунках Я. де Бальмена нема тієї безпорадності, яку часом помічаємо в роботах М. Башилова. Гадаємо, що Я. де Бальмен був не тільки старшим, а й більш досвідченим художником, який уміло керував творчою роботою свого молодшого товариша. Я. де Бальмен виконав не тільки більшу, а й важливішу частину роботи над ілюструванням збірника творів Тараса Шевченка. Коли М. Башилов виконав 24 ілюстрації до восьми ранніх, то Я. де Бальмен створив 28 ілюстрацій до двох останніх із названих вище творів поета, в яких лунав заклик до рішучої збройної боротьби проти самодержавства і кріпосництва.

Поема «Гайдамаки» ілюстрована 26 рисунками. Найголовніші з них — господар наймита Яреми каверзує над ним; конфедерати знущаються з господаря Яреми і катують титаря; гайдамаки святять ножі; Ярема поспішає до повстанців; повстанці розправляються із своїми гнобителями; хлопчик теж називає себе гайдамакою; бенкет у Лисянці; прощання Яреми з Оксаною; Гонта вбиває своїх синів. У гармонійному поєднанні з початковими віньєтками та кінцівками ілюстрації Я. де Бальмена розкривають тему поеми, допомагають читачеві глибше перейнятися революційними ідеями одного з найвизначніших творів Кобзаря.

Ліричний виступ до поеми ілюстровано рисунком, на якому зображено Шевченка за роботою над своєю поемою. А текст її починається оригінальним ініціалом, в якому своєрідно скомпоновано зображення бунчука, шаблі й булави. Розділ замикається ма-

люнком розкритої книжки і квітів. Вони вказують на події, зображені в поемі, й відбивають позитивне ставлення художника до творчості молодого поета. «Інтродукція» (історичний вступ) оздоблена також двома багатозначними віньєтками. На початку — напівсонний орел під царською короною, що символізує багаторічний сон рідного народу, пригнобленого самодержавством, а в кінці — орел, що пробуджується і розправляє свої могутні крила. Шевченківська думка про інертність народних мас конкретизована й віньєтками до розділу «Галайда» в образі наймита Яреми, котрий покірно гнеться перед своїм господарем.

Ілюстрації до розділів «Конфедерати» і «Титар» підкреслюють думку поета про те, що така інертність народних мас давала можливість господареві Яреми визискувати свого наймита, а конфедератам — безкарно знущатись і з господаря Яреми, мордувати титаря й закатувати його до смерті. Віньєтки до розділу «Свято в Чигирині» показують, як народні маси, доведені експлуататорами до відчаю, ставали на боротьбу із своїми гнобителями. Перша з них — освячення повстанцями ножів — говорила про святість збройної боротьби з експлуататорами й закликала народні маси до нових селянських повстань, друга — хрест і меч на могилі — символічно вказувала на неминучу перемогу повстанців над експлуататорами.

Розділ «Треті півні», в якому йдеться про події на Київщині напередодні визвольного селянського повстання 1768 р., оформлений рисунками, на одному з яких зображено Ярему, що поспішає до Черкас, аби не запізнитися на початок повстання, на другому — зброю та розбиті кайдани. Це підкреслює думку поета про необхідність збройної боротьби, яка тільки й може привести народні маси до визволення з-під гніту експлуататорів. Ця ж сама думка втілена в ілюстраціях до розділів «Червоний бенкет» (повстанці карають своїх гнобителів, зброя повстанців — рушниця, меч, мушкет і шабля), «Гупалівщина» (зустріч з хлопчиком, учасником повстання; знищення панів, що ховалися на деревах) та «Старосвітський будинок» (танець народних месників, наказ Яреми виручати Оксану).

Віньєтки до розділу «Лебедин» (розмова Оксани з монашкою і прощання Яреми з Оксаною) акцен-

тують дуже важливі моменти в житті юних героїв поеми й освітлюють їхню моральну красу, стійкість їхніх інтимних почуттів і суспільну активність. Ця активність особливо чітко проявилась у тому, що відразу ж після одруження Ярема, «щоб не сердить отамана», попрощався з Оксаною й поїхав на Уманщину, куди вів своє військо Максим Залізняк, де полум'я селянського повстання 1768 р. розгорталося, і досягало своєї кульмінації, що відобразилося, зокрема, в ілюстраціях до розділу «Гонта в Умані»,— Гонта прощається з синами та Гонта несе зарізаних синів.

У першій втілена ідея принципової революційної боротьби за велику справу, а в другій — сила батьківських почуттів і гуманізм учасників кривавої боротьби за своє визволення.

Перша віньєтка до «Епілогу» являє собою рисунок домовини з козацькою шапкою, шаблею і покривалом на віці домовини, над якою літає гайвороння. Друга — мініатюрну картину гнівних дніпровських порогів. Обидві вони — символічні своїм змістом. Коли образ домовини з козацькою шапкою, шаблею і покривалом символізує поразку повстання 1768 року, то зображення дніпровських порогів мало говорити сучасникам Я. де Бальмена і Т. Шевченка про могутню силу і гнів нескореного народу, ладного знову взяти в руки зброю і продовжувати справу своїх предків.

Невеличка поема «Гамалія» ілюстрована лише двома рисунками — зображенням закутих у кайдани запорожців, котрі знемагають у турецькій неволі й чекають свого визволення, та битви запорожців з турками. Своїм змістом вони перегукувалися з ілюстраціями до поеми «Гайдамаки» і мали спонукати передових читачів свого часу глибше замислюватися над становищем народних мас, закутих у кайдани кріпосництва і самодержавства, говорити про необхідність рішучої боротьби за визволення співвітчизників з-під гніту внутрішніх турків — поміщиків і царських чиновників всіх мастей і всіх рангів.

Ідейне спрямування, зміст і форма розглянутих нами ілюстрацій до поем «Гайдамаки» і «Гамалія» ще раз переконливо доводять: Я. де Бальмен був не тільки талановитим, а й досвідченим художником, який умів вибрати з історичних подій, оспіваних

Шевченком, найхарактерніші епізоди і правильно їх інтерпретувати. Необхідно відзначити і його професійну майстерність — уміння володіти лінією, штрихом і плямою, що дає необхідні світлотіні, об'ємність зображення і відчуття реальності простору, в якому відбувається дія. Тому ілюстрації, виконані ним до згаданих поем,— яскраві, чисті, живі. Сказане стосується зображень як народного життя мирного часу, так і збройної боротьби з експлуататорами, побутових і батальних сцен, інтер'єрів і пейзажів, а також тварин, будівель і людей, їхнього вбрання, предметів вжитку та боротьби. І все це відтворено з бездоганною точністю, перейнято подихом революційної романтики, глибоким співчуттям до пригноблених і ненавистю до гнобителів.

Отже, Я. де Бальмен, глибоко розуміючи ідейно-художню суть поетичних творів Шевченка, своїми ілюстраціями свідомо підкреслив їхню революційно-демократичну спрямованість, прагнув сприяти дохідливості патріотичної думки поета-революціонера для читачів, розширити рамки революціонізуючого впливу поезій свого друга на сучасників, підсилював удари поета по самодержавно-кріпосницькій дійсності. Виходячи з цього, можна сказати, що Я. де Бальмен був однодумцем і соратником молодого Тараса Шевченка в його рішучому неприйнятті тодішнього суспільно-політичного ладу.

З приїздом до Одеси за невідкладні справи взявся і генерал Лідерс. Може, тоді, коли Я. де Бальмен писав уже відомого нам листа до В. Закревського (про те, що надсилає рукописну книгу творів Т. Шевченка), його начальник своєкорисно розповідав М. С. Воронцову про події на Кавказі, суб'єктивно трактував свій конфлікт з генерал-ад'ютантом Нейгардтом, дипломатично говорив про намір залишити військову службу й перейти на пенсію, призначену йому царем за активну участь у придушенні польського повстання 1830—1831 рр. у розмірі 2000 карбованців на рік. При цьому, можна думати, Лідерс показав своєму всемогутньому покровителю «Соте й останнє підкорення Кавказу», назвав прізвище Я. де Бальмена як автора рисунка і дав йому негативну характеристику. Злопам'ятний генерал-губернатор Новоросії, необмежений у цивільних та військових правах і добре ознайомлений з роботою царських жан-

дармів, побачив у рисунку Я. де Бальмена небезпечну крамолу, що підлягала жорстокому покаранню, і вирішив вжити проти волелюбного ротмістра відповідних заходів.

3

Хвороба Лідерса і його намір залишити військову службу помітно звузили коло обов'язків його ад'ютанта і дали йому можливість повернутись до творчої роботи над проектом програми таємного революційного товариства, про необхідність якого йшла мова серед кращих військових і цивільних людей. Це особливо відчувалося на Кавказі та в Одесі, де не переставали критично говорити про події в Польщі й на Кавказі, сміливіше висловлювалось незадоволення царською політикою. Збагачений досвідом визвольної боротьби своїх співвітчизників, поляків і народів Дагестану та Чечні, Я. де Бальмен успішно продовжував свою роботу над «Подністрянкою», яка там же була закінчена і передана М. І. Костомарову як проект програми товариства, що зароджувалось тоді на півдні Росії. До рук Костомарова вона могла потрапити так, як про це сказав він 7 травня 1847 р. на допиті у справі Кирило-Мефодіївського братства [31]. Тільки офіцер Хмельницький, який вручив йому «Подністрянку», служив не в Кавказькому, а в 3-му піхотному корпусі. В другій половині 30-х років минулого сторіччя його полк квартирував у Лубенському повіті, недалеко від Мойсівки. Тому з певністю можна говорити: він не раз бував на балах у Т. Г. Волховської, де й познайомився з Я. де Бальменом. Потім Семен Петрович Хмельницький служив у Польщі і там знову зустрічався з Я. де Бальменом, став його приятелем, підтримував з ним зв'язки, а 1844 р. передав надійним людям у Київ проект програми майбутнього таємного товариства.

Дальша доля «Подністрянки», написаної Я. де Бальменом у 1843—1844 рр., могла бути такою, якою уявляв її П. Зайончковський [32]. Створену «в дусі найпротизаконнішої україноманії», як висловився на допиті 17 квітня 1847 р. М. І. Костомаров, її по-своєму переробили організатори й керівники Кирило-Мефодіївського братства, що було новим етапом у розвитку таємного декабристського товариства на Україні в 30—40 рр. минулого сторіччя. З «Подністрянки»,

написаної Я. де Бальменом, ліберальні керівники Кирило-Мефодіївського братства викинули (або пом'якшили) ті місця, які вони вважали занадто протизаконними. У такій редакції вона стала програмою Кирило-Мефодіївського братства, потрапила до рук царських жандармів під назвою «Закон божий» і дійшла до наших днів.

На початку серпня 1844 р. генерал Лідерс одержав повідомлення про те, що військове міністерство за вказівкою царя надало йому тривалу (на 6 місяців) відпустку із збереженням за ним посади командуючого 5-м піхотним корпусом і встановленим утриманням. Таке розпорядження внесло суттєві зміни в плани не тільки генерала Лідерса, а й його ад'ютантів. Лідерс планував своє лікування, ад'ютанти — раціональне використання піврічного перебування в Одесі. У Я. де Бальмена стало багато вільного часу, яким він довільно користувався — часто бував на людних вулицях Одеси, охоче відвідував бали місцевих аристократів, зустрічався з цікавими для нього людьми, віддавався творчій роботі.

25 серпня 1844 р. газета «Северная пчела» опублікувала повідомлення про видання задуманої Т. Шевченком «Живописної України». В ньому говорилося: «Щоб воскресити в нашій пам'яті Вітчизну, звичаї предків і події, що яскраво виділились із звичайного опису землі, де ми почали жити й почувати... відомий і любимий поет і живописець Т. Шевченко вирішив приступити до видання, названого ним «Живописною Україною» [33]. Опубліковане повідомлення привернуло увагу Я. де Бальмена, і він став одним з активних організаторів передплати на цю серію картин. Про його роботу в цьому напрямку свідчить В. М. Репніна у листі до Т. Шевченка від 25 вересня 1844 р.: «У Полтаві начальниця інституту взялася провести передплату... Про це турбуватимуться і в Одесі, де перебуває знайомий Вам граф де Бальмен» [34].

Разом з цим Я. де Бальмен працював над романом «Креницы», втілював у нього ідеї, що зародились і зміцніли під впливом революційно-демократичних думок Шевченка, дозрівали в роздумах над ілюстраціями до його творів, перевірялися в розмовах з опозиційно настроєними мешканцями Одеси. Та в усьому цьому росли і розвивались майбутні не-

приємності: досвідчені жандарми генерал-губернатора Новоросії пильно стежили за кожним кроком волелюбного ротмістра, збирали потрібні їм матеріали.

Характеризуючи стан справ на Кавказі в кінці 1844 р. і плануючи свої дії на майбутній рік, генерал Нейгардт вважав за потрібне використати 1845 рік на поповнення Кавказького корпусу новими військами й удосконалення існуючих фортець та спорудження нових укріплень. Цар, незадоволений діями Нейгардта і його планом, дав згоду на поповнення Кавказького корпусу новими полками й дивізіями, але рішуче відхилив його план дій на 1845 рік. Він наказав військовому міністрові графу Чернишову скласти на цей рік такий план, щоб назавжди приборкати повстання народів Дагестану і Чечні, очолених Шамілем. За волею царя військовий міністр уже 23 листопада 1844 р. наказав перетворити в нові дивізії Апшеронський піхотний полк і три батальйони для поповнення Кавказької армії.

У зв'язку з царським наказом військове міністерство запросило до Петербурга командуючого 5-м піхотним корпусом генерала Лідерса і генерал-губернатора Новоросії графа М. С. Воронцова. Розмови з ними вирішили суть плану воєнних дій на 1845 рік, роль у них Воронцова і Лідерса, дальшу долю генерал-ад'ютанта Нейгардта і Я. де Бальмена, про крамольний рисунок якого вірнопідданий кар'єрист Лідерс не міг не сказати цареві, а граф Воронцов, очевидно, доповів про результати таємних спостережень за ним. Цар, звичайно, взяв до уваги повідомлення свого любимця, однодумця й недавнього спільника в боротьбі з Пушкіним. Над Я. де Бальменом почали збиратися чорні хмари страшного і невблаганного царського гніву.

27 грудня 1844 р. цар звільнив нерішучого Нейгардта від обов'язків головнокомандуючого кавказькими військами. Того ж дня на цю посаду з правами намісника він призначив генерал-ад'ютанта М. С. Воронцова. З цього часу починається надмірна увага царя і військового міністерства до 5-го піхотного корпусу. Його забезпечують краще, ніж інші військові з'єднання. Йому дають різні пільги, ставлять на особливе місце. Така увага царя до генерала Лідерса і його корпусу не була випадковою. Аналіз архівних матеріалів приводить нас до думки, що в

ній ховався черговий задум кривавого злочину. Микола I, дізнавшись про волелюбні рисунки Я. де Бальмена, його зустрічі й дружбу з неблагонадійними людьми та симпатії до крамольних поляків і непокірних горців, зробив висновок, що ад'ютант начальника штабу 5-го піхотного корпусу — неблагонадійна й небезпечна людина. Цього було досить, щоб в якійсь формі натякнути своїм вірнопідданим лакеям-генералам про доцільність непомітно позбутися цього вільнодумця в якомусь бою з горцями.

Лідерс приїхав у Петербург у супроводі своїх ад'ютантів. Серед них був і Я. де Бальмен, котрий там, звичайно, зустрічався зі своїм шкільним приятелем — Є. Гребінкою і передав йому рукопис роману «Креницы» для опублікування в якомусь петербурзькому журналі. У Гребінки, як відомо, складалися тоді дружні взаємини з редакцією журналу «Финский вестник». Про це свідчить публікація в лютому 1845 р. на сторінках цього журналу його повісті «Иван Иванович». Отже, закономірно, що Гребінка, вдумливо прочитавши роман «Креницы», віддав його в редакцію журналу «Финский вестник», де він з'явився під уже відомим нам псевдонімом — «С. Закревська» у другій половині 1847 р.[35].

Якщо порівняти цей роман з попередніми творами Я. де Бальмена, він привертає увагу новизною ідейно-художнього змісту, що свідчить про інтенсивний розвиток суспільно-політичних поглядів його автора, поглядів, які визначились іще в ранніх його повістях і зміцніли у творах 40-х років. У романі «Креницы» найяскравіше виявилась та ідейна спрямованість, якої настійливо вимагав від майстрів художнього слова теоретик критичного реалізму В. Г. Бєлінський. Твір перейнятий думкою про необхідність свідомої боротьби проти задавненого принципу побудови сім'ї на грунті економічної вигоди.

Зміст роману становить життя й взаємини двох поміщицьких родин: Ожельських і Бельвінських. Головними героями виступають Микола Петрович Ожельський і Ольга Флорівна Бельвінська. В основі головного конфлікту — незмінне й непохитне бажання матері героя роману не допустити шлюбу сина з милою йому, але бідною Ольгою Бельвінською і одружити його з багатою Уляною Нехайлиш.

У цьому творі, на відміну від попередніх, присвя-

чених, як пам'ятаємо, цій самій темі, в картині боротьби нового мислення проти старого відтворено суттєве перегрупування сил. Якщо в раніших творах Я. де Бальмена носії нових ідей були одинаками, переважна більшість дворян підтримувала захисників старого підходу до проблеми шлюбу, а селянські маси не брали участі в їхніх суперечках, то в романі «Креницы» ми бачимо зовсім інше: до послідовників старого належить менша і гірша частина дворянства. Краща його частина і сміливіші представники селянських мас активно допомагають носіям нових ідей.

Важливо, що в образах Миколи Ожельського і Ольги Бельвінської не помітно й сліду декларативності; це повнокровні художні образи людей, яким притаманні характерні риси кращої частини тогочасної поміщицької молоді. Нові ідеї не внесені й не вкладені кимось у їхні душі. Вони зародились і розвинулись там як вияв природного й закономірного протесту проти деспотизму, сваволі й гніту зверхників, протесту проти влади їхнього багатства, що спотворило права людей, їхній побут і звичаї. Вони ще не знали ніякої передової суспільної теорії. Їм було просто властиве більш розвинуте почуття людяності, гідності й здатності відстоювати свої права на власне щастя. Але в умовах ще глухої провінції того часу перші носії нових ідей Миколи Ожельського лякали Аграфену Вікторівну та її помічника — Модеста. Аграфена Вікторівна прославилась гостинністю, упертістю, жорстокістю і дивним апетитом. Її примітивна життєва філософія міститься у словах: «Оце тільки й нашого», які вона щодня повторює, сідаючи їсти. На грунті цієї «філософії» виросло її рішення про одруження сина з Уляною Нехайлиш, чиє багатство, думала вона, принесе йому щастя. Її помічник — Модест Семенович — відзначається претензіями на безперечну першість серед молоді села Криниці та нахабством. Він хоче здаватися розумним, але говорить самі дурниці; докладає всіх зусиль, щоб показати своє столичне виховання, але нічого, крім мавпячих гримас, не може з себе вичавити. Тому його вчинки й дії не мають успіху. Руїч відверто сміється з його безплідних намагань бути розумним і спритним. Дядько Іван обурюється його нахабством. Ольга Бельвінська, яку він хотів

зачарувати, відповідає йому ненавистю і презирством.

Письменник показав своїх героїх у конкретних соціальних умовах тодішньої дійсності, відобразив усю складність їхнього життя. Розповідь ведеться добірною, соковитою, образною мовою, пересипаною вдалими порівняннями, прислів'ями.

Вказані тут особливості роману «Креницы» дозволяють вважати його твором літератури критичного реалізму. Своїм змістом він — у ряду інших творів демократичної спрямованості — готував відповідь на питання «хто винен?» і «що робити?», які глибоко хвилювали тоді передових людей нашої країни. Правда, намагаючись розв'язати ці питання, Я. де Бальмен не виходив за рамки сім'ї. Але й такий підхід мав тоді велике значення, бо це підводило читачів до розуміння необхідності боротьби за суттєву зміну ладу [36], який і зумовив потворні принципи побудови тодішньої сім'ї. Заклик до боротьби проти деспотизму й свавілля, тиранії й насильства в сім'ї відчиняв двері в іншу сферу — сферу боротьби в суспільному житті народу.

15 січня 1845 р. генерал Лідерс, обласканий царем, військовим міністром і новим головнокомандуючим кавказькими військами, одержав 372 крб. 78 коп.— нібито для поїздки в Севастополь і Одесу на огляд четвертих батальйонів 13-ї і 15-ї піхотних дивізій 5-го піхотного корпусу, залишив Петербург і поїхав додому. В середині лютого він зі своїми ад'ютантами повернувся на Кавказ і взяв на себе командування 5-м піхотним корпусом, частини якого знаходились у різних місцях Дагестану. Така розсіяність частин і з'єднань корпусу значно ускладнювала обов'язки ад'ютантів і надавала їхній службі небезпечного характеру. Ад'ютантам командуючого корпусом майже щоденно доводилось виконувати такі накази й розпорядження несамовитого начальника, що не можна було не ризикувати своїм життям. Найнебезпечніші з них, як правило, діставались Я. де Бальмену. Ясно, що в таких умовах він нічого не писав. Єдино можливою формою творчої роботи залишалося малювання з натури, що тоді закріпило за ним славу талановитого рисувальника [37].

На початку березня М. С. Воронцов одержав план воєнних дій на 1845 рік, які мали привести до взяття

і знищення столиці імамату — аулу Дарго. Воронцов почав з того, що 14 березня опублікував звернення до дагестанців, яке своїм змістом дуже нагадувало Прокламацію 1844 р., висміяну тоді Я. де Бальменом. Прокламація Воронцова була перекладена однією з дагестанських мов і широко розповсюджена в Дагестані, але бажаного впливу не зробила: горці не вірили царському намісникові й не думали складати зброю.

4

До 1 травня 1845 р. війська Чеченського, Кумикського і Дагестанського загонів були зібрані в призначених місцях. Чеченський загін зосередився в районі Воздвиженського укріплення, фортеці Грозної та на шляхах сполучення Грозної з Тереком по Сунжі. Чекали приїзду головнокомандуючого. Лідерс нікому не давав спокою. Особливо багато клопоту завдавав ад'ютантам. Воронцов приїхав у Грозну 1 травня і почав оглядати війська Чеченського загону, зібрані для походу на Дарго. Я. де Бальмен був присутній на всіх цих процедурах; він побачив весь генералітет Кавказької армії і незчисленні лави літніх та юних солдатів, шалений біг кінноти й повільний рух важких гармат, зруйновану плином часу єрмоловську фортецю Грозну і нові спорудження Воздвиженського укріплення, згарища зруйнованого аулу Аїди, бурхливі потоки Гойти, Сунжі, Аргуну і Тереку.

Війська Чеченського загону справили на Воронцова приємне враження. Затвердивши зміни в плані Даргинської операції і доручивши виконання її Лідерсу, Воронцов 5 травня поїхав до свого штабу в станицю Червлену.

20 травня війська Чеченського загону були біля Грозної, звідки двома ешелонами мали йти до Умахан-юртської переправи, а далі — до Внезапної. 21 травня перший ешелон під командуванням генерал-лейтенанта Клугенау вирушив на Умахан-юрт. Наступного дня в тому ж напрямку пішов і другий ешелон, яким командував сам Лідерс. З ним ішов і його штаб з ад'ютантами. З епізодичними сутичками біля Орлячої балки, Амір-аджі-юрта, Умахан-юрта, Качкаликського хребта Чеченський

і Кумикський загони 28 травня підійшли до Внезапної і, згідно з наказом Воронцова, зупинились біля Андріївського аулу. Одночасно з ними туди ж прийшов Воронцов зі своїм штабом, у складі якого був і автор цінних спогадів про Даргінський похід — О. П. Ніколаї, який потім завідував цивільною частиною канцелярії намісника Кавказу, а згодом став міністром народної освіти. 29-го і 30 травня були днями відпочинку і підготовки до походу в гори.

«31 травня зі сходом сонця війська ставали у свої ряди, сідлалися коні, намети знімались і згорталися,— говорить у своїх мемуарах В. Норов.— ...о 6-й годині ранку Чеченський загін вирушив у гори низовою дорогою на Чир-юрт». З перестрілками й короткими боями загін ішов мокрими дорогами, що звивались ярами і вибалками, чарівними лісовими рівнинами й долинами бурхливих рік, ішов Хубарськими висотами й вулицями зруйнованих і спалених аулів.

Разом з товаришами по загону цими дорогами йшов і Я. де Бальмен. Обдарований тонким чуттям краси, він мимоволі, як художник, милувався величними гірськими пейзажами та сріблястою поверхнею Каспійського моря, що відкривалася з вершин Хубарських висот. 3 червня загін підійшов до села Гертме. Тут Лідерс узяв під своє командування і Дагестанський загін генерал-майора Бебутова. Довідавшись, що основні війська Шаміля зосереджені біля Мичикале, Лідерс спрямував свої загони до зруйнованого старого аулу Буртунай, а потім — на Суук-Булакську верховину і Арубетське міжгір'я. Учасник Даргінського походу В. Норов писав так: «Дорога через Арубетське міжгір'я серед дощового й туманного дня була дуже важкою. У зв'язку з непрохідною грязюкою на дорозі піхоту послали схилом висоти з лівого боку міжгір'я. В суху погоду це було б непогано, але, коли рухався Чеченський загін, усі навколишні висоти міжгір'я, насичені дощовою водою... ставали слизькими і, схиляючись до міжгір'я, не могли бути дорогою для руху загону: люди безперестанку падали, не могли втриматись на слизькій похилій місцевості, спускались, упираючись руками, вниз, на дорогу, і брели по коліна в грязюці».

7-ме, 8-ме і 9 червня війська генерала Лідерса, які тепер називалися Головним діючим загоном, провели

біля перевалу Кирк: готували дорогу на Мичиккале. Всі ці дні лютував холодний вітер, ішов дощ і сніг. Не краща погода була і 10 червня, коли Головний діючий загін, змучений важкою дорогою й холодним дощем із снігом, залишив Мичиккале і з боями пішов через Аргуань-Деріль-Таль. Ніч з 11-го на 12 червня загін провів біля підошви Буцуркальських висот під зливою з холодним вітром.

Усі ці дні війська Шаміля послідовно відступали з відважними нічними атаками й кривавими ар'єргардними боями. 13 червня війська генерала Лідерса оволоділи Буцуркальським перевалом. Ворота в Андію були відчинені. Ранком 14 червня війська Головного діючого загону пішли в Андію, аули якої були охоплені пожежею. Біля Гагатля їх чекали горці. Почався кривавий бій. З новою силою він спалахнув біля аулу Анді, а закінчився на Азальських висотах.

Якову де Бальмену знову і знову доводилося поспішати з наказами свого начальника на найгарячіші ділянки запеклого бою. 14 червня 1845 р. війська Головного діючого загону оволоділи Андією і надовго стали табором між аулами Анді, Гумхи і Гагатль. Чекали прибуття транспорту з боєприпасами і продуктами харчування, укріплювали табір, вели бої з невеликими загонами відважних горців, вивчали місцевість, проводили рекогносцировки, в яких незмінно брав участь і Я. де Бальмен. Гарячі дні почалися з 20 червня, коли на Азальських висотах з'явилися великі групи озброєних горців, а на Речельському хребті виявився такий же загін в 1000 чоловік. Ніч з 20-го на 21 червня частина загону генерала Лідерса провела в горах, а ввечері 21 червня, перевалившись через Азальський хребет, вийшла до Гагатля, куди через Речельський хребет прийшла і друга половина загону під командуванням генерал-майора Білявського. Тут, перед аулом Гагатль, осідлавши шляхи сполучення Андії з Ічкерією, війська залишалися до 6 липня 1845 р.

О 3-й годині ранку 6 липня 1845 р. в таборі Головного діючого загону загримів барабан, а через годину його полки пішли на Дарго. Йшли безлісною дорогою, що вела через приярки правого берега Аксаю та вибалки з крутими скелястими узвозами. Йшли повільно. Близько 11-ї години ранку загін,

зробивши 14—15 кілометровий марш надзвичайно тяжкою дорогою, зупинився, щоб відпочити й підготуватися до бою з горцями, які чекали в Ічкерінському лісі. З місця відпочинку загону видно було групи озброєних горців, крутий поворот дороги у віковий ліс, чималу галявину з неприятельським табором, високий лівий берег Аксаю та інтенсивний рух військових колон в аксайській долині й столицю Шаміля, охоплену пожежею.

О 13-й годині генерал Лідерс із своїми ад'ютантами повів у наступ праву обхідну колону, а генерал-майору Білявському наказав вести авангард прямою дорогою в ліс. На узліссі розпочався бій. Біля першого завалу горці примусили авангард зупинитись. Лідерс наказав обстріляти завал з гармат. Тільки після цього вдалось оволодіти ним. У лісі дорога звузилась до одного сажня й пішла по майже гострому гребню хребта, перерізаному глибокими ярами з густим лісом, крутими спусками й підйомами. Розгорався запеклий бій. Авангард, пам'ятаючи наказ головнокомандуючого, без жодного пострілу йшов на штурм малих, а потім і великих завалів. Після взяття третього завалу Лідерс послав Я. де Бальмена з наказом Білявському зупинити авангард. Сам Лідерс у своєму рапорті М. С. Воронцову, доповідаючи про цю битву, писав, що під час бою пильно стежив за діями авангарду, а коли він брав четвертий великий завал, «посилав одного за другим офіцерів (свого ад'ютанта штабс-капітана Дарагана... майора Фрейтага, чергового штабс-офіцера Головного діючого загону капітана Жигмондта і ротмістра графа де Бальмена) зупинити батальйон там, де вони його знайдуть».

Чим далі в ліс пробивався авангард, очолений Білявським, тим відчайдушніший опір чинили горці. Особливо вперто захищали вони останні завали. Та о 19-й годині авангард вийшов на галявину, якою кінчався хребет, і з боєм, що з новою силою загримів у віковому лісі, почав спускатися в яр, який вів у аксайську долину, до аулу Дарго, залишеного горцями. О 22-й годині того ж дня (6 липня 1845 р.) авангард, за рухом якого Шаміль стежив з Белгатойських висот, зайняв околиці його столиці.

На лісовій галявині генерал Лідерс узяв на себе керівництво рухом війська на Дарго. Я. де Бальмен

цілу ніч передавав його накази і розпорядження начальникам військових частин і колон або сам виконував їх, поспішаючи то в глибину Ічкерінського лісу, де починалась тривожна стрілянина, то до крутого спуску в аксайську долину, то в якесь інше місце тяжкої дороги на Дарго, забитої артилерією і транспортом, стомленими та пораненими солдатами.

І, можливо, в короткі хвилини відпочинку — серед стрілянини, смертей і страждань на тлі чарівної південної природи — згадувалися йому юнацькі філософські роздуми над сутністю життя військових людей, розмови з приятелями, однодумцями, друзями. І, як живий, постав перед ним його новий друг — поет і художник Тарас Шевченко. Згадувалися зустрічі й розмови з ним, поїздки до товаришів, жарти... І серед них — жартівливий лист з Вейсбахівки до М. А. Маркевича, підписаний смішними псевдонімами. Думав, що, може, й Шевченко згадував їхні зустрічі. Можливо, геніальному поетові теж хотілось поговорити з ним — для всіх молодецьким гусаром, а для нього — талановитим письменником і художником, щирим і добрим другом.

А він, Шевченко,— уже вільний художник,— у цей час подорожував по Україні. Уже побував у Києві, в селах Київщини та в Яготині. Їдучи в Прилуки, поет вирішив погостювати у Закревських, у Березовій Рудці. Там він узнав, що Я. де Бальмена знову послали на Кавказ, де йшла братовбивча війна. Там же В. Закревський передав йому одеський подарунок Якова — переписані латинкою й ілюстровані ним та М. Башиловим «Вірші Т. Шевченка».

Подарунок Я. де Бальмена й розповіді Закревських про події на Кавказі, очевидно, сприяли зародженню у Шевченка задуму великого поетичного твору на цю тему, і він на одному з чистих аркушів щойно одержаної книги олівцем написав:

За горами гори хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі...—

які стали початком одного з найреволюційніших його творів. До кавказьких подій Шевченко, видно, не раз повертався в інших містах і селах Полтавщини та Київщини. Бесіди на цю тему з прогресивно настроєною інтелігенцією та кріпаками розширювали його кругозір, збагачували новими фактами, заго-

стрювали його протест проти тодішньої дійсності, відливались у рядки суспільно-політичної медитації «Кавказ»[38].

Як ад'ютант генерала Лідерса, Я. де Бальмен брав участь у всіх боях на шляху до Дарго. В. Норов у своїй оповіді про Даргинський похід 1845 р., на жаль, дуже мало уваги приділив висвітленню в ньому ролі Я. де Бальмена. До взяття Дарго він назвав його лише один раз, коли розповідав про згадуваний нами епізод бою на підступах до столиці імамату 6 липня 1845 р. Не часто згадував свого ад'ютанта і генерал Лідерс у рапортах головнокомандуючому. До взяття Дарго він назвав його ім'я лише в рапорті від 10 липня 1845 р., коли перераховував імена офіцерів, котрих під час боїв на підступах до Дарго посилав до генерал-майора Білявського з наказом зупинити передовий батальйон, що нестримним рухом уперед відривався від авангарду. Більше нічого про Я. де Бальмена генерал Лідерс не сказав. Не назвав він його і в списках офіцерів, поданих для нагородження.

Ранком 7 липня в районі Дарго склалось таке становище: війська Головного діючого загону розташувалися перед цим аулом, зайняли частину його, природні тераси гір біля нього і висоти правого берега Аксаю. Горці перейшли на лівий берег Аксаю і зосередились на Белгатойських висотах. Шаміль поставив там своє похідне шатро й гармати, з яких почав обстрілювати табір Лідерса — Воронцова. Обстріл був настільки загрозливим, що залишатись у такому становищі було неможливо. Тому Воронцов поспішив скликати військову раду, яка мусила знайти заходи для усунення смертельної небезпеки. Військова рада тоді ж вирішила негайно послати на Белгатойські висоти — проти горців і їхньої артилерії — надійний загін під командуванням генерал-майора Лабінцева.

Брати участь у цій операції Я. де Бальмену не довелось. Але він бачив її від початку до кінця, бо вона відбувалася перед очима всіх тих, хто залишився в таборі біля Дарго: бачив, як опівдні великий загін піхоти, кавалерії, саперів і артилерії, очолений трьома генералами, виходив з табору, як перейшов глибоку ущелину Аксаю, зіткнувся з горцями, відтиснув їх до Белгатоя, де спалахнула ще запекліша битва.

Знав, що загін генерал-майора Лабінцева зламав опір горців біля Белгатоя, переслідував їх, оточував, заганяв у ярки й лісові хащі, де вони зникали з очей переможців. Бачив, як загін Лабінцева, виконавши рішення військової ради, повертався в табір, як горці настирливо атакували відступаючих, а біля Белгатоя знову спалахнула жорстока битва за дорогу, що вела до єдиного спуску в ущелину Аксаю та за переправу через Аксай. Бачив він і трупи солдатів та офіцерів, убитих в долині Аксаю та на Белгатойських висотах, бачив і сотні поранених та контужених у цій операції. Довелось йому бути свідком і того, як після повернення загону Лабінцева в табір горці знову почали обстрілювати війська Головного діючого загону з тих же позицій на Белгатойських висотах, і того, як, за наказом Воронцова, солдати руйнували, палили й нищили палац Шаміля та інші будинки аулу Дарго, що вціліли після залишення його горцями.

Белгатойська операція поклала початок того глибокого смутку в серцях солдатів і офіцерів, який, за свідченням В. Норова, неминуче вів до занепаду бойового духу в батальйонах і зневіри в своїй перевазі над горцями [39]. Цьому сприяли й тяжкі картини похорону солдатів та офіцерів, убитих на підступах до Дарго, в аксайській долині та на Белгатойських висотах. Гнітючий настрій посилювався ще й тим, що в день похорону, 8 липня, безперестанку йшов дощ, горці з белгатойських артилерійських позицій весь день обстрілювали беззахисний табір Головного діючого загону і помітно посилили атаки на фланги стомленого, мокрого й голодного війська.

Не покращало становище і 9 липня. Навпаки, цей день приніс у штаб Головного діючого загону ще гнітючіші вісті: нічим було годувати коней, у полках не вистачало боєприпасів, солдати починали вмирати від виснаження. В іще гіршому становищі були тяжкопоранені, кількість яких сягала півтори тисячі чоловік. Їх нічим і нікому було лікувати. Смерть гуляла без перешкод, збираючи свою жахливу данину. Змінити становище мала так звана сухарна експедиція, початок і кінець якої довелося бачити Я. де Бальмену. За наказом Воронцова, половина здорових солдатів і офіцерів (понад 4000 чоловік) була включена в загін, який мусив повернутись на Андійські

висоти, одержати там продовольство і боєприпаси й доставити їх у табір.

10 липня (о 16-й годині) великий загін, очолений трьома генералами (генерал-лейтенантом Клугепау та генерал-майорами Пасєком і Вікторовим), залишив табір і пішов до Андійських висот тією ж дорогою, якою 6 липня війська Головного діючого загону йшли на Дарго. Шлях був занадто тяжким і кривавим, бо горці відновили завали, зруйновані 6 липня, і вперто захищали їх. Тільки о 22-й годині, втративши обидві авангардні гармати, генерал-майора Вікторова й понад 400 солдатів і унтер-офіцерів, загін вийшов на галявину, де його чекав транспорт, що прийшов з Темір-хан-Шури.

Ще тяжчим було повернення загону до табору. За два дні цього походу загін втратив 1424 воїнів: убитими — двох генералів (Вікторова і Пасєка), трьох старших офіцерів, 14 середніх офіцерів і 446 солдатів та унтер-офіцерів; пораненими (здебільшого тяжко і по кілька разів) — 34 середніх офіцери, 715 солдатів і унтер-офіцерів; контуженими — чотирьох середніх офіцерів, 84 солдати і унтер-офіцери; пропали безвісти — 122 солдати і унтер-офіцери [40]. Все це примусило Воронцова негайно залишити Дарго і найкоротшим шляхом повертатися під захист своїх укріплень і фортець.

Трагічна «сухарна експедиція» остаточно придушила оптимістичний настрій у військах Головного діючого загону. Невимовним тягарем лягла вона на плечі солдатів і офіцерів. Тяжко переживав її і Я. де Бальмен, у якого вона забрала немало приятелів. Думки про них цілу ніч терзали його вразливу душу. 12 липня під артилерійським огнем з Белгатойських висот ховали вбитих у цій експедиції і згадували тих, чиї трупи залишились на дорогах і в ущелинах Ічкерінського лісу,— в недоступній ущелині залишився й труп кращого генерала загону В. Пасєка. Пригніченого настрою Я. де Бальмена не змінило ні оголошення підбадьорливого наказу Воронцова про події 10 — 11 липня, ні підготовка до повернення на лінію, супроводжувана помітним збільшенням м'ясного і винного пайка, музикою і піснями.

Ранком 13 липня, коли з Белгатойських висот загриміли перші артилерійські постріли, війська Головного діючого загону залишили табір і попрямували

до глибокого Аксайського яру. Командував загоном генерал Лідерс. Згідно з наказом Воронцова, знесиленому загонові, обтяженому великою кількістю поранених (понад 1200 чоловік), треба було перейти Аксай, оволодіти аулом Белгатой, його висотами й хуторами, зруйнованими загоном генерал-майора Лабінцева 7 липня, а потім важкими гірськими дорогами, перегородженими численними завалами, з боями пройти Ічкерінський ліс і прийти в укріплення Герзель-аул.

До розвилки белгатойської дороги на Маріортуп і Цонтері Шаміль обмежувався тим, що стежив за рухом Головного діючого загону, вибирав вигідні позиції для своїх військ, організовував обстрілювання флангів, засідки й контратаки та сміливі наскоки невеликих груп на трикілометрову колону та її ар'єргард. Але коли загін повернув на Цонтері, Шаміль нав'язав йому гарячий бій. На урочищі Кечікорт (курган нарад), пройшовши за день всього вісім кілометрів, загін поховав убитих і розташувався на ночівлю.

14 липня 1845 р. о 4-й годині ясного і тихого ранку загін залишив урочище Кечікорт і з боями пішов до аулу Гурдалі. Воронцов і Лідерс зі своїми штабами йшли в головній колоні. Та коли десь розпочиналася стрілянина, Лідерс посилав туди Я. де Бальмена або разом з ним поспішав до місця чергової сутички. Як тільки авангард загону повернув на шуанійську дорогу, горці поспішно почали займати вкриті непрохідними лісами висоти, що відділяли Гурдалі від Шуані. Коли ж авангард загону минув Гурдалі та його глибокий яр і почав підніматися на Шуанійські висоти, піхота Шаміля зустріла його влучним огнем з обох боків дороги. Її ефективно підтримували гармати, встановлені на лівих висотах за великими завалами. Лідерс із своїми ад'ютантами рушив до авангарду і негайно послав шість рот Куринського полку на дуже круті ліві висоти, щоб оволодіти влаштованими там небезпечними завалами. О 8-й годині 30 хвилин почалася битва за ліві висоти. Потім вона перекинулась на праві висоти і на центр. Після упертого й жорстокого бою Лідерс наказав генерал-майорові Білявському, що був у перших лавах авангарду, оволодіти дорогою, якою мала йти вперед уся колона. Слідом за ним з невеликою

групою солдатів і офіцерів пішов і Лідерс із своїми ад'ютантами.

Чотири роти авангарду, очолені Білявським, навально кинулись вперед. Оволоділи позиціями охорони й, переслідуючи її, пройшли близько двох кілометрів дороги, що звивалася вузьким хребтом понад непрохідними ярами, вкритими густим багатовіковим лісом. Звідти побачили вихід на галявину, закритий двома великими завалами, розташованими недалеко один від одного. Розуміючи, що ці завали треба взяти за будь-яку ціну, Білявський повів свою дуже поріділу групу на штурм першого з них і захопив його. Та невдовзі горці, що залишили було дорогу під натиском групи Білявського, стали повертатись на свої місця і цим самим відрізали групу Білявського від групи Лідерса. Так само захопили вони дорогу за групою Лідерса, відрізавши її від колони Головного діючого загону. Наказавши Білявському зупинитись і забезпечити фланги й тил своєї групи, Лідерс послав Я. де Бальмена з повідомленням М. С. Воронцову про своє становище, послав, як сказано в спогадах В. Норова, «на удачу» [41].

Коли головна колона, очолена Воронцовим, підійшла до того місця, де її чекав Лідерс, виявилося, що Я. де Бальмен до головнокомандуючого не дійшов, як не дійшов до Лідерса ад'ютант Воронцова штабс-ротмістр Лонгінов. Воронцов і Лідерс пообіцяли щедро нагородити того, хто знайде трупи убитих ад'ютантів. Сміливці знайшлися, але їхні пошуки не дали бажаних наслідків. Їм пощастило знайти тільки похідну сумку Я. де Бальмена, «в якій виявився альбом з рисунками, що відображали різні епізоди і сцени з похідного життя» [42] Головного діючого загону.

Це був згадуваний нами щоденник Я. де Бальмена, ведений досвідченою рукою талановитого художника,— безперечно, цінний документ Даргинського походу. Воронцов і Лідерс відразу помітили його викривальну антиурядову спрямованість і передали в Петербург, де ним зацікавився син Миколи I — майбутній цар Олександр II, в чиєму архіві цей унікальний альбом-щоденник волелюбного письменника зберігався довгі роки.

5

Даргинський похід закінчився поразкою царських військ. Незважаючи на це Микола I щедро нагородив керівників цього походу, в якому, за тодішніми офіційними даними, загинуло 3034 солдати, 162 офіцери і 3 генерали. Графові М. С. Воронцову присвоїв титул князя, а генерала Лідерса нагородив орденом Володимира 1-го ступеня і десятимісячною відпусткою із збереженням утримання та путівками на курорти Італії й Австрії. Старшого ад'ютанта штабу генерала Лідерса — А. А. Непокойницького — нагороджено орденами Станіслава 2-го ступеня з мечами, Анни 3-го ступеня і Володимира 4-го ступеня та чином полковника [43]. Навіть ад'ютанта генерала Лідерса штабс-капітана Гордєєва (імені якого нам не вдалося знайти в жодному кавказькому рапорті його начальника) нагороджено чином капітана [44]. Тільки Якова де Бальмена, ад'ютанта генерала Лідерса, який бував з його розпорядженнями та наказами в найзапекліших боях і загинув, виконуючи його завдання, нічим не нагороджено.

У зв'язку з цим хочеться ще раз проаналізувати тодішні документальні матеріали, в яких ідеться про його смерть. Такими матеріалами ми вважаємо насамперед 103-й рапорт генерала Лідерса головнокомандуючому кавказькими військами і спогади учасників Даргинського походу В. Норова та барона Ніколаї.

22 липня 1845 р. генерал Лідерс у своєму рапорті, доповідаючи Воронцову про битву на Шуанійських висотах 14 липня, писав: «Біля виходу з лісу був черговий завал противника. Генерал-майор Білявський узяв його раптово, але жменя хоробрих була зустрінута інтенсивним огнем з сусіднього завалу; при цьому вбиті ад'ютанти: вашого сіятельства Лонгінов та граф де Бальмен, який був у мене за ад'ютанта, і поранені — генерального штабу штабс-капітани: бароп Дельвіг та граф Гейден». Учасник цього походу В. Норов у своїх записках, відомих під назвою «Кавказская экспедиция в 1845 году. Рассказ очевидца», зауважив, що 14 липня 1845 р., коли горці відрізали певелику групу генерала Лідерса від авангарду й головних сил загону, він когось «послав на удачу з повідомленням до головнокомандуючого» [45]. Барон

О. П. Ніколаї, який був тоді в штабі Воронцова, у своїх спогадах про цей день свідчив: колона, розірвана горцями на кілька частин, рухалась уперед, «не знаючи, що чекає її на шляху, бо послані з обох боків (для встановлення зв'язку і розвідки) ад'ютанти головнокомандуючого (Лонгінов) і генерала Лідерса (граф де Бальмен і Башилов) в дорозі були убиті» [46].

Немає сумніву, що О. М. Лідерс, В. Н. Норов і О. П. Ніколаї добре знали обставини, за яких загинув ротмістр Я. де Бальмен. Але в освітленні кожним з ним цього факту не можна не помітити суттєвих відмінностей. Генерал Лідерс, як бачимо, говорить, що Я. де Бальмена і поручика Лонгінова вбито біля великого завалу в час бою з горцями, цебто що вони загинули так, як завжди гинули люди на війні. В. Норов у своїх записках, зроблених, може, під час Даргинського походу, говорить, що генерал Лідерс, збагнувши драматизм свого становища, когось «послав на удачу» з відповідним повідомленням до головнокомандуючого, який ішов з основною колоною. У тих умовах вислів «послав на удачу» був рівноцінним вислову «послав на неминучу смерть». В. Норов, очевидно, злякався своєї думки і побоявся назвати ім'я того, кого Лідерс послав на вірну смерть. А барон Ніколаї у зв'язку з цим епізодом на Шуанійських висотах заявив: на розвідку і встановлення зв'язку Лідерс послав ротмістра де Бальмена і Башилова, а Воронцов — поручика Лонгінова.

Отже, генерал Лідерс твердив, що Я. де Бальмен убитий в бою біля великого завалу одночасно з ад'ютантом Воронцова — Лонгіновим. В. Норов, не називаючи прізвища Я. де Бальмена, сказав, що Лідерс, відрізаний горцями від авангарду й головних сил загону, послав його на неминучу смерть. А барон О. Ніколаї, добре обізнаний з тодішнім станом справ у Головному загоні, заявив, що де Бальмен і Лонгінов загинули в різних місцях лісистої дороги на Шуанійських висотах, бо були послані «з обох боків»: Я. де Бальмен — від Лідерса до Воронцова, а Лонгінов — від Воронцова до Лідерса.

Вказана нами суперечність в освітленні смерті Я. де Бальмена, як і у визначенні місця його загибелі, та наявність тривожної недомовки й багатозначного натяку — все це дає підстави для роздумів, чи

справді його смерть була звичайною смертю офіцера на полі бою, як доповідав у своєму рапорті М. С. Воронцову генерал Лідерс, чи була вона випадковою. Сумнів породжується цілим рядом фактів. Ось деякі з них. Другого дня після загибелі Я. де Бальмена (15 липня 1845 р.) генерал Лідерс, за згодою М. С. Воронцова, склав з себе обов'язки командуючого Головним діючим загоном. Дев'ять днів (!) Лідерс писав свого рапорта про події 14 липня 1845 р., а Воронцов терпляче чекав. Згодом, спираючись на цей рапорт, Воронцов склав повідомлення, на підставі якого військове міністерство 6 вересня опублікувало височайший наказ про відчислення з офіцерського корпусу загиблого ротмістра де Бальмена, названого в ньому ад'ютантом генерал-лейтенанта Данненберга (тобто так, як він значився офіційно), а не Лідерса (як то було фактично).

Із смертю Я. де Бальмена, як нам здається, пов'язане і вже згадане нами щедре нагородження керівників Даргинського походу та їхніх підшефних, а також їхнє дуже швидке просування по службово-бюрократичній драбині [47]. Князь Воронцов до смерті користувався повним довір'ям, повагою і ласкою царського двору. Бездарного генерала Лідерса було підвищено в чин генерал-ад'ютанта, нагороджено орденом Георгія 2-го ступеня і призначено на посаду командуючого Південною армією та головнокомандуючим Кримською армією в 1855 р., в 1861 р.— намісником у Царство Польське й головнокомандуючим 1-ю армією, а в 1862 р.— членом Державної ради. Все це супроводжувалось безмірно щедрими нагородами і завершилось присвоєнням йому графського титулу [48]. При цьому треба сказати: його нагороджували, незважаючи на те, що він не тільки припускався важливих службових помилок, а й чинив тяжкі злочини. Так, під час Кримської війни, командуючи Південною армією, він зі своїм фактором брав від офіцерів великі хабарі (від 1000 до 6000 крб.) за відпустки додому або звільнення їх від військової служби. Судове слідство, як відомо, підтвердило справедливість такого звинувачення, але «замість того, щоб головного винуватця (цебто генерала Лідерса.— А. К.) віддати до суду, йому запропоновано їхати за кордон» [49].

Швидко піднімався вгору й А. А. Непокойницький. Незабаром він став начальником штабу 5-го піхотного корпусу, яким продовжував командувати генерал Лідерс. 1849 р. полковника Непокойницького підвищено в генерал-майори, 1855 р.— в генерал-лейтенанти [50]. І всі ці роки між Непокойницьким і Лідерсом не переривалися ті винятково близькі взаємини, що склалися між ними 1845 р., про що свідчить двадцятирічне листування між ними і написаний Непокойницьким біографічний нарис «Граф Александр Николаевич Лидерс», опублікований в газеті «Русский инвалид» (1874, № 50).

Думка про загадковість і непроясненість обставин смерті волелюбного письменника остаточно сформувалась і зміцніла в процесі багаторічних роздумів над тогочасним життям армійських офіцерів. Адже за кожним їхнім словом і кроком пильно стежили військові гевальдигери, цивільні жандарми і їхні таємні агенти. Особливо пильний нагляд встановлювався за неблагонадійними, підозрілими офіцерами. Яків де Бальмен підозрілим для них був уже тому, що його батько, 1831 р. залишивши військову службу, не поступив на цивільну, а дядько Олександр настирливо домагався і 1837 р. домігся полегшення становища брата своєї дружини — декабриста П. М. Свистунова, засудженого на 20-річну каторгу [51].

Підозрілим для царських жандармів Я. де Бальмен був і тому, що захоплювався творами Пушкіна, займався літературною роботою, нешанобливо, а іноді й зневажливо ставився до деяких своїх високопоставлених начальників, 1842 р. насмілився відповісти обуренням на принизливе ставлення до себе родовитих гостей М. С. Воронцова в його алупкинському палаці, а 1844 р. ілюстрував революційну поему Шевченка «Гайдамаки» і не без успіху популяризував серед одеситів літературні й живописні твори славного українського Кобзаря. Про все це, безперечно, знали царські сатрапи. Чашу їхнього терпіння переповнили талановиті кавказькі рисунки Я. де Бальмена, особливо «Сотое и последнее покорение Кавказа» [52], в якому легко було побачити вдалу карикатуру на царя та його посіпак. Вони (царські посіпаки, до рук яких потрапив цей рисунок), очевидно, й вирішили позбутися небезпечного вільнодумця-карикатуриста, скориставшися боями з горцями.

Аби відділити вбитого ад'ютанта від генерала Лідерса й приховати правду про обставини його загибелі, в офіціозній газеті «Северная пчела» було опубліковано повідомлення про смерть Я. де Бальмена і відчислення його з офіцерського корпусу як ад'ютанта Даннепберга [53]. Цим було покладено край будь-яким розмовам на «слизьку» тему і зроблено початок того психічного тиску на знайомих, приятелів, друзів і рідних Я. де Бальмена, який мав вести до того, аби не тільки його твори, а й ім'я його, і пам'ять про нього приректи на вічне забуття.

З такою метою царськими поліцаями і жандармами було проведено ряд заходів, спрямованих на моральне пригноблення і залякування тих, хто добре знав, щиро любив і високо цінував гуманного, симпатичного і щедро обдарованого ротмістра. Одним із перших таких заходів була своєрідна конфіскація царизмом альбома його кавказьких рисунків, знайденого в польовій сумці вбитого письменника й переданого цареві [54], чия сім'я не випускала його зі своїх рук. І чи не в плані поліцейсько-жандармського тиску на рідних Я. де Бальмена було здійснено перевод його брата Олександра в гвардію і призначено йому щорічну таємну допомогу в сумі 1200 крб. на весь період його служби в гвардії [55].

Ця тенденція урядових заходів ще яскравіше виявилась у відомому арешті молодшого брата Я. де Бальмена — Сергія — та Віктора Закревського за тост «Хай живе Французька республіка!», проголошений у мойсівському палаці Т. Г. Волховської, допитуванні їх Дубельтом у Третьому відділі й милостивому царському помилуванні. Таких фактів в умовах лютування миколаївської реакції було цілком достатньо для того, аби всі, хто близько знав Я. де Бальмена, зрозуміли, що у царського уряду він був на підозрі, що його смерть оповита темрявою непроглядної таємниці, що не тільки говорити про нього, а й ім'я його згадувати небезпечно.

Цьому сприяли й арешти та слідство у справі Кирило-Мефодіївського братства, з діячами якого у близьких взаєминах було близько сотні людей — 26 професорів вищих навчальних закладів України, 11 студентів, 26 чиновників, 6 офіцерів (в тому числі й Я. П. де Бальмен) та 24 поміщики [56]. Між ними було чимало знайомих, приятелів, друзів і родичів пись-

менника, які могли б публікувати й популяризувати його творчість. Серед них, крім Т. Шевченка,— І. Кобре і В. Закревський, О. Капніст і В. Тарновський, М. Маркевич і О. Чужбинський, С. де Бальмен та інші. Могли б, якби не залякали їх поліцейсько-жандармські заходи царського уряду. Могли б, але нічого не зробили, нічого не сказали не тільки про його літературну діяльність, а й про його численні рисунки, що зберігалися тоді в Линовиці. Нічого не сказали про його життя й творчість Є. Гребінка та О. Чужбинський, зв'язані з ним навчанням у Ніжинській гімназії вищих наук, спогадами студентських літ, службою в армії, знайомством з Т. Шевченком; як нічого не сказали про нього й тодішні художники, котрі часто бували в Линовиці, та близькі родичі (брати Сергій і Олександр) і добре знайомі йому Юзефовичі, з якими йому не раз доводилося бувати в Мойсівці, служити в одному ескадроні Білгородського уланського полку й жити на одній квартирі. А відомий історик і поет М. А. Маркевич, якого Т. Шевченко, Я. де Бальмен, В. Закревський та І. Кобре запрошували 22 січня 1844 р. в село Вейсбахівку своїм жартівливим листом, написапим у формі гетьманського універсалу, побоявся впести прізвище свого приятеля навіть у список людей, з якими був знайомий.

На цій підставі можна сказати, що заходи, вжиті царизмом для досягнення поставленої мети, давали свої результати: ім'я Я. де Бальмена почало забуватися, бо про нього і його творчість нічого не говорилося на сторінках періодичної преси і науково-популярної літератури.

Та невдовзі царизмові довелося знову почути ім'я убитого вільнодумця. Воно зазвучало на слідстві у справі Кирило-Мефодіївського братства. 15 квітня 1847 р. М. І. Костомаров, відповідаючи на питання слідчої комісії про те, хто написав програму Кирило-Мефодіївського братства, яка у справах слідчої комісії мала назву «Закон божий», сказав, що таку назву він чує вперше, бо цей твір у його списку називається «Подністрянкою», а написав її Я. де Бальмен [57]. Через два дні (17 квітня) він підтвердив своє перше свідчення: вона написана Я. де Бальменом [58]. 7 травня того ж року Костомаров на питання слідчої комісії про те, від кого він одержав рукопис «Закону

божого», відповів, що списав його у офіцера Хмельницького, коли той на деякий час приїжджав до Харкова [59].

Свідчення Костомарова важко переоцінити: вони давали ключ до таємниці політичної діяльності друга Т. Шевченка, замкнутої десятьма дбайливо законспірованими замками. Але те, що сказав Костомаров у казематі Третього відділу, до громадськості не доходило, бо матеріали судового процесу над членами Кирило-Мефодіївського братства тоді ніде не друкувалися. На сторінках періодичної преси вони з'явилися тільки після революції 1905 року. Але тоді ніхто не звернув на них потрібної уваги. Тільки 1925 р. над ними замислився М. Є. Слабченко. У своїй книзі «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX сторіччя» він, аналізуючи свідчення Костомарова про те, що програму Кирило-Мефодіївського братства, яка називалась то «Законом божим», то «Подністрянкою», то «Книгою битія українського народу», написав Я. де Бальмен, міркує так: «Основні риси цього програму (цебто програми Кирило-Мефодіївського братства.— А. К.) витягнено з «Книги битія українського народу», автором якого лічився Костомаров, основоположник товариства. Але сам він признався, що рукопис цей під назвиськом «Закон божий» написано Яковом де Бальменом, котрий надіслав «Закон божий» через Хмельницького, що служив у Кавказькому корпусі, а той, при зустрічі з Костомаровим у Харкові, передав йому». Тут же, розвиваючи свою думку, Слабченко говорить: «Можна думати, що справді «Книга битія» не належала Костомарову, бо він ніколи не виявлявся таким радикалом, яким був де Бальмен» [60].

На жаль, ці думки М. Є. Слабченка свого часу не одержали відповідної оцінки і не виконали тієї ролі в справі дослідження розвитку визвольного руху на Україні в 30—40-х роках минулого сторіччя, яку вони могли виконати. Потрібну оцінку висновкам Слабченка дає Г. Зайончковський у своїй книзі «Кирилло-Мефодиевское общество», опублікованій 1959 р. видавництвом Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. В ній сказано, що Слабченко піддає сумніву авторство Костомарова щодо «Закону божого» і висловлює думку, що автором його був Я. П. де Бальмен [61].

Виписані нами твердження М. Слабченка і Г. Зайончковського говорять про правдивість свідчень М. І. Костомарова на допитах 15-го і 17 квітня 1847 р. й потребу перегляду безпідставного звинувачення Костомарова в тому, що він, називаючи Я. де Бальмена автором програми Кирило-Мефодіївського братства, хотів нібито перекласти свою вину перед самодержавством Миколи 1 на вбитого Якова де Бальмена. З цим не можна погодитись уже тому, що Костомаров ніколи не спростовував свого свідчення. Якби 15-го і 17 квітня 1847 р. він, злякавшися царського суду, сказав неправду, то після заслання або у своїй останній біографії чи в якомусь іншому документі, призначеному ним для посмертної публікації, певно, вніс би відповідні виправлення у свої тодішні свідчення.

Не можна погодитись із твердженням деяких істориків і про те, що ніякого офіцера Хмельницького в армії тоді не було, що легенда про нього начебто вигадана Костомаровим для того, аби переконати слідчу комісію в тому, що програму Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Подністрянка» написав Я. де Бальмен. Не можна погодитись, бо нам вдалося знайти офіцера з таким прізвищем у тодішній армії. Це був, як уже було сказано нами, Семен Петрович Хмельницький, який свою військову службу розпочав 3 грудня 1837 р. в піхотному полку генерал-фельдмаршала герцога Веллінгтона, розквартированому в місті Лубнах. Потім С. П. Хмельницький служив у Царстві Польському, де міг зустрічатися з Яковом де Бальменом і підтримувати з ним зв'язки, а 1844 р. передати Костомарову проект революційно-демократичної програми майбутнього таємного товариства під назвою «Подністрянка».

У нас немає підстав не довіряти М. І. Костомарову і продовжувати приписувати йому заслуги інших. Треба повірити Костомарову, як повірила йому слідча комісія у справі Кирило-Мефодіївського братства, і прийти до висновку: першою програмою таємного революційно-демократичного товариства, яке починало тоді складатися на Україні, була «Подністрянка», написана Яковом де Бальменом. Історія її могла бути такою, якою вона представлена у книзі Г. А. Зайончковського «Кирилло-Мефодиевское общество». Перероблена ліберальними організаторами й керів-

никами Кирило-Мефодіївського братства, вона стала програмним документом, безперечно, прогресивного таємного товариства, що відповідало інтересам російського і українського народів [62], і дістала назву «Закон божий».

На допиті у справі Кирило-Мефодіївського братства ім'я Я. де Бальмена зазвучало і у відповідях Тараса Шевченка. На питання: «Хто ілюстрував рукописну книгу ваших творів і чи не належав той, хто стільки займався вашими віршами, до злочинних слов'янністів?, він відповідав: «Ілюстрував мої твори граф Яків де Бальмен, який служив ад'ютантом у одного з корпусних генералів і убитий на Кавказі в 1845 році, та якийсь Башилов. З першим я бачився один раз, а другого зовсім не знаю» [63]. Свідчення Т. Г. Шевченка про те, що його твори ілюстрував Я. де Бальмен, разом з тим було і його позитивною оцінкою діяльності свого щирого друга.

На жаль, лаконічна відповідь Т. Шевченка, як і відповіді М. Костомарова, довгі роки залишалась у недоступних жандармських сейфах, що сприяло здійсненню задуму царизму: в народній пам'яті з кожним роком залишалося все менше й менше фактів, пов'язаних з життям і творчістю Якова де Бальмена, зникали сліди його активної участі в тодішньому політичному житті, забувалося його ім'я.

Та досягти своєї мети царизм не міг ні поліцейськими залякуваннями друзів і знайомих Я. де Бальмена, ні підкупами й арештами його братів, ні послуговуванням мовчазними жандармськими сейфами. Через 14 років після смерті талановитого письменника його ім'я з'явилось у нашій літературі, щоб назавжди посісти в ній своє місце. Цим ми зобов'язані Т. Г. Шевченкові. 1859 р. вийшла з друку лейпцігська збірка «Новых стихотворений Пушкина и Шевченка», в якій була опублікована поема «Кавказ», написана і присвячена Якову де Бальменові ще в листопаді 1845 року [64].

Створенням поеми «Кавказ», зворушливою присвятою її «Якову доброму» та словами звернутої до нього хвилюючої ліричної кінцівки найвидатніший поет України навічно поставив Якова де Бальмена поряд із собою, врятувавши ім'я свого друга й соратника від забуття, надихнувши співвітчизників на вивчення його життя і творчості.

Яків де Бальмен.
Худ. В. П. Бакало.

Петро Антонович і Софія Олександрівна де Бальмени із своїми дітьми: Яковом (з олівцем), Сергієм, Олександром (з гітарою) і Наталією.

Село Линовиця. Дорога до колишньої садиби де Бальменів.

Село Линовиця.
Башта біля в'їзду в колишню садибу де Бальменів.

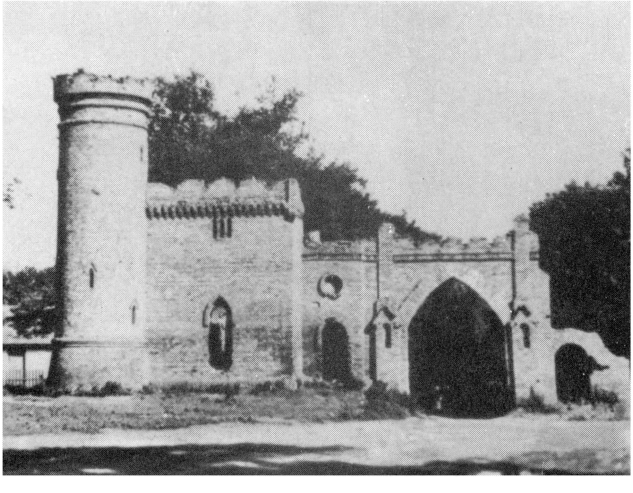

Приїзд батька після поновлення на військовій службі в 1829 р. Мал. Я. де Бальмена.

Чугуївське вовнне поселення. XIX ст.

Село Линовиця. Будинок, у якому народився Я. де Бальмен. Мал. Я. де Бальмена.

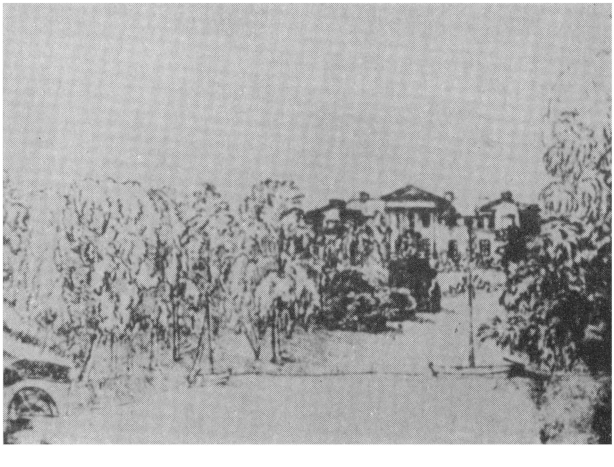

№ 7461

МИНИСТЕРСТВО ВОЕННОЕ.
ДЕПАРТАМЕНТЪ ИНСПЕКТОРСКІЙ.

Отдѣленія 1
Стола 2

Санктпетербургъ.
13 іюня 1839
№ 4732

Г. Командиру 1 резервнаго поселеннаго Кавалерійскаго Корпуса.

Имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, что по отношенію Вашему ко мнѣ за № 1830, Бѣлгородскаго Уланскаго полка Юнкеръ Графъ Дебальменъ Высочайшимъ приказомъ 5 числа нынѣшняго Іюня произведенъ въ Корнеты.

Препровожденный при упомянутомъ отношеніи Вашемъ аттестатъ объ окончаніи наукъ, выданный Графу Дебальменъ изъ Гимназіи высшихъ наукъ Князя Безбородко за № 593, при семъ возвращается.

Подписалъ: Дежурный Генералъ Клейнмихель и Исправляющій должность Вице-Директора Полковникъ Приклонскій

Вѣрно: Помощникъ Столоначальника [illegible]

Повідомлення воєнного міністерства про присвоєння Я. де Бальмену офіцерського звання.

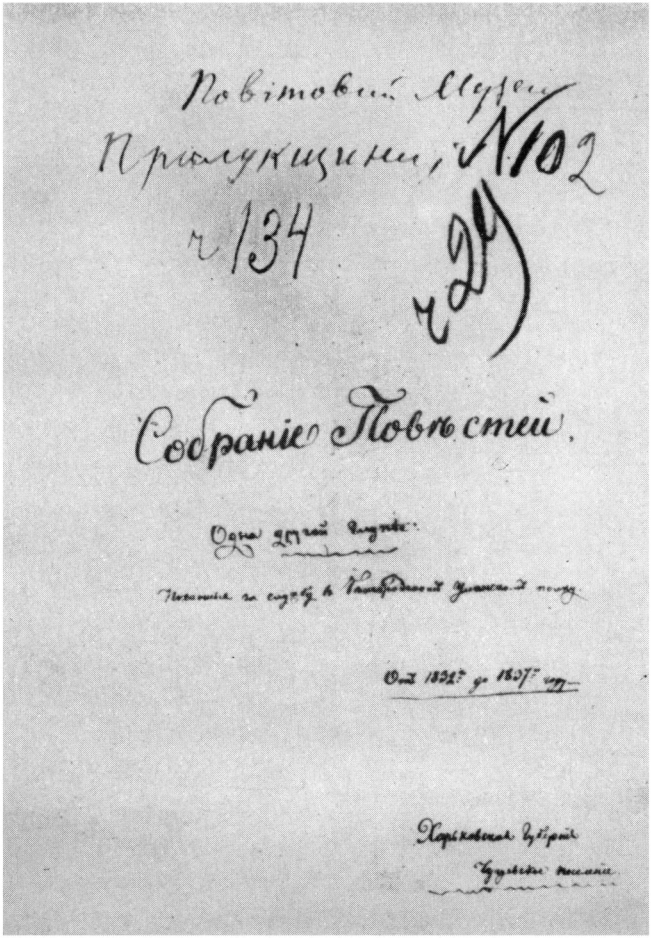

Титульна сторінка рукописної збірки повістей Я. де Бальмена.

Перша сторінка повісті «Изгнанник» з рукописної збірки Я. де Бальмена.

Село Березова Рудка на Полтавщині. Будинок Закревських, де часто бували Т. Шевченко і Я. де Бальмен.

Розмова з товаришем. Мал. Я. де Бальмена.

Роздуми над рукописом. Мал. Я. де Бальмена.

Титульна сторінка Кримського щоденника Я. де Бальмена. Мал. Я. де Бальмена.

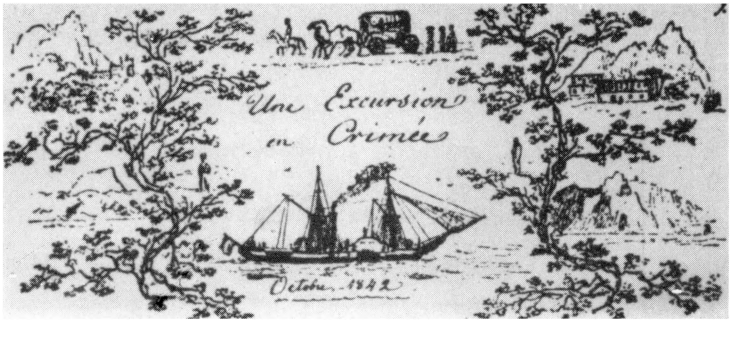

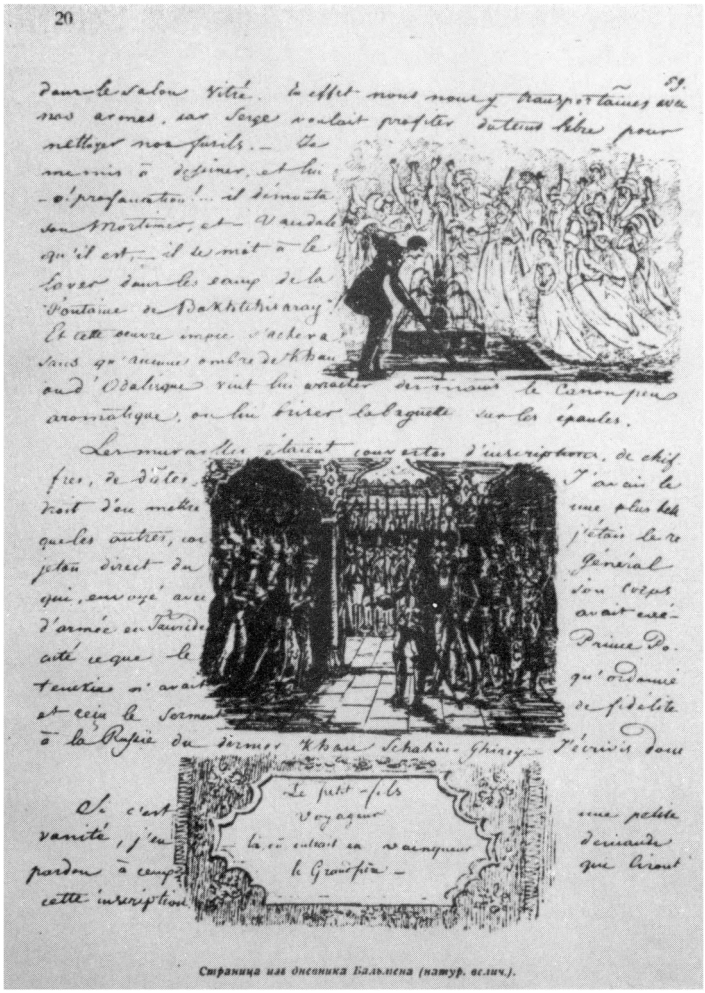

Страница из дневника Бальмена (натур. велич.).

Сторінка Кримського щоденника Я. де Бальмена, ілюстрована автором (на першому малюнку: брат Я. де Бальмена миє рушницю у фонтані; на другому: дід письменника — А. Б. де Бальмен приймає клятву на вірність Росії від останнього кримського хана).

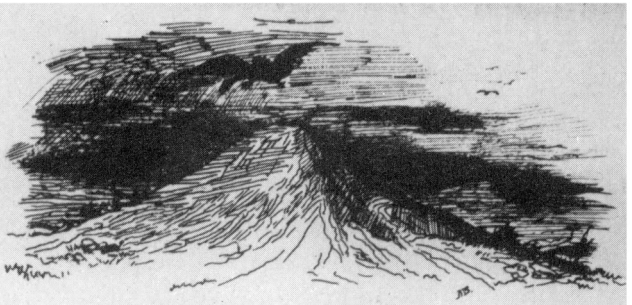

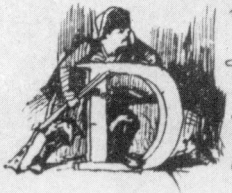

Dumy moji, dumy moji,
Łycho mini z wamy!
Na szczo staly na papiri
Sumnymy riadamy?....
Czom was witer ne rozwijaw
W stepu jak pytynu?
Czom was łycho ne pryspało,
Jak swoju dytynu?....
Bo was łycho na swit na smich porodyło.
Poływały slozy.... czom ne zatopyły,
Ne wynesły w more, ne rozmgły w poli?...
Ne pytałyb ludy — szczo w mene bołyt?
Ne pytałyb za szczo proklynaju dolu,
Czoho nużu switom? — "Niczoho robyt"

se jde, wse mynaje, i kraju nemaje,
Kudyż wono diłoś? Widkila wziałoś!
I dureń, i mudryj niczoho ne znaje.
Żywe... umyraje.... odno zacwiło
A druhe zawiało, nawiki zawiało...
I łystia pożowkłe witry roznesły.
A sonečko wstane, jak persze wstawało,
I zori czerwoni, jak persze pływły—
Popływut, i potim i ty biłołycyj
Po synomu nebu wyjdesz pohulat,
Wyjdesz podywytsia, w żołobok, krynyciu
I w more bez-kraje, i budesz sijat,
Jak nad Wawyłonom, nad joho sadamy
I nad tym szczo bude z naszymy synamy;

Сторінки з рукописної книги «Вірші Т. Шевченка», яку складають твори поета, переписані Я. де Бальменом у польсько-латинській транскрипції.

Ілюстрації М. Башилова до поеми Т. Шевченка «Катерина».

Ілюстрації М. Башилова до поеми Т. Шевченка «Тарасова ніч».

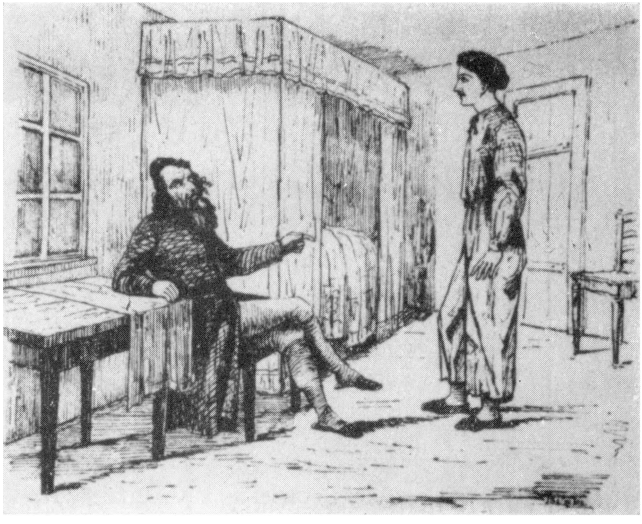

Ілюстрації Я. де Бальмена до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

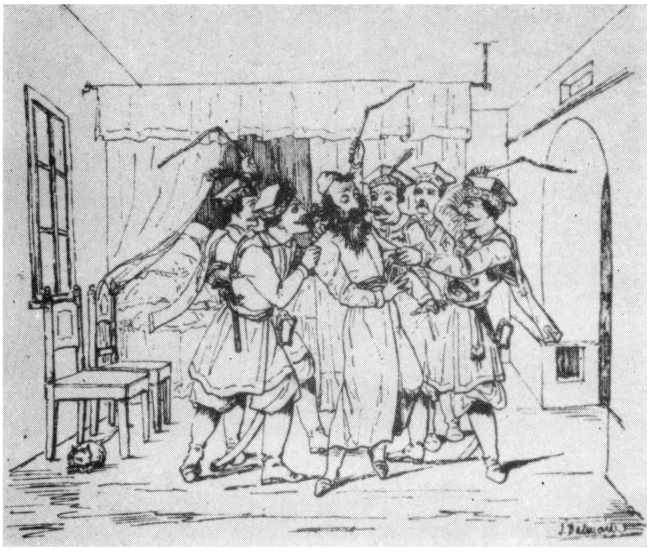

Ілюстрації Я. де Бальмена до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

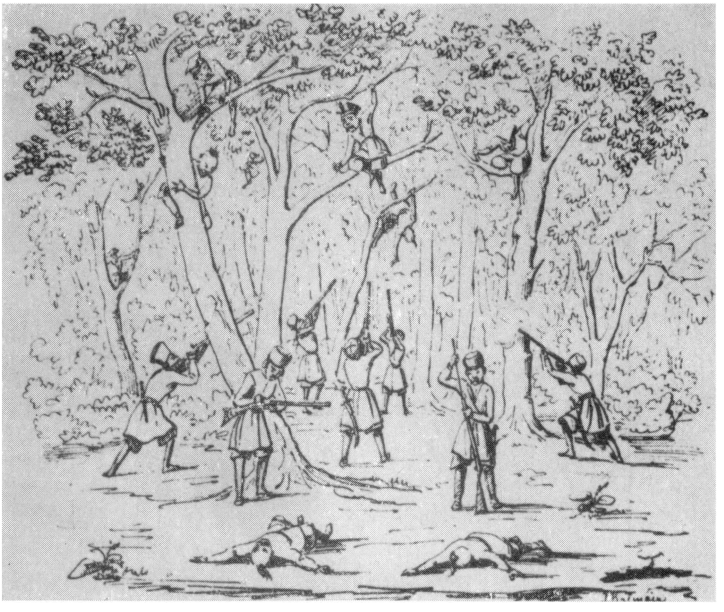

Ілюстрації Я. де Бальмена до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

Ілюстрації Я. де Бальмена до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

Ілюстрації Я. де Бальмена до поеми Т. Шевченка «Гамалія».

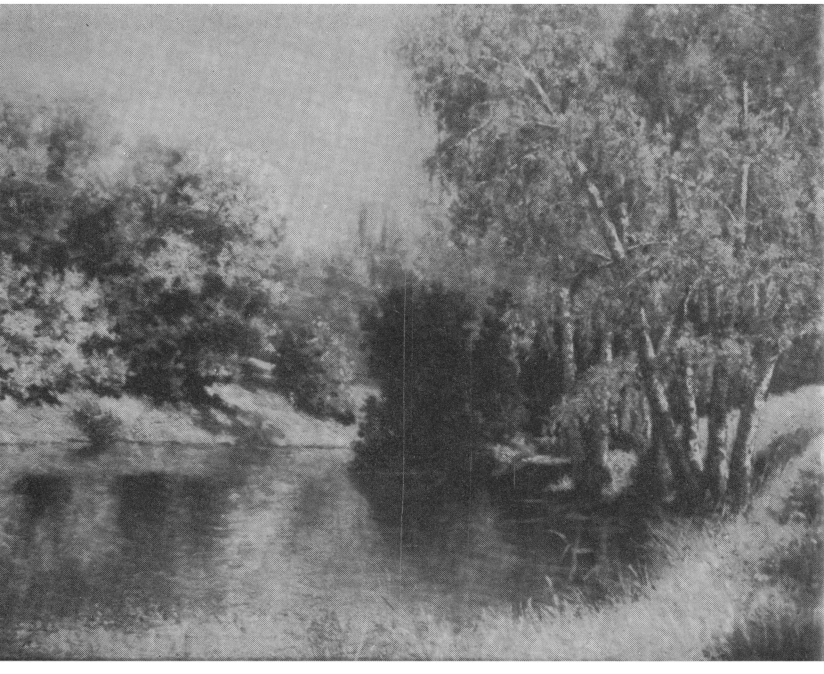

Я. де Бальмен. Линовицький парк. Олія, полотно.

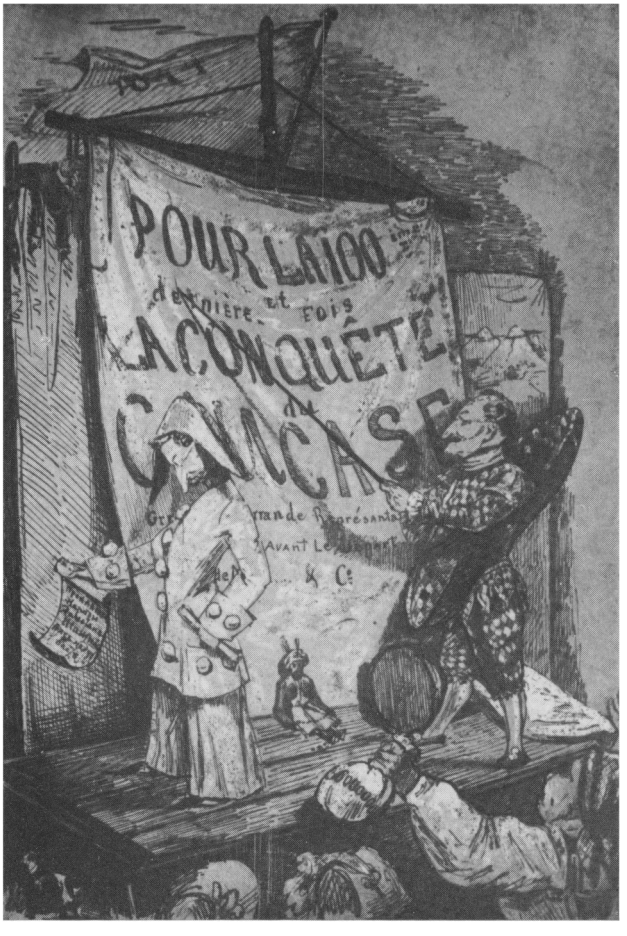

Соте і останнє підкорення Кавказу. Мал. Я. де Бальмена.

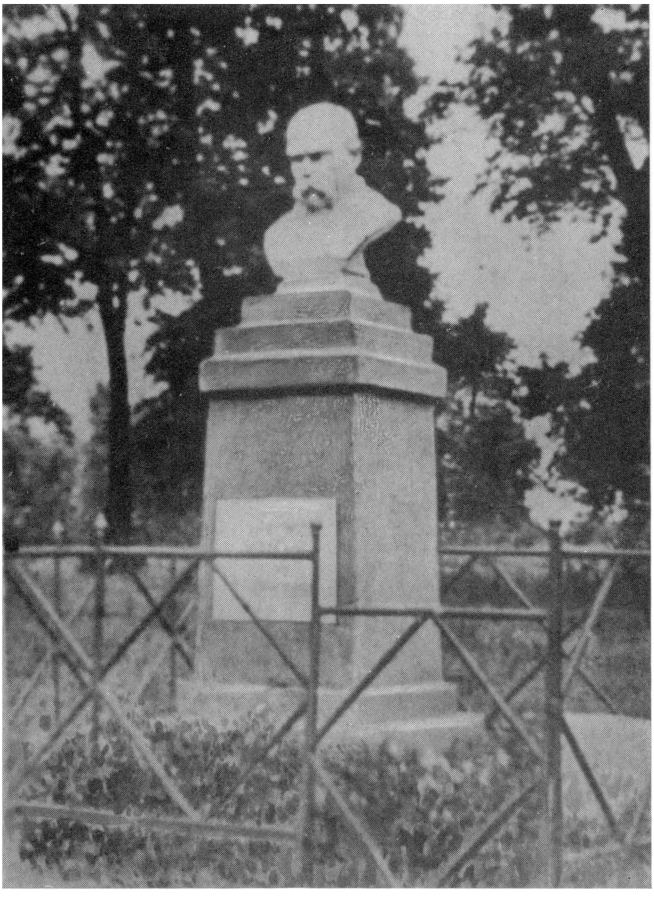

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в парку с. Линовиця, де любив відпочивати поет.

Примітки

Вступ

1. Лицей князя Безбородко. Издал граф Кушелев-Безбородко.— СПб, 1859.— С. 149. Тут і далі переклад з російської мій.— А. К.
2. Гоголевское время. Оригиальные рисунки графа Я. П. де Бальмена (1838—1839). Вступ. статья Е. Н. Опочинина.— М., 1909.
3. Е. О. Жизнь офицера 30-х годов прошлого столетия (К рисункам графа Я. П. де Бальмена).— Северное сияние.— 1909.— № 4.— С. 59—62; Е. Верещагин. Старый дневник.— Русский библиофил.— 1912.— № 5.— С. 16—21.
4. Н. Л. и С. К. Липовицкая усадьба графов де Бальмен.— Столица и усадьба.— 1917.— № 74 (1 февр.).— С. 5—10.
5. Шевченківський збірник.— К., 1924.— Т. 1.— С. 149—150.
6. Лернер Н. Я. П. де Бальмен, друг Т. Г. Шевченко.— М., 1928.— Кн. 39.— С. 81.
7. Ніжинський філіал Чернігівського обласного архіну (далі — НФЧОА), оп. 1, од. зб. 115, аркуш 32.
8. Шабліовський Є. Післямова до кн.: «Т. Шевченко. Три літа. Автографи поезій 1843—1845 років».— К., 1966.— С. 3.

Потомок волелюбних шотландців на Україні

1. Российская родословная книга, изданная Петром Долгоруковым.— СПб., 1856.— Ч. 3.— С. 79—80.
2. Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), фонд 395, оп. 25, од. зб. 458.
3. Центральний історичний архів Грузинської РСР (далі — ЦІА ГРСР), фонд 1087, оп. 1, од. зб. 1173, арк. 1—4; Русский биографический словарь под общей редакцией А. А. Половцева (далі — РБС) і «Военная энциклопедия».— СПб., 1911.— Т. 4.— С. 378.
4. Русский архив.— 1868.— Кн. 3.— С. 462—471.
5. Там же.— С. 470.
6. ЦДВІА СРСР, фонд 395, оп. 25, од. зб. 458, арк. 9—10 і О. Фрейман. Пажи за 150 лет. Биографии и портреты пажей с 1711 по 1896 год.— Ф., 1897.— С. 124.

7. Друковані височайші накази 1812 року; РБС.— СПб., 1900.— Т. 2.— С. 457.
8. Там же.
9. Полтавський обласний архів (далі — ПОА), фонд 801, оп. 1, од. зб. 2965, 4409, 4495.
10. Пажи за 185 лет. Биографии и портреты пажей с 1711 по 1896 год. Собрал и издал О. фон Фрейман.— Ф., 1897.— С. 137, 869, 887 і ЦДВІА СРСР, Друковані височайші накази 1810 року.
11. ЦДВІА СРСР. Друковані височайші накази 1810 року.
12. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 3.— С. 757.
13. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого.— 1927.— Вып. 2.— С. 88.
14. НФЧОА, фонд 377, оп. 1, од. зб. 115, арк. 35.
15. ПОА, фонд 181, оп. 1, од. зб. 38.— С. 320.
16. Прилуцький філіал Чернігівського обласного архіву, фонд 203, оп. 1, кн. № 1 (1829—1837 рр.).
17. ПОА, фонд 181, оп. 1, од. зб. 38, арк. 322.
18. Кузьменко А. Ю. Іван Матвійович Муравйов-Апостол. Нарис життя й творчості.— К., 1964.— С. 67.
19. Письма В. И. Туманского.— Чернигов, 1891.— С. 75.
20. Герцен А. И. Собр. соч.: В 30-ти т.— Т. 8.— С. 59.
21. Інститут російської літератури ім. О. С. Пушкіна АН СРСР (далі — ІРЛІ), фонд 57, оп. 1, од. зб. 237, арк. 1—4.
22. Восстание декабристов. Материалы.— Л., 1925.— Т. 8.— С. 393.
23. Друковані височайші накази по армії.— 1829 рік.— 2 січ.
24. Машинский С. Гоголь и «Дело о вольнодумстве».— М., 1959.— С. 100.
25. НФЧОА, фонд 377, оп. 1, од. зб. 115, арк. 32.
26. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.— К., 1971.— С. 63.
27. Машинский С. Гоголь и «Дело о вольнодумстве».— С. 194.
28. Там же.— С. 195.
29. Лицей князя Безбородко.— С. 116.
30. Машинский С. Гоголь и «Дело о вольнодумстве».— С. 198.
31. Там же.— С. 198—199.
32. Герцен А. И. Собр. соч.— Т. 7.— С. 225.
33. Пискорский В. Из прошлых лет Киевского университета.— Киевская старина.— 1894.— № 4.— С. 51—52.
34. Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10-ти т.— М., 1957.— Т. 6.— С. 689.
35. Одесский альманах на 1831 год.— Одесса, 1831.— С. 193, 260.

36. Історія СРСР.— К., 1941.— Т. 2.— С. 185.
37. Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 283.
38. ЦДВІА СРСР. Друковані височайші накази 1831 року.
39. Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородко в Нежине.— СПб., 1881.
40. ІРЛІ, фонд 488, од. зб. 48, арк. 77.

Серед чугуївських поселених уланів

1. ЦДВІА СРСР, фонд 395, оп. 22, од. зб. 89, арк. 4.
2. Кавалерия.— СПб., 1914.— С. 147.
3. Проф. Шиман. История России. Александр I, изд. «Образование». С. 141.
4. Академік Д. Багалій. З історії декабристського руху на слободській Україні.— Рух декабристів на Україні.— Харків, 1926.— С. 172.
5. Проф. Шиман. История России.— С. 134.
6. Там же.— С. 135.
7. ЦДІА УРСР, фонд 1356, оп. 1, од. зб. 184, арк. 21.
8. ПОА, фонд. 181, оп. 1, од. зб. 38.— С. 384.
9. Восстание декабристов. Материалы.— С. 288—289.
10. Там же.— С. 297—298, 429—430.
11. Герцен А. И. Собр. соч.— Т. 8.— С. 59.
12. НФЧОА, фонд 377, оп. 1, од. зб. 140, арк. 26.
13. ІРЛІ АН СРСР, фонд 488, од. зб. 37, арк. 77.
14. Друковані височайші накази 1833 року.
15. Северная пчела.— 1831.— №№ 119, 122, 129.
16. Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15-ти т.— М., 1950.— Т. 5.— С. 168.
17. Там же.— С. 168.
18. Никитенко А. В. Записки и дневник (1826—1877).— СПб., 1893.— Т. 1.— С. 324.
19. Ленін В. І., т. 7.— С. 226.
20. Очерки истории Дагестана.— Махачкала, 1957.— Т. 1.— С. 213.
21. Там же.— С. 232.
22. Російський музей (Ленінград), відділ рисунка, № 33069.
23. Там же.— № 9056.
24. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченке.— СПб., 1861.— С. 8.
25. Повне зібр. творів Т. Г. Шевченка: В 6-ти т.— К., 1964.— Т. 6.— С. 353.
26. Носович И. Всепьянейший собор, учрежденный Петром Великим.— Русская старина.— 1874.— Т. 11.— С. 739.

27. Новицький М. Мочеморди перед судом сучасників і досліду.— Життя й революція.— 1930.— Кн. 1.— С. 145.
28. Там же.— С. 141.
29. Записки Петра Дмитриевича Селецкого.— Киевская старина.— 1884.— Т. 8.— С. 260.
30. Рылеев К. Ф. Стансы (К А. Б(естуже)ву).— К. Ф. Рылеев. Стихотворения, статьи, очерки, докладные записки, письма.— М., 1956.— С. 61.
31. Никитенко А. В. Записки и дневник.— С. 374.

Від низов'я Дніпра до середньої течії Вісли

1. Никитенко А. В. Записки и дневник.— С. 381—384.
2. Друковані височайші накази 1837 року; Копія списку офіцерів Охтирського гусарського полку з 1796 до 1857 року.— ЦІА ГРСР, фонд 1087, оп. 1, од. зб. 1173, арк. 59.
3. Висковатов П. А. Михаил Юрьевич Лермонтов. Жизнь и творчество.— М., 1891.— С. 249.
4. ЦДВІА СРСР, фонд 38, оп. 4, од. зб. 246.
5. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область.— К., 1971.— С. 309—310.
6. Там же.— С. 311.
7. Военная энциклопедия.— 1912.— Т. 6.— С. 624.
8. Грін А. К. Т. Соленик.— К., 1963.— С. 15.
9. Русская старина.— 1896.— Т. 85.— Кн. 2.— С. 436.
10. Мамышев В. Русский генералитет.— Т. 1.— Кн. 1.— СПб., 1870.
11. Селецкий П. Д. Записки.— Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 285—286.
12. Из бумаг В. Г. Теплякова.— Русская старина.— 1896.— Т. 85.— Кн. 2.— С. 437.
13. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.— К., 1971.— С. 121, 138, 153, 157, 158.
14. Гоголевское время.— С. 6—7.
15. Там же.— С. 7.
16. Там же.— С. 9—10.
17. С. К. і Н. Л. Линовицкая усадьба графов де Бальмен.— Столица и усадьба.— 1917.— № 74.— С. 5—7.
18. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого.— Вып. 2.— 1927.— С. 88.
19. Верещагин В. Старый дневник.— Русский библиофил.— 1912.— № 5.— С. 18.
20. Опочинин Е. Н. Вступ. статья.— Гоголевское время.— М., 1909.— С. 10.

21. Гоголевское время.— С. 10; Лернер Н. Я. П. де Бальмен, друг Т. Г. Шевченко.— Каторга и ссылка.— М., 1928.— Кн. 39.— С. 80, 81.
22. Тепляков Виктор Григорьевич.— РБС.— 1912.— С. 479—484.
23. Центральный державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА) в Ленінграді, фонд 1101, оп. 1, од. зб. 503, арк. 13.
24. Друковані височайші накази 1838 року.
25. Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, рукописний відділ, фонд 859, карт. 35, папка. 2.
26. Друковані височайші накази 1836, 1839, 1840 років.
27. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии.— Полтава, 1898.— С. 194.
28. Петро Жур. Літо перше // Жовтень.— 1977.— № 3.— С. 33.
29. Російський музей. (Лепінград). Відділ рисунка, № 33070.
30. Умань. Історико-географічний та економічний нарис.— Черкаси, 1957.— С. 52.
31. Там же.— С. 52.
32. Там же.— С. 51.
33. Висковатов П. А. Михаил Юрьевич Лермонтов. Жизнь и творчество.— М., 1891.— С. 315, 317, 321, 335, 336—338.
34. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченке.— С. 4.
35. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 315.
36. Російський музей. Відділ рисунка, № 9057.
37. Русское искусство. Очерки жизни и творчества художников. Середина XIX века.— М., 1958.— С. 400—410.
38. Друковані височайші накази 1840 року.
39. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год.— Полтава, 1865; Список населенных мест Российской империи. XXXIII. Полтавская губерния.— СПб., 1862. Пирятинский уезд.— С. 164.
40. Друковані височайші накази 1841 року.
41. Дмитриев Валентин. Замаскированная литература // Наука и жизнь.— 1965.— № 7.— С. 111.
42. Шагипян Мариэтта. Тарас Шевченко.— М., 1946.— С. 154.
43. Інститут літератури АН УРСР, фонд 1, од. зб. 421.
44. Там же.
45. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченке.— С. 6.
46. Отечественные записки.— 1841.— Т. 19.— С. 233.
47. ЦДІА (Ленінград), фонд 1101, оп. 1, од. зб. 503, арк. 11, 13—16.
48. Белинский В. Г. Полн. собр. соч.— М., 1954.— Т. 5.— С. 484—485.

49. Верещагин В. Старый дневник // Русский библиофил.— 1912.— № 5.— С. 16.
50. Друковані височайші накази 1842 року.
51. Отечественные записки.— 1843.— Т. 26.— № 1—2.
52. Белинский В. Г. Полн. собр. соч.— Т. 8.— С. 95.

На театрі братовбивчої війни

1. Новороссийский календарь на 1844 год.— Одесса, 1843.— С. 223—224.
2. Історія міст і сіл. Одеська область.— К., 1969.— С. 88.
3. Там же.— С. 89—90.
4. Записки Петра Дмитриевича Селецкого, Часть 1 (1821—1846).— Киевская старина.— 1884.— Т. 8.— Кн. 3.— С. 444—445.
5. Історія української літератури: В 2-х т.— К., 1954.— Т. 1.— С. 207.
6. Лицей князя Безбородко.— С. 149.
7. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченке.— С. 6—7.
8. Там же.— С. 9.
9. Жур Петро. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка.— К., 1979.— С. 122, 123, 125.
10. Русские пропилеи.— М., 1916.— Т. 2.— С. 206—217.
11. Шевченко Т. Г. Твори: В 3-х т.— К., 1955.— Т. 3.— С. 351.
12. Гуслистий К. Г. Коліївщина в творах Т. Шевченка.— Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження 1814—1939.— К., 1939.— С. 123.
13. Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (Перша половина XIX ст.).— К., 1959.— С. 269.
14. Гепнер М. В. Рукописна спадщина Т. Г. Шевченка.— Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814—1939.— К., 1939.— С. 302.
15. Рєпніна В. Лист до Шарля Ейнара.— Спогади про Шевченка.— К., 1958.— С. 136.
14. Рєпніна В. М. Лист до Глафіри Псьол.— Збірник праць IV наукової Шевченківської конференції.— К., 1956.— С. 273—274.
17. Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів.— Т. 6.— С. 353.
18. Очерки истории Дагестана.— Махачкала, 1957.— Т. 1.— С. 231.
19. Русская старина.— 1893.— № 6.— С. 588
20. Центральний державний архів Чечено-Інгушської АРСР, фонд 23, оп. 1, од. зб. 8.
21. Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка.— К., 1964.— С. 284.

22. Новороссийский календарь на 1844 год.— Одесса, 1843.— С. 224.
23. Военная энциклопедия.— СПб.— Т. 16.— С. 590.
24. ЦИА ГРСР, фонд 1087, оп. 1, од. зб. 356, арк. 23—24.
25. Куринцы в Чечне и Дагестане.— Тифлис, 1885.— С. 160.
26. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950.— С. 71—72.
27. Там же.— С. 477.
28. Там же.— С. 477—478.
29. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Збірник пам'яті Тараса Шевченка.— К., 1915.— С. 166.
30. Шевченківський збірник.— К., 1924.— Т. 1.— С. 149; Н. Лернер. Я. П. де Бальмен, друг Т. Г. Шевченко.— Каторга и ссылка.— М., 1928.— Кн 39.— С. 81.
31. Былое.— 1907.— № 8.— С. 226.
32. Зайончковский Г. А. Кирилло-Мефодиевское общество.— М., 1959.— С. 144.
33. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— С. 77.
34. Листи до Т. Шевченка.— К., 1962.— С. 35.
35. Финский вестник.— 1847.— №№ 8, 9.
36. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.— 1975.— С. 61.
37. Колюбакин Б. М. Кавказская экспедиция в 1845 году. Рассказ очевидца В. Н. Н...ва.— СПб., 1907.— С. 5.
38. Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко.— К., 1964.— С. 203.
39. Колюбакин Б. М. Кавказская экспедиция в 1845 году.— С. 119.
40. Там же.— С. 138.
41. Там же.— С. 159.
42. Е. О. Жизнь офицера 30-х годов прошлого столетия (К рисункам графа Я. П. де Бальмена) // Северное сияние. – 1909.— № 4.— С. 261.
43. Военная энциклопедия.— Т. 16.— С. 590.
44. Друковані височайші накази 1845 року.
45. Колюбакин Б. М. Кавказская экспедиция в 1845 году.— С. 152.
46. Николаи А. П. Из воспоминаний о моей жизни. Даргинский поход. 1845.— Русский архив.— 1890.— Кн. 2.— С. 272.
47. Друковані височайші накази 1845 року.
48. РБС.— С. 427—428.
49. Герцен А. И. Собр. соч.— Т. 13.— С. 440.
50. Военная энциклопедия.— Т. 16.— С. 590.
51. Восстание декабристов. Материалы.— Т. VIII. Алфавит декабристов.— Л., 1925.— С. 393.

52. Кузьменко А. Карикатура на царя и его сатрапа // Советский Дагестан.— 1975.— № 2.— С. 76—79.
53. Северная пчела.— 1845.— 19 сент.
54. Северное сияние.— 1909.— № 4.— С. 59.
55. ЦДІА (Ленінград), фонд 468, оп. 39, од. зб. 311.
56. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів.— С. 190—191.
57. Былое.— 1907.— № 8.— С. 207.
58. Там же.— С. 214.
59. Там же.— С. 216.
60. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття.— К., 1925.— Т. 1.— С. 178.
61. Зайончковский Г. А. Кирилло-Мефодиевское общество.— С. 29—30.
62. Там же.— С. 144—145.
63. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства.— С. 166.
64. Шевченко Т. Кавказ.— Три літа. Автографи поезій 1843—1845 років.— К., 1966.— С. 68—73.

Зміст

Вступ 4

Потомок волелюбних шотландців на Україні . . 9
Серед чугуївських поселених уланів 45
Від низов'я Дніпра до середньої течії Вісли . . 89
На театрі братовбивчої війни 141

Примітки 191

Научно-популярное издание

Кузьменко Андрей Ефимович

Друг мой незабытый...

Историко-литературный очерк

Киев, издательство «Радянський пысьмэнник»

На украинском языке

Художник В. І. Прищепа
Художній редактор Ю. В. Бойченко
Технічний редактор В. В. Чала
Коректор С. А. Слабошевська

ИБ № 2712

Здано на виробництво 17.10.88.
Підписано до друку 20.01.89.
БФ 39054. Формат 84×100¹/₃₂.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура звичайна нова. Високий друк. 6,25 фіз.-друк. арк.+
+0,75 вкл., 10,92 ум.-друк. арк., 11,12 ум. фарб.-відб.,
11,62 обл.-вид. арк. Тираж 6000 пр. Зам. 8-956.
Ціна в оправі 90 к.
Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057,
Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Кузьменко А. Ю.

К89 Друг мой незабытый...: Рассказ о жизни и творчестве Якова де Бальмена: Историко-литературный очерк.— К.: Рад. пысьмэнник, 1989.— 199 с.

ISBN 5-333-00177-4

Книга современного украинского литературоведа — первое углубленное исследование жизни и творчества Якова де Бальмена — друга и соратника молодого Тараса Шевченко.

В основу книги положены архивные материалы и другие неизвестные и малоизвестные источники. В центре внимания — формирование Я. де Бальмена как писателя и художника, его семейное и литературно-общественное окружение, дружба с передовыми людьми времени.

Издание иллюстрировано рисунками Я. де Бальмена, репродукциями малоизвестных документов и материалов.

Рассчитано на широкие читательские круги, в частности, на студентов гуманитарных факультетов, на читателей, интересующихся историко-литературным и художественным наследием.

К $\frac{4603020102\text{-}042}{M223(04)\text{-}89}$ 89.183

ББК 83.3Р1+63.3(2)47

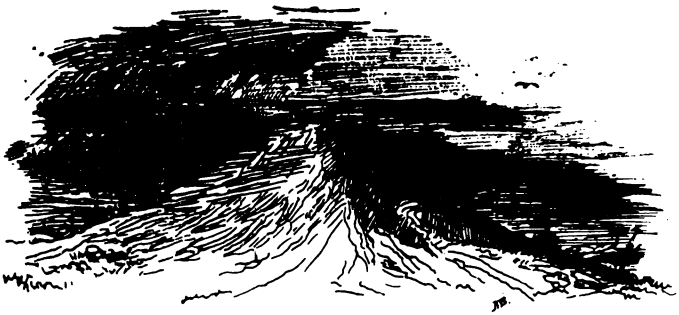

Dumy moji, dumy moji,
Łycho meni z wamy!
Na szczo staly na papiri
Sumnymy riadamy?....
Czom was witer ne rozwijaw
W stepu jak pytynu?
Czom was łycho ne pryspało,
Jak swoju dytynu?....
Bo was łycho na swit na smiech porodyło
Poływały slozy.... czom ne zatopyły,
Ne wynesły w more, ne rozmgły w poli?...
Ne pytałyb ludy — szczo we mene bołyt?
Ne pytałyb za szczo proklynaju dolu,
Czoho nużu switom? — "Niczoho robyt"

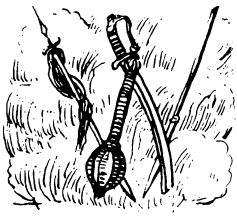

Wse jde, wse minaje, i kraju nemaje,
Kudyż wono diłoś? Widkila wziałoś!
I dureń, i mudryj nirzoho ne znaje.
Żywe... umiraje .... odno zacwiło
A druhe zawiało, nawiki zawiało....
I łystia pożowkłe witry roznesły.
A soneczko wstane, jak persze wstawało,
I zori czerwoni, jak persze płyły—
Popływut, i potim i ty biłołycyj
Po symomu nebu wyjdesz pohulat,
Wyjdesz podywytcia, w żołobok, krynyciu
I w more ber-kroje, i budesz sijat,
Jak nad Wawyłonom, nad woho sadamy
I nad tym szczo bude z naszymy synamy;

90 к.